

Person- historisk tidskrift

Utgiven av
Personhistoriska Samfundet

986

Årgång 82 · Häfte 3–4

Personhistorisk tidskrift

utges av Personhistoriska Samfundet genom dess sekreterare redaktören, docent Per Thullberg, Svenskt biografiskt lexikon, Box 12536, 102 29 Stockholm. Medlemsavgiften i samfundet är kr. 60: – per år + porto och betalas via inbetalningskort vilket kommer medlemmarna tillhanda i och med utsändandet av årgångens första häfte.

Redaktionsutskott: Docent Arne Losman (samfundets ordf.), docent Göran Dahlbäck och sekreteraren.

Drottning Christina och Kardinal Decio Azzolino: Kärleksbrev från det sista decenniet

Volym 22 (K 415), Riksarkivet. Beskrivning och Datering

Av Marie-Louise Rodén

Kardinal Decio Azzolino Giuniore (1623–89) har varit av större personlig betydelse i drottning Christinas liv än tidigare forskning har kunnat visa. Man har hittills trott att det finns för litet bevarat källmaterial för att noggrant dokumentera hans karriär och hans förhållande till drottning Christina under hennes sista decennier i Rom. De 120 biljetter från honom till drottningen som är bevarade i Riksarkivets Azzolino-samling, Volym 22, har också ansetts vara av mindre värde för forskningen eftersom de är odaterade. Ett studium av dessa brev visar att de definitivt kan dateras till perioden 1679–81, och att de därmed blir en viktig källa som belyser kardinalens och drottningens vänskap.

Decio Azzolino, upphöjd till kardinals-ämbetet 1654, utnämndes av påven Alexander VII Chigi till kurians sändebud hos Christina när hon anlände till Rom 1655. Azzolinos tidiga kontakt med Christina inledde en livslång vänskap och även yrkesmässigt samarbete mellan drottningen och kardinalen. Azzolino var ledare av faktionen "Squadron Volante" inom Kardinalkollegiet, vars innerkyrkliga politik Christina anslöt sig till redan 1656 och fortsatte att främja under sina 33 år i Rom.

Vid Christinas död 1689 utnämndes Azzolino till universalarvinge, men han överlevde drottningen med endast 52 dagar. Under dessa sju veckor förstörde han den större delen av deras intima korrespondens enligt Christinas uttryckta önskemål.¹ Efter Azzolinos död den 8 juni 1689 skingrades drottningens konstsamlingar och bibliotek

genom försäljning. Det som återstod av hennes privata arkiv förblev i familjen Azzolinos ägo.

Detta arkiv utnyttjades för första gången av Carl Bildt, som kring sekelskiftet författade två böcker som behandlar förhållandet Christina-Azzolino. Den tidigare, *Christine de Suède et le Cardinal Azzolino* (1899) tar upp den rent personliga kontakten, medan den senare, *Christine de Suède et le Conclave de Clément X* (1906) berör deras kyrkopolitiska samarbete. Under tiden Bildt bearbetade källorna delade han samlingen i två huvudpartier. De aktstycken som han ansåg beröra drottning Christina (ca 4 500) förvärvades senare åt svenska riksarkivet genom L M Bååths förmedling², medan den andra delen först 1985 deponerades på Biblioteca Comunale di Iesi, Italien.

¹ I sitt Testamente från den 1 mars 1689 ber Christina sin arvinge och sina sekreterare att de skall bränna alla skrivelser från hennes kansli, vilka inte berör hennes ekonomiska intressen: "Comandiamo à nostri Segretarii che consegnino al nostro Erede tutte le scritture spettanti à nostri diritti, pretensioni, ed interessi pecuniarii, ch'abbrugino ogn'altra scrittura che terranno nella loro Segreteria."

Notai del Tribunale dell'Auditor camerae, notaio Laurentius Bellus, serie "Instrumentorum", Vol. 915, Archivio di Stato di Roma. Tryckt i Arckenholtz, *Mémoires concernant Christine Reine de Suède* (Amsterdam et Leipzig 1751–60), Band II, 314–319.

² L. M. Bååth, "En Svensk Drottning i Rom", i *Mitt Rom* (Stockholm 1955), s. 193–206; *Meddelanden från Svenska Riksarkivet*, 1926 (Stockholm 1928), s. 5–7.

Carl Bildts *Christine de Suède et le Cardinal Azzolino* väckte uppeende när han visade, genom publicering av en brevsvit från Christinas Hamburgvistelse 1666–68, att hennes kärlek till kardinalen var mycket djupare än de svärmiska känslor hon tidigare hade upplevt för, t ex Magnus Gabriel de la Gardie och andra gunstlingar. Christinas problematiska inställning till kvinnorollen och det egna könet var välkänd redan för hennes samtida. Bildts mera nyanserade porträtt av drottningens personlighet och känsloliv blev en tillgång för forskningen.

Trots att Bildt förmedlade en känslig personbeskrivning var hans bild av Christinas senare år något ensidig. Azzolinos brev till drottningen från perioden 1666–68 var tydligen bland dem han lyckades förstöra. Dessutom fascinerades Bildt endast av Christinas personlighet och utveckling; kardinal Azzolino förblev i skuggan. Bildt själv, som trots allt hade tillgång till det fullständiga, bevarade källmaterialet, skrev i förordet till sin bok, att "il ne reste que fort peu de chose de tout ce qu'il a écrit à son amie. Une centaine de billets plus ou moins insignifiants, c'est à peu près tout."³ Nittonhundratalets Christina-forskare har okritiskt accepterat Bildts bedömning att de få biljetter från Azzolino som föreligger i Riksarkivets Azzolino-samling, är "plus ou moins insignifiants."⁴

En granskning av de ca 120 biljetter, som Bildt lade åt sidan för nästan 100 år sedan, visar att de är av större värde än han själv anade. Möjligheten att definitivt datera dem till perioden 1679–81 får också konsekvenser för vår uppfattning om vänskapen mellan drottningen och kardinalen.

Azzolinos biljetter till Christina är kurirbrev från december 1679 fram till våren

1681. De är alltså inte skrivna under en tid då en av dem var frånvarande från Rom; de är snarare de dagliga meddelanden som våra nutida telefonsamtal ersätter. De skickades med privat bud från Azzolinos palats vid Borgo Nuovo (nuvarande Via della Conciliazione) till Christinas hem Palazzo Riario på Lungara i Trastevere. Det är därför dessa biljetter är odaterade och utan signatur. Breven är vanligtvis en till två sidor långa, men åtskilliga är så långa som fyra till tio sidor.

I biljetterna anges heller inte adressatens namn. Azzolino skriver helt enkelt överst på bladet bokstäverna "S M". Denna förkortning har den formella betydelsen "Sua Maestà", Hennes Majestät, men vi vet tack vare Bildts forskning, att detta måste ha varit ett smeknamn som Azzolino tilldelade Christina under hennes första decennium i Rom – en "friktionsfri epok" som slutade med en brytning 1667.⁵ Sven Stolpe har givit oss en mycket rimlig tolkning av bokstävernarnas hemliga innebörd.⁶ Han föreslår att de kan ha betytt "sempre mia", alltid min. Eftersom både Christina och Azzolino fascinerades av spel med ord och ofta använde chiffer i sina brev, är det troligt att de hade tilltalats av just en sådan omskrivning – den officiellt korrekta titeln "Sua Maestà" fick en romantisk innebörd som endast de kände till. Om vi följer Bildts

⁵ Christina nämner i ett brev den 6 januari 1670 lyckan som hon upplever vid åsynen av denna ömhetsbetygelse som hon tidigare har berövats: Mais par quelle heureuse influence m'avez-vous rendu les glorieuses marques de ma félicité passée? Est-ce que je me trompe, et les lettres de "S.M." ne signifient-elles plus ce qu'elles signifiaient autrefois? Si je pouvais vous faire imaginer la joie que leur vue m'a donnée, vous me jugeriez en quelque façon digne de ce titre, que je préfère à celui de la reine de l'Univers. Mais je dois en être indigne, puisque vous me l'avez ôté. Faites ce qu'il vous plaira; je suis d'une manière à vous que vous ne pourrez sans une injustice et une cruauté effroyable douter que "S.M." me soit dû.

Tryckt i Bildt, *Christine de Suède et le Conclave de Clément X* (Paris 1906), s. 89.

⁶ Stolpe, S., *Drottning Kristina*, s. 328–329.

³ Bildt, *Christine de Suède et le Cardinal Azzolino* (Paris 1899), s. xiv.

⁴ Stolpe, t. ex., noterar att det finns kvar "ett stort antal smärre brev och biljetter dem emellan", men fortsätter, "... det finns inte bevarat ett enda ömt tonfall från hans sida." Sven Stolpe, *Drottning Kristina* (Stockholm 1960–61), s. 316–318.

resonemang, hör detta intima tilltal endast till perioden 1656–66.

Eftersom varje biljett i volym 22 bär inskriften "S M", trodde även jag att biljetterna härstammade från perioden 1656 till 1666, då Christinas första Romvistelse avbröts och hennes förhållande till Azzolino samtidigt genomgick en kris. Men en granskning av innehållet visade snart att breven är skrivna mycket senare. I följande diskussion skall jag referera breven enligt den ordning i vilken de ligger inbundna i volym 22. Biljetterna är i stora drag bevarade i kronologisk ordning. Eftersom de är odaterade, kan jag endast benämna dem med referens till nummerföljd.

Brev nummer två till tjugofyra i serien är skrivna under en period då Azzolino, på grund av en allvarlig sjukdom, inte kan lämna sitt hem. I brev nummer 13 berättar Azzolino att han har fått ett återfall. Nästa dag skall han träffa sin läkare Spezioli, och han väntar otåligt på dennes uttalande: "aspetto di sentire da Spezioli che cosa faccia sperare." Den Spezioli som här nämns är Romolo Spezioli, en avlägsen släkting till kardinal Azzolino, som av honom hade kallats till Rom sedan hans och Christinas förutvarande livmedicus, Cesare Macchiati, avlidit. Spezioli (1642–1723) sökte ledighet från sin tjänst i Iesi och anlände till Rom jubileumsåret 1675. Han förblev drottning Christinas och kardinal Azzolinos livläkare fram till deras död år 1689, och det var Spezioli som lät resa den vackra gravstenen till deras minne i Roms Chiesa Nuova. Han donerade dessutom sitt bibliotek (ca 12 000 nummer) till sin och Azzolinos hemstad Fermo.⁷ Eftersom Spezioli inte befann sig i Rom tidigare än 1675, är det tydligt att bre-

ven härstammar från 1670-talets andra hälft.

Det är dock möjligt att precisera tidspunkten ytterligare. Brev nummer 78, ett av de få i serien som inte är skrivet till Christina, är en rapport på tio sidor angående förhandlingar mellan påven Innocentius XI Odescalchi (1676–89) och drottningen. Azzolino rapporterar till en kollega förhandlingarna mellan Christina, påven, och Don Livio Odescalchi, påvens brorson. Han nämner även sina förhoppningar inför en mycket viktig skrivelse som han själv författade 1679, dvs *Voto sopra la Bolla contro il Nepotismo*.⁸ Påven Innocentius försök att krossa katolska kyrkans nepotism lär ha blockerats av det mästerfullt författade uttalande som överlämnades av Azzolino. Det var inte förrän 1692, då en ny generation besatt kyrkans högsta ämbeten, som bullan Innocentius XI hade hoppats införa äntligen genomdrevs. Azzolinos diskussion kring bullan och sitt eget uttalande visar att en del av brevserien härstammar från 1679.

Till sist pekar den korta biljetten till Christina (nummer 65) på en närmare tidsbestämmelse. "Vostra Maestà mi fa stupire. Ma non è la prima volta, ne sarà l'ultima," börjar brevet skämtsamt. Azzolino nämner sedan uppenbarelsen av en komet och antyder, att Christina måste ha särskilda kunskaper i fråga om himmelska uppenbarelsen. Kometen som här nämns uppenbarade sig den 2 december 1680 och kommenterades i *Journal des Savants* januari 1681. Jag vill alltså försiktigt dra slutsatsen att i volym 22 föreligger en representativ brevserie, som börjar kring julen 1679 och sträcker sig fram till våren 1681.

Innehållet i samtliga biljetter kan delas upp i tre större kategorier. En tredjedel behandlar vardagens göromål: Azzolino meddelar Christina sitt arbetsschema, eller föreslår när och var de kan träffas. En tredjedel berör deras gemensamma kyrkopolitiska verksamhet. Dessa brev innehåller detaljerade rapporter om konferenser, möten, förhandlingar och skrivelser, som det ovan re-

⁷ Christian Callmer, "Drottning Christinas livmedicus och biblioteket i Fermo", i *Nordisk Tidskrift för Bok- och Biblioteksväsen*, Årgång 68 (1981); Mario Santoro, "Romolo Spezioli nella sua opera e nella vita del seicento romano", *Atti del 20 congresso nazionale di storia della medicina*, Roma 10–11 ottobre 1964, s. 352–356.

fererade brevet nummer 78. De kan vara av stort värde för den som vill studera drottning Christinas ställning i Rom vid slutet av 1670-talet. Hennes konflikter med påven Innocentius XI är välkända och det är av intresse att observera hur Christina och Azzolino agerade under ett pontifikat då de var ur gunst. Den sista gruppen är brev som kan betecknas som rent personliga.

Decio Azzolino har sedan länge haft dåligt rykte inom historieforskningen. "Azzolino ... besass zwar grosse Fähigkeiten, empfahl sich aber nicht durch Reinheit der Sitten," skrev påvehistorikern Ludwig von Pastor tidigt på 1900-talet.⁹ Stolpe målar Azzolino som en realpolitiker utan skrupler, som utnyttjade Christinas ställning i Rom utan att någonsin besvara hennes känslor: "vi har inte ett enda brev, där han med ett tonfall antyder någon kärlek eller ens ömhet för drottningen," skrev han i sin Christina-biografi.¹⁰ Här kan tilläggas att von Pastor och Stolpe inte är ensamma i sin negativa syn på kardinalens personlighet och ambitioner. Azzolino var inte populär bland 1600-talets politiska rapportörer och skandalskribenter: man hittar liknande yttranden hos, tex Gregorio Leti och Angelo Cornaro.¹¹

Med denna bild av kardinalen framför mig, blev min förvåning desto större när jag för första gången läste hans brev till Christina. "Mi giunge il vostro caro biglietto in tempo ch'io stavo pensando a Voi assai par-

ticolarmente. Cara la commedia non hà potuto piacermi perche mi hà tolto l'esser con Voi com'io soglio," börjar det tredje brevet i samlingen, skrivet strax före jul 1679. Efter några ord om sin hälsa, slutar han, "Intanto Cara vi ringrazio mille volte della consolazione hora datami e vi abbraccio con tutto l'animo."¹²

Detta är ett kärleksbrev. Det kan knappast förklaras genom referens till tidens pretiösa brevstil. Christina tillät inte ens närstående vänner att tilldela henne titeln "Serenissima", vilken andra damer i Rom hade anspråk på. Christina förblev alltså "Sua Maestà" i andra sammanhang, för Azzolino var hon helt enkelt "Cara", Käraste.

När man läser breven skrivna mellan julen 1679 och februari 1680 (nummer 1–40), får man en fin insikt i Christinas vardag under det sista decenniet i Rom. Azzolino var då sjuk och bunden till hemmet nästan hela januari månad; deras "samtal" förmedlades brevlades.

L'effetto più grave del mio male è quello ch'io provo hoggi, che per grazia di Dio essendo in stato da poter venire à riverir Vostra Maestà mi trovo di haver questa mattina mancato alla Congregazione a Palazzo e fatta scusa con Sua Santità per il male, e potrebb'esser che hoggi Cibo e forse il Papa mandasse à vedermi (che non credo, mà non è impossibile, e chi lo tema puo crederlo) e non trovarmi in Casa. Se il mio male fusse stato gotta io havrei presa la libertà che ho presa altre volte col pretesto, che le scale del Palazzo erano più faticose che quelle di Vostra Maestà, mà in uno

⁸ Flera upplagor av Azzolinos *Voto* är bevarade i italienska arkiv och bibliotek: Biblioteca Corsini, Roma, Codex 683; Biblioteca Apostolica Vaticana, Urb. Lat. 1690, Barb. Lat. 4575, Barb. Lat. 5662; Archivio Segreto Vaticano, Fondo Bolognetti 58.

⁹ Ludwig von Pastor, *Geschichte der Päpste* (Freiburg in Breisgau 1929–1930), XIV: 1, s. 142–143.

¹⁰ Stolpe, S., *Drottning Kristina*, s. 328.

¹¹ Gregorio Leti, *Il Livello Politico* (Cartellana 1678), Band II, s. 285–296. Angelo Cornaro, *Relazione fatta dall'Eccellentissimo Signore Angelo Cornaro, 1660*. Archivio Segreto Vaticano, Miscellanea Armadio XV, n. 89.

¹² Azzolino-samlingen, Riksarkivet. K 415, n. 3

Jag fick ditt kära lilla brev just då jag tänkte på Dig alldeles särskilt. Käraste, jag njöt inte alls av komedien [igår kväll] eftersom den berövade mig tillfället att vara tillsammans med Dig, som jag brukar vara ... Till sist, käraste, tackar jag Dig tusen gången för trösten Du har givit mig och jag omfamnar Dig med hela min själ.

stato che non ammette questa differenza ho paura che paia strano ...¹³

När några dagar förflutit, börjar Christina tvivla på att kardinalen är så sjuk som han låtsas vara. Han kanske inte vill träffa henne? "Är det möjligt, Madame, att Eders Majestät tvivlar på mitt tillstånd?" exploderar Azzolino:

È possibile Madama che Vostra Maestà possa dubitar del mio stato. È certo che chi mi ha veduto con una barbaccia di cinque giorni come il Padre Abbate dopo una evacuazione non può dir se non che gli paia ch'io non stia bene ...

Dico à Vostra Maestà da huomo d'honore che sto bene e se il rispetto di Palazzo non mi havesse carcerato sarei à quest' hora da Vostra Maestà e se son vivo vi sarò domani; e se Vostra Maestà non lo crede da davvero e non mette il suo animo in riposo e non me n'assicura, io questa sera dopo l'Avemaria quando sarà oscuro, me ne vengo à trovarla, e vedrà che ogn'uno Le ha detto la pura verità.

Vostra Maestà mi consoli per l'amor di dio con crederlo da davvero perche altramente (sic) io vengo anco senza aspettar l'Avemaria.¹⁴

¹³ Azzolino-samlingen, Riksarkivet. K. 415, n. 8

Den allvarligaste konsekvensen av min sjukdom är den jag får uppleva idag. Genom Guds nåd är jag frisk nog att kunna besöka Dig, men imorse uteblev jag från en Kongregation i Palatset, och ursäktade mig hos Påven på grund av mitt tillstånd. Nu är jag orolig att kanske Cibo [Statssekreteraren under Innocentius XI, Alderano Cibo] eller till och med Påven skall skicka hit någon för att se till mig (vilket jag faktiskt inte tror, men den som fruktar något börjar snart tro på det!) och inte finner mig hemma. Om jag bara hade haft gikt, så hade jag tagit mig friheten som jag har tagit förut, och skylt på att Palatsets trappor är mera tröttsamma än dem i Eders Majestäts palats, men i ett tillstånd då detta är oväsentligt [Azzolino hade en magsjukdom] är jag rädd att det skulle verka besynnerligt ...

¹⁴ Azzolino-samlingen, Riksarkivet. K. 415, n. 11

Är det möjligt, Madame, att Eders Majestät tvivlar på mitt tillstånd? Den som har sett mig med en fem dagars skäggväxt som Pater Abbén, och efter ett lavemang, kan sannerligen intyga att jag har varit sjuk ...

Jag försäkrar Eders Majestät som en hederns man att *nu* är jag frisk, och om inte respekten för Palatset [Azzolino bodde precis framför Peters-

Men när Azzolino har legat hemma en hel vecka, är han inte längre munter. Sorgset måste han berätta att han, föregående kväll, var så dålig att han inte ens orkade skriva till Christina:

Ricevei hiersera il viglietto pien d'infinita bontà che Vostra Maestà mi scrisse in hora da non poterLe rispodere per mia mortificazione. Hora Le rispondo ma non posso ringraziarLa ne sodisfare alle mie obligatione infinite, infinite, infinite.

Ho sentito questa notte l'effetto dell'evacuazione di hieri havendo dormito benissimo ... aspetto di sentire da Spezioli che cosa faccia sperare. Mi pare che il male pieghi a finire, e che non passerà questa settimana senza ch'io stia à piedi di Vostra Maestà che questo è il periodo col quale io misuro il mio male e la mia salute che ha per termine e per oggetto dopo il Iddio la Maestà Vostra.¹⁵

Det är en mogen kärlek som talar genom dessa ord. Azzolinos brev från 1679–81, skrivna då både han och Christina hade börjat åldras, tycks visa att han har nått fram till omsorg och tillgivenhet. Han ensam vill ansvara för att han och drottningen har levat mer för varandra än för Gud. Det är

kyrkan och Påvens bostad] hade fängslat mig, skulle jag denna timme vara hos Eders Majestät och är jag vid liv, så är jag där imorgon. Om Eders Majestät inte tror mig, lägger sin själ till ro, och försäkrar mig, så skall jag minsann komma och söka upp Henne ikväll, efter Ave Marian, när det är mörkt. Då skall Hon få se att alla har sagt Henne sanningen.

Trösta mig, för Guds skull, med att tro detta. Annars kommer jag, även utan att invänta kvälls-bönen.

¹⁵ Azzolino-samlingen, Riksarkivet. K. 415, n. 13 Igår kväll tog jag emot det oändligt vackra brevet som Eders Majestät hade skrivit. Jag var då så dålig att jag inte ens orkade svara. Jag skriver nu istället, men jag kan varken tacka Eder eller gottgöra mina oändliga, oändliga, oändliga skulder.

I natt har jag känt verkningen av gårdagens lavemang eftersom jag har sovit utomordentligt gott ... jag väntar nu på att få höra Speziolis åsikter. Det tycks mig att sjukdomen börjar lida mot sitt slut, och att denna vecka inte skall gå förbi utan att jag igen befinner mig vid Eders Majestäts fötter. Min måttstock för ont och gott, sjukdom och välbefinnande, livets ändamål är, efter Gud, Eders Majestät.

precis det han tar upp i två brev från denna serie, nämligen sitt intima förhållande till Christina. Vid dessa brev vill jag dröja ett ögonblick.

Det allra första brevet i volym 22 är skrivet strax före jul 1679. Detta brev på fyra sidor är på en gång en kärleksförklaring och en syndabekännelse.

Il mio primo pensiero questa notte, e questa mattina è stato et è hora l'unico. L'offerisco al Iddio la mia messa di questa mattine e quanto puo offerirsi a Sua Divina Maestà in lui e fuor di lui et offerir me stesso miserabile a patir quanto gli piace in ringraziamiento delle grazie e misericordie da lui fatto alla Maestà Vostra e particolarmente della sua nascità, conservazione, e conversione e della sua venuta à Roma ... et in sodisfazione ... di tutto quello che per mia colpa habbiamo mancato a Dio e per che ci dia grazia di viver tutti suoi solo suoi e sempre suoi e dia a Vostra Maestà ogni bene temporale spirituale et eterno per sempre.

Azzolino fortsätter med åkallan av Jungfru Maria, apostlarna Petrus och Paulus, skyddsänglar och helgon och slutar till sist:

Supplico Vostra Maestà à degnarsi di perdonare à me tutto quel che ho mancato verso Lei (che è pur troppo) et ad applicar la mia messa e questa mattine e per tutta l'ottava di questo giorno che sarà sino à quello di Natale ... particolarmente a tale intenzione.¹⁶

¹⁶ Azzolino-samlingen, Riksarkivet. K. 415, n. 1

Min första tanke denna natt och denna morgon har varit, och förblir, en enda. Att läsa en mässa till Vår Herre; allt jag kan uppoffra till Gud, i Honom och utöver Honom. Jag vill offra mig själv, eländige, att genomlida det som Honom behagar som tacksägelse för den nåd och barmhärtighet Han har visat Eders Majestät, för Hennes liv, välbefinnande, hennes omvändelse, och för att Hon har kommit till Rom ... och såsom försoning för ... alla de sätt på vilka vi, genom min synd, har brustit i Gudsfruktan, och för att Han må ge oss nåd att leva helt för Honom, endast Hans och alltid Hans; att Han må välsigna Eders Majestät med allt världsligt, andligt och evigt gott.

Jag bönfaller Eders Majestät att nedlåta sig till att förlåta mig allt det som jag är skyldig Henne (och det är alltför mycket) och vidhåller att jag skall tillägna min mässa idag och under hela okta-ven fram till jul ... särskilt denna avsikt.

Under julen skall Azzolino läsa en serie på åtta dagliga mässor, vars särskilda avsikt är tvåfaldig. Han skall tacka Gud för Christinas liv, välbefinnande, övergång till katholicismen och för att hon kommit till Rom. Men han skall också be Gud om förlåtelse för det som deras förhållande har betytt; skulden för detta är hans.

et in sodisfazione ... di tutto quello che *per mia colpa* habbiamo mancato a Dio e per che ci dia grazia di viver tutti suoi solo suoi e sempre suoi ...

såsom försoning för ... alla de sätt på vilka vi, *genom min synd*, har (habbiamo – pluralis) brustit i Gudsfruktan, och för att Han må ge oss nåd att leva helt för Honom (sui – pluralis), endast Hans och alltid Hans. (min kursivering)

I ytterligare ett brev (nummer 29) berör Azzolino liknande skuldkänslor, och även här anser han att han har syndat både emot Gud och emot Christina.

”La mia miseria et infedeltà per tanti anni usata à Dio non ha bisogno di minor aiuto di quello che Vostra Maestà si è degnata di darmi con si benigna e generosa carità. Io ho pregato Sua Divina Maestà à retribuirle quanto merita, ne so far altra preghiera in questo giorno *à Dio et à Lei* se non pregar di perdono di tutti i mancamenti passati, e di aiuto per viver in avvenire tutto a Dio et all'Iddio, con Lui e per Lui.”¹⁷ (min kursivering)

Det framgår att Azzolino, liksom Christina, genomgår en andlig kris vid 1680-talets början. Denna kris kan ha varit förberedelsen till den intensiva anslutningen till kvietismens spiritualitet, vars förlopp Sven

¹⁷ Azzolino-samlingen, Riksarkivet. K. 415, n. 29

Den torftighet och trolöshet jag i så många år har visat i mitt tjänande av Gud kan inte hjälpas av den sortens bot Eders Majestät har föreslagit mig med sådan välvillig och generös barmhärtighet. Jag har bett till Gud att Han skall belöna Eder såsom Ni förtjänar. Jag vet inte vilken bön jag kan be idag, varken till Gud eller till Eder, om inte att be om förlåtelse för alla det förflutnas brister, och om hjälp att i framtiden leva helt för Gud, Vår Herre, med Honom och i Honom.

Stolpe har beskrivit i sin avhandling.¹⁸ Jag måste dock dra slutsatsen, att det som Azzolino anknuter till i dessa brev är det intima förhållandet till Christina. Inom katolska kyrkan har funktionerna teolog, administrator och själavårdare alltid skarpt avgränsats från varandra. Azzolino, vars karriär i kyrkans tjänst var begränsad till administrativa ämbeten, hade aldrig varit själavårdare eller biktfader, trots diverse populära föreställningar. Att han, som född katolik och framgångsrik kyrkopolitiker, skall ha upplevt stor ångest inför det faktum att han och drottningen "ej älskade klokt, men utsägligt", ter sig också mycket naturligt.

Decio Azzolino har spelat en mycket mera betydelsefull roll i drottning Christinas liv, än tidigare forskning har kunnat visa. På grund av att han, inom katolska

kyrkans byråkrati, inte uppnådde en högre tjänst än Statssekreterare under en kort period, 1667–69, saknas ett stort källmaterial med vilket hans biografi kan dokumenteras. Carl Bildt lade grunden till ett viktigt forskningsområde med sina böcker om Christinas karriär inom katolska kyrkans politiska sfär under 1600-talets senare hälft. Det är detta arbete som jag ämnar föra vidare med min avhandling "Queen Christina of Sweden and Cardinal Decio Azzolino: A Study in the Politics of the Papal Court, 1655–1689." Det kan inte betvivlas att Christina i Decio Azzolino fann sin intellektuelle jämlike, sin trogne vän och engagerade arbetskamrat. Det är inom ramen för Christinas samarbete med Azzolino och hennes vänskap med honom och hans familj som hennes senare år i Rom bäst kan studeras.

¹⁸ Sven Stolpe, *Från Stoicism till Mystik* (Stockholm 1959).

Johan Nordbergs – ett offer för frihetstidens intrigspel – rymning med Christopher Springer till Ryssland och England

Av Folke Millqvist

”Endast några förfallna individer utan anseende eller betydelse kvarstodo i rysk sold”. Så skrev Ludvig Stavenow i Sveriges Historia om våra relationer med Ryssland i slutet av 1740-talet. Läget var nog dock betydligt mer komplicerat. Under hösten 1749 pågick sålunda bl. a. en strängt hemlighållen rättegång angående vissa av den ryska legationen finansierade uppvisningsresor i sydvästra Sverige. Hovauditoren Johan Hoof blev gripen. Villigt berättade han om de bakomliggande planerna. Som deltagare i aktionen angav han bl. a. Johan Nordberg. Rättegången tonades emellertid ner, och Nordberg blev aldrig instämd. Två år senare blev han emellertid en av huvudpersonerna i den stora Wijkmanska rättegången.

Johan Nordberg var född i Jämtland den 29 september 1712. Han synes ha fått en god uppfostran – att döma av rättegångshandlingarna behärskade han både franska och tyska. Senare fick han anledning att hjälpligt reda sig på ryska och till slut blev engelska hans vardagsspråk. I maj år 1737 blev Nordberg volontär i Fortifikationen och i oktober följande år livdrabant. En nära kontakt erhöles med kollegan Nils Julius Mannerstedt. Denne synes ha bjudit Nordberg hem till säteriet Nordanskog ej långt från Eksjö. Tycke uppstod snabbt med systern Beata Sofia Mannerstedt. Efter tillstånd från konungen om bibehållna adliga rättigheter stod bröllopet redan 1740. Samma år föddes en son Carl Axel – senare sidenvävarutbildad i England, ledare för

bomullssammetfabriken Nordbergska bolaget i Stockholm och därefter för Manchesterfabriken, Danmarks största företag, och till slut även ledande tillverkare av spinnmaskiner.

Ett ingifte i adeln ställde krav på en ståndsmässig bostad. Valet föll på säteriet Hårdanäs i Björkö utanför Eksjö. Beata Sofias fadersarv tillsammans med ett lån från Nils Julius klarade finansieringen. I trakten av Nordanskog bodde på Rödjerna baronen Carl Gustaf Mörner, som även han 1748 blev livdrabant. Brev vittnar om en intim vänskap mellan Nordberg och Mörner. Mörner duade sin ”broder” medan Mannerstedt i en allt kyligare ton använde tilltalsordet ”svåger”. En mycket besvärlig situation uppstod, när denne svåger krävdes på återbetalning av lånet. Inget annat återstod än att i september 1750 avyttra drabantskapet. Ny innehavare blev Isac Peter Silverhielm, som även han invecklades i politiska förvecklingar och tvingades i landsflykt.

Året dessförinnan hade Nordberg blivit presenterad för konungen. En ansökan om en kaptensbefattning i ett hessiskt regemente blev välvilligt bemött. Frågan rann snart ut i sanden, men utnyttjades av Nordberg för att motivera vistelse i Stockholm. Under nära ett och ett halvt år besöktes aldrig hemmet. Beata Sofia var emellertid en duktig kvinna, som ensam förmådde klara rusthållet på Hårdanäs. Även i de allra svåraste stunderna var hon sin make ömt hängiven. Efter den olyckliga rättegången

tingades Beata Sofia att sälja Hårdanäs. Redan före 1755 flyttade hon med barnen – oklart dock vart. De båda döttrarna blev emellertid adligt gifta i släkterna Printzen-sköld och Queckfeldt.

Den främste aktören bakom den inledningsvis omnämnda misslyckade Hoofska aktionen var den ogifte legationssekreteraren och svenskhataren Johan Simolin. In i dennes spionnät sögs våren 1750 en utfattig f. d. finsk häradshövding Johan Henrik Wijkman. Grundplanen var att söka bilda ett självständigt finskt storfurstendöme under ryskt beskydd. Ett samarbete etablerades med finske generalguvernörens sekreterare Carl Krook. Denne förde emellertid ett dubbelspel, som i april 1751 ledde till planernas avslöjande. Wijkman sattes under bevakning, och den 27 april slog man till. Vid en landstigning i Vaxholm anhölls Wijkmans endast 16-årige son Emanuel. Liksom tidigare fungerade sonen som kurir mellan fadern och Simolin. Inför en särskilt tillsatt kanslirätt under ledning av kanslipresidenten Tessin tvingades Wijkman att efterhand erkänna sina förseelser.

Inte enbart Carl Krook utan även den politiske intrigören, majoren Hans Henrik Boije deltog i ett dubbelspel. Han var Simolins förtrogne och samverkade med Wijkman. Han kände hur det började bränna under fötterna och begav sig den 19 maj till konungen. Efter full bekännelse fritogs han liksom Krook från alla bestraffningar och även från vidare förhör.

I slutet av maj presenterade Tessin brev, som hade erhållits av Boije. Där avslöjades att Johan Nordberg fungerat som kontaktman. Även gentemot en kammarherre Georg Wingeflycht hade grava indicier framkommit. Den 27 maj greps Wingeflycht. Under förhören tog denne tillfället i akt att hårt svärta ner Nordberg. Denne hade nämligen ett par år tidigare fått övertaga en revers från sin avlidne svärfar. Det var Wingeflycht som "i sin välmakts dagar" hade lånat 12000 Rd kmt. Även Simolin hade överlåtit en revers till Nordberg. Efter fruktlösa utpressningsförsök hade dock

denna revers återställts till Simolin. Nordberg uppgavs vara väl hemmastadd på ryska legationen. Han "lopp där timme och stund".

Följande dag hämtades Nordberg i sitt "kvarter" hos körsnär Fick på Prästgatan. Åtskilliga handlingar beslagtogs. All kännedom om några konspirationer förnekades. Motvilligt kom efterhand vissa erkännanden. Under "sitt kuvert" hade han förmedlat åtskilliga meddelanden till och från bl. a. Boije. Han hade också haft vetskap om Simolins planer på att skapa split och oenighet i och kring Finland.

Förhören drevs emellertid vidare. Nordberg pressades hårt kring en resa företagen i månadsskiftet mars–april 1751. Till slut vidgicks, att resan ägt rum. Den hade dock förestavats av barnens sjukdom och hustruns uppmaningar. Ett pass utställt på Skåne uppgavs sammanhänga med planerade inköp av häst och kreatur. Berättelsen accepterades inte, och vredgat gick actorn (åklagaren) till aktion. Med ånger borde Nordberg tänka på de "sweddbad", som rikets högsta ämbetsmän tid efter annan måst uthärda för hans halsstarrighet. Nordberg blev – spelat eller verkligt – helt bestört. Om kanslirätten tog honom under sin "protection" skulle allt berättas. Viss lindring kunde påräknas blev beskedet. Nordberg brast ut i gråt och berättade under rörelse om sin resa.

Han hade avrest till Köpenhamn den 25 mars (den dag under vilken kung Fredrik senare avled). På uppdrag av Simolin medfördes en depesch från minister Panin. På vägen stannade han ett par timmar i hemmet. En dansk fiskare hjälpte honom över Öresund. Minister Korff blev icke överraskad av meddelandet. "Er ist schon gestorben" blev kommentaren. Depeschen berättade om konungens allvarliga sjukdomstillstånd. Vid ett dödsfall skulle nämligen ev. vissa ryska åtgärder mot Finland utlösas. En budbärare hade anlänt fem minuter tidigare.

Mitt i sin berättelse under rätttegången gjorde Nordberg ett överraskande utspel.

Med utnyttjande av sin goda vänskap med Simolin var han beredd att fungera som kontraspiön. Kanslirätten förblev dock opåverkad. Nordberg ertappades med att ha kommunicerat med sin värdinna körsnärskan Fick. Strängare bevakning beordrades och Nordberg överfördes från slottsarresten till fängelset i Castenhof vid Gustav Adolfs torg. Tiden rann undan, och det gällde att sätta skräck i alla ryssvänner före riksdagens öppnande. Domen över häradshövdingen Wijkman gav möjligheter att statuera ett exempel. Den 7 september föll hans huvud vid Skanstull. Ett antal inblandade fick olika lindrigare straff.

Långa diskussioner uppstod kring Nordberg. Revisionssekreterare Stockenström yrkade på förlust av liv, ära och gods för brott mot undersåtlig trohetsd. Friherre Hamilton framhöll, att Boije helt hade frikänts. Rent axiomatiskt borde inte den, som förletts till svekliga handlingar dömas annorlunda än sin huvudman. Detta inlägg vände diskussionen. Revisionssekreterare Råfelt ansåg dock, att Nordberg visat mer prov på illistighet än enfald. Tre veckors vatten och bröd och därefter landsförvisning blev domen. Tessin, som varit frånvarande vid detta tillfälle, ingav en stark protest. Nordberg skulle säkerligen snabbt begiva sig till Ryssland och där bli hedrad på olika sätt. Livstidsfängelse blev Tessins votum. Efter ett långt anförande framlade övermarskalken, senare kanslipresidenten Clas Ekeblad ett kompromissförslag. Domen löd på tre veckors vatten och bröd och sex års fängelse. Nådeansökan inlämnades både av Nordberg och hans hustru. De avslogs, då de inte kunnat inrymmas i pardonsplakatet.

I november 1751 fördes Nordberg till Karlstens fästning intill Marstrand. På fängelselistan var Christopher Springer upptagen med noteringen "livstids fängelse för anläggning mot rikets säkerhet". Den gamle partigångaren hade suttit där sedan januari 1748. Han satt "bakom tre lås" och med en vaktpost utanför celldörren dygnet

runt. Förmodligen var man på västkusten ganska ljum för hattarnas politik och Nordberg kunde röra sig rätt så fritt. Dagligen kunde han intaga en måltid ute på staden tillsammans med fästningens underofficerare.

Med sin äventyrliga läggning var Nordberg snart i gång med att planera en rymning tillsammans med Springer. I Marstrand togs kontakt med en välvillig handelsman Waenberg. Verktyg insmugglades, och från vinden invid skorstenen skapades en hålöppning i celltaket. En eftermiddag den 17 juni 1752 gick man till verket. Förbi fästningens vaktpost passerade en torgmadam med vitt kläde om huvudet, i blå tröja och kjortel, blå strumpor och bondeskor. Hon kom tydligen från marknadsstånden på fästningsgården. I själva verket var det Springer, som på detta sätt förklätts. Strax efter kom en man kort till växten, undersät-sig, koppärrig med pungperuk på huvudet, i blå rock med gult foder och förgyllda knappar. Det var Nordberg. Väl utanför fästningen gick det fort undan till en öppen båt, som Waenberg låtit placera nedanför fästningen. Man hann ut en bit till havs, innan larmet gick. Så småningom nådde man Danmark. Därifrån ordnades en transport till S:t Petersburg. Av ryssarna mottogs man med öppna armar helt i enlighet med vad Tessin förutspått. Under namnet Sperat fick Springer en placering vid ett handelskontor i Arkangelsk. Nordberg utnämndes under namnet Hoffman till kapten med placering vid Muskoviska regementet i Orenburg nära Ural.

I Sverige var man mån om att få Springer utlämnad, när nya vänskapliga relationer hade upprättats med Ryssland. De båda "rymlingarna" fick tips härom och packade sina kappsäckar under år 1754. Det bar i väg tvärs igenom Europa. Målet var självklart. I England hade Springer goda förbindelser. Han byggde snabbt upp en affärsrörelse. För Nordberg utan engelska språkunskaper blev det besvärligare. Som enkel grenadjär blev han engagerad vid ett rege-

mente. Redan efter ett par år beordrades hans kompani att gå ut i nordamerikanska frihetskriget. Efterhand lyckades han avancera till kapten och kommandant för S:t Georgs fort, förmodligen nära Buffalo. I Sverige utfärdades år 1766 ett allmänt pardonsplakat för alla dem, som på grund av statsbrott befann sig i landsflykt. Först år 1775 inkom emellertid till Gustav III en skrivelse från Nordberg. Helt summariskt antydde han där sin ungdoms förseelser. Mera utförligt berättade han om sin långa utlandsvistelse. Han var bitter över hårda år i den engelska krigstjänsten men samtidigt tacksam för de möjligheter, som beretts honom till avancemang. Eftersom han trodde sig kunna erhålla en viss pension vid ett avsked, ville han återvända till sitt land och familj. Först önskade han emellertid erhålla konungens tillgift för sin ungdoms förseelser. Ansökan beviljades. Han stannade emellertid kvar i Nordamerika, där hans vidare öden är okända.

Johan Nordberg — Litteratur- och källförteckning.

Diverse persondata om Johan Nordberg, hans hustru m.fl. personer

Elgenstierna Gustaf, Den introducerade svenska adelns ättartavlor (Mannerstedt).

Husförhörslängder, Björkö socken, Jönköpings län, 1743–55.

Biographica, RA: Hoof, Mannerstedt, Mörner, Nordberg, Silverhielm, Waenberg, Wijkman, Wingeflycht.

Arkivfragment, RA: Nordberg, Johan.
Livdrabantkårens förvaltningsavd 1749–51, del IV, KrA.

Militära Ämnessamlingen, Livdrabantkårens nr 561, RA: Nordberg med skrivelse om Silverhielm till konungen.

Militära Ämnessamlingen M 940, RA: Nordberg, Johan.

Militära Ämnessamlingen M 1122, RA: Hessiska ryttmästartjänsten.

Opublicerade manuskript om sonen Carl Axel Nordberg finnes hos författaren.

Rättegångarna

Rådsprotokoll i justitieärenden 1749 aug–okt, RA: Hoofska rättegången.

Kanslirättens arkiv nr 13 och 14, RA: Wijkmanska och Nordbergska rättegångarna.

Marstrand och flykten till Ryssland

Malmström Carl Gustaf, Sveriges Politiska Historia, 2 uppl., 1883–01, del IV, sid 5.

Historiallinen Arkisto IV, 1874, sid 61, 69, 80, 84, 85, 88.

Karlstens fästning fängelsejournaler, KrA.
Karlstens fästning, Conceptbok, 1751 26/11, 1752 18/7, KrA.

Karlstens fästning, Slottsrettens Protokoll, 1752 3/8, KrA.

Landshövdingen i Gbg och Bohus till Kungl Majt vol 21, 1752 22/6, RA.

Nordbergs pardonansökan

Biographica, RA: Nordberg, Johan.

Förkortningar:

KrA Krigsarkivet

RA Riksarkivet

Några svenska memoarförfattaresh syn på Polen och polsk politik under mellankrigstiden och andra världskriget

Av *Erland F Josephson*

Denna artikel tar upp fem svenska memoar- och dagboksförfattare, som vistats i Polen och beskrivit polsk politik och det polska samhället.¹ Av dessa författare var tre i UD-tjänst, en representant för ett svenskt exportföretag och f. d. militärattaché, medan en, den enda kvinnan bland dem, stod utanför både UD och näringslivet, hon var sångerska.

Av de tre i UD-tjänst var Erik Boheman minister i Warszawa åren 1934–1937. Hans bok, *På vakt* (1963), analyserar polsk mellankrigspolitik. Hans efterföljare som minister i Warszawa, Joen Lagerberg, sedermera överceremonimästare vid det svenska hovet, var i Polen från 1938 till september 1939, då han följde med evakueringen av diplomatiska kåren (och polska regeringen) via Rumänien. Hans bok, *I stället för memoarer* (1968), är mer en beskrivning av Polens land och folk – särskilt uppmärksammar han den polska kvinnan – än någon politisk analys. Den tredje i UD-tjänst, Sven Grafström, var ambassadsekreterare vid beskickningen i Warszawa från 1935.^{2a}

Medan Bohemans och Lagerbergs bidrag är sent (över två decennier efter händelserna) skrivna memoarer, började Grafström år 1938 att föra en dagbok, där han oftast kommenterade dagens händelser samma kväll.^{2b} Grafströms dagbok liknar Bohemans memoarer i fråga om politisk medvetenhet och engagemang, men är alltså en bättre historisk källa.

Av stort intresse i sammanhanget är också Carl Herslows memoarer, *Moskva – Berlin – Warszawa*, utgivna direkt efter kriget (1946) och sålunda i mycket närmare anslutning till händelserna än Bohemans och Lagerbergs. I Moskva och Berlin hade Herslow varit svensk militärattaché, medan han i Warszawa var chef för Svenska Tändsticksbolagets representation i Polen och för det Polska Tändsticksmonopolet. Han hade fram till 1930-talets slut titel av svensk generalkonsul. Med sitt förflutna som militärattaché var Herslow naturligtvis intresserad av det polska försvarets styrka och positioner hösten 1939, även om han inte

¹ Andra svenska rapportörer inriktade sig mer på kultur eller reseskildring. Jfr.: Uggle, Andrzej Nils: *Den svenska polenbild och polsk prosa i Sverige 1939–1960*. Två studier i reception. Uppsala Slavic Papers, 12, 1986, särsk. s. 20 f., 24 och noter s. 92 f.

^{2a} För tillgång till dagboken tackas i första hand fru Gerda Grafström, men även riksarkivarie Sven Lundkvist och docent Józef Lewandowski. Den sistnämnde har tidigare utnyttjat dagboken för sin artikel: *Polski dziennik Svena Grafströma*, tryckt i *Zeszyty Historyczne* nr 60, Paris 1982. I denna refererar han dagboken fram till Grafströms hemresa, sep-

tember 1939, varefter han publicerar den i polsk översättning för tiden 31/10–6/12 1939 då Grafström återvänt till Warszawa för att tillvarata svenska (bl. a. exportfirmors) intressen, men även polska, då Sverige åtagit sig uppdraget som polsk skyddsmakt i Berlin.

^{2b} Ett frapperande exempel på hur nära i tiden anteckningarna nedtecknades är (7/9 1939) då Grafström skulle överta skyddsuppdraget för slottet Belvedere i Warszawa. Han noterar: "Jag har, då detta skrives f.ö. ännu icke emottagit depositionen ifråga. Jo, just nu fick jag nyckeln."

längre själv sysslade med underrättelseverksamhet. Herslow var, vid sidan av ASEAs representant i Warszawa, Sven Norrman, den som intimast upprätthöll kontakter med den polska motståndsrörelsen, fram till 1942, då han häktades av tyskarna.

Av de här aktuella personerna stannade operettsångerskan Elna Gistedt längst i Warszawa. Hon var gift med en polack, företagaren i mattbranschen Witold Kiltynowicz och från 1922 till nära slutet av ockupationen, 1944, bosatt i Warszawa. Hon drev under kriget, sedan makens firma bombats sönder, en café-rörelse på Nowy Świat nr 10, där hon anställde kollegor i sångar- och nöjesbranschen som vägrat att låta sig engageras av tyskarna, därför saknade arbetstillstånd och därmed skulle riskerat internering om de inte fått arbete hos Elna Gistedt. Som senare forskning visat³ var hon mer engagerad i kontakter med motståndsrörelsen än hon fann lämpligt att visa i sina memoarer då hon gav ut dem strax efter kriget (1946).⁴

Min framställning av dessa fem författares syn på Polen och polsk politik har jag disponerat på följande vis:

A) Inrikes förhållanden före 2:a världskriget:

- 1) Inrikespolitik
- 2) Sociala förhållanden
- 3) Utbildning och kultur
- 4) Ekonomi
- B) Utrikes relationer före 2:a världskriget:
 - 1) Polsk utrikespolitik
 - 2) Militär styrka
- C) Förhållanden under 2:a världskriget
- D) Efter kriget
- E) Generaliserande omdömen om polackerna.

A 1. Inrikespolitik

Marskalk Józef Piłsudski som en centralgestalt i mellankrigstidens Polen väcker naturligen alla de fem författarnas intresse.⁵

Elna Gistedt beskriver hur Piłsudski i mars 1921 proklamerade en ny konstitution och lämnade sina befogenheter till en konstitutionellt vald president, vald av en nationalförsamling på två kamrar, sejm och senat.⁶ I december 1922 valdes vänsterns kandidat, professor Gabriel Narutowicz. Denne mördades efter en vecka av en nationaldemokrat. Mordet komplicerade konflikten mellan höger- och vänsterpartierna. Gistedt ser mordet som en av huvudorsakerna till inbördeskriget 1926, då Narutowicz's efterträdare, nationalekonomen Stanisław Wojciechowski avsattes. Om Piłsudskis maktövertagande skriver Gistedt att det "från början motsvarade ett önskemål inom de breda befolkningslagren, vilka krävde en konsolidering av de inre politiska förhållandena". Men maktövertagandet och valet av en ny president, kemisten Ignacy Mościcki, hindrade inte strider inom sejmen, som blev alltmer impopulär. Detta underlättade införandet av en "halvdiktatorisk regim", anser Gistedt.⁷

³ Lewandowski, Józef: *Swedish Contribution to the Polish Resistance Movement during World War Two (1939–1942)*, (Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Slavica Upsaliensia), Uppsala 1979.

⁴ Trots dessa få antydningar om texternas källvärde, är denna artikel inte avsedd som en källkritisk studie utan som en översikt över några svenskers (i Warszawa) syn på polsk verklighet och politik 1922–1946. – Artikeln bygger på ett föredrag hållet på J Lewandowskis seminarium i modern polsk historia (vid Sthlms univ.), maj 1985, i förkortad engelsk version presenterat på det 3:e polsk-svenska historikermötet (arr. av Polska Akademia Nauk och svenska Vitterhetsakademien) i Siguna, september 1985. Den är tematiskt disponerad. Om texten från början hade tänkts för Personhistorisk Tidskrift, hade jag lagt upp den annorlunda.

⁵ För den väsentliga sida av Piłsudskis verk som återupprättandet av den polska staten innebar, se avsnitt B1 nedan.

⁶ Gistedt, Elna: *Från operett till tragedi*, Sthlm 1946, s. 43 f.

⁷ Gistedt s. 44.

Herslow citerar från minnet en artikel av Piłsudski, att sejmens medlemmar uppgavs "prata en sådan smörja, att det är omöjligt att avgöra ur vilken öppning de kommer, om det är från muunen eller annorstädes ifrån." De sista åren led Piłsudski enligt Herslow av förföljelsemani, och stängde in sig på slottet Belvedere. Vid ett förment attentatsförsök mot honom blev en vakt skjuten. Vid undersökning visade det sig att skottet kommit rakt uppifrån, från ett av slottets fönster, varefter historien nedtystades.⁸

Boheman beskriver hur sejmen, före kuppen 1926, dominerades av de två stora partierna: bondepartiet under Wincenty Witos och Nationaldemokraterna⁹ (ND eller Endecja), medan socialistpartiet stod i minoritet. Efter kuppen bildade Piłsudski ett honom fogligt parti.¹⁰ Genom detta var han "till gagnet" (i praktiken) diktator. De officiella poster Piłsudski innehade var: krigsminister, "generalinspektör och överbefälhavare för armén" och fältmarskalk. Oppositionen var försiktig och Witos gick i landsflykt. Marskalkens anhängare var överstar, som utmärkt sig i hans legion under befrielsekriget men sedan gjort civil karriär – de kallades därför "överstegruppen" – i motsats till "generalsgruppen", officerare som gjort en militär karriär. Ledande bland överstarna var Józef Beck, från 1934 utrikesminister.¹¹ Överstegruppen under Piłsudski var enligt Boheman "starkt nationa-

listisk, ytterst osentimental och i avsaknad av ... demokratisk ideologi". Inrikespolitiskt var den "snarast vänsterbetonad, starkt intresserad av en viss statlig planering för näringslivet", helt för social omdaning: inkomstutjämning och ett välfärds-samhälle. Detta skulle dock inte kunna genomföras i demokratiska och parlamentariska former, på grund av partisplittringen och -fejder.^{12a}

När Piłsudski dog i maj 1935 hade president Mościcki redan genom en författningsförändring fått ökad makt. Han fortsatte i Piłsudskis anda tillsammans med den nye generalinspektören för armén, Edward Rydz-Śmigły. Beck förblev utrikesminister och regeringen något mer civil.^{12b}

Lagerberg sammanfattar Piłsudski-tiden sålunda: "Med ett slags regeringsdiktatur tillämpade Polen de demokratiska formerna. Men för nationell samling under mera fria former var Polen ... ännu inte moget" på grund av partisplittringen och bristen på goda ledare. Sejmen var en död organism. Mot Piłsudski-blocket – "en artificiell produkt" – stod socialister, bönder och storindustri, en majoritet av nationen, i opposition.¹³

Gistedt sammanfattar Piłsudskis insats: "Han hade hållit ihop en del inbördes stridiga krafter, och även om han kunde göra sig skyldig till felbedömningar och ... var alltför konservativ för att passa en ny tid, gjorde Polen ... en kolossal förlust, när han lämnade det jordiska."¹⁴ – Man kan jämföra Gistedts syn på Piłsudskis alltför konservativa politik med Bohemans bedömning av en "snarast vänsterbetonad inrikespolitik med statlig planering, inkomstutjämning och välfärdsmålsättning".

⁸ Herslow, Carl: Moskva – Berlin – Warszawa, Sthlm 1946, s. 202.

⁹ Nationaldemokraterna var Roman Dmowskis parti, vilket Boheman inte nämner. Den på s. 205 hos Boheman förekommande "Domski" torde avse Dmowski.

¹⁰ Boheman nämner inte dess beteckningar: BBWR = Bezpartijny Blok Współpracy z Rządem (Det partilösa blocket för samarbete med regeringen), följt av: OZN (OZoN) = Obóz Zjednoczenia Narodowego (Lägret för nationellt enande.)

¹¹ Boheman, Erik: På vakt. Från attaché till sändebud. Minnesanteckningar. Vol. I, Sthlm 1963, s. 206 f.

^{12a} Boheman s. 209.

^{12b} Boheman s. 212 f.

¹³ Lagerberg, Joen: I stället för memoarer, Sthlm 1968, s. 85 f.

¹⁴ Gistedt s. 55.

A 2. Sociala förhållanden

Vad beträffar den sociala situationen i Polen efter 1918 är Elna Gistedt den, som ger den mesta informationen, även i form av statistik.

Hon betonar hur härjat Polen var efter 1:a världskriget, som till största delen utspelats på det territorium, som (åter) blev polskt. Jorden och industrin var fördärvade.¹⁵ Endast 37 % av befolkningen levde år 1939 i städerna. Warszawas invånarantal steg under mellankrigstiden från 800 000 till 1 300 000. Näst största stad (1939) var Łódź (med 700 000) och Lwów (med 300 000).

Vad gäller nationalitetssammansättningen anger Gistedt att av 36 miljoner invånare tillhörde 31 % minoriteter, i första hand judar (10 % av hela befolkningen), vidare ukrainare, vitryssar, tyskar och andra.¹⁶

Beträffande socialpolitiken nämner Gistedt att alla arbetande, inkl. de intellektuella, var obligatoriskt försäkrade mot sjukdom och arbetslöshet (halva lönen under 9 månader, därefter 25 % av lönen), och tillhörde pensions- och begravningskassor.¹⁷ Hon tar upp förhållandet godsägare – bönder och försvarar de förstnämnda mot beskyllningen att vara "hänsynslösa feodallerrar, som undertryckte den arbetande befolkningen och höll den nere i både materiellt och andligt hänseende". Hon finner inte detta riktigt och anför som motargument en sådan brist på likvida medel hos många godsägare, att de inte kunde sända sina barn i skolan. Hon accepterar inte talet om godsägardiktatur; däremot en för landet olycklig militär- och tjänstemannabyråkrati.¹⁸

Bohemans syn på saken är ganska avvikande: "I socialt avseende var Polen efterblivet." Överklassen utgjordes främst av de gamla magnaterna, även om en del industrichefer kommit till. Magnaterna hade

jättestora egendomar, ofta illa skötta. En stor jordreform genomfördes bara långsamt. Ändå tillfördes staten långsamt jord genom utmätning för utebliven skatteinbetalning, då jordägarna antingen vägrade betala skatt eller saknade kontanter därtill (jfr. Gistedts syn på adelns avsaknad av likvida medel). Bönderna levde, enligt Boheman, "som halvt livegna på en ytterst primitiv levnadsstandard." En rent polsk medelklass saknades i stor utsträckning. Advokater, läkare och affärsmän var mest judar. Och jordbrukets produkter distribuerades, utom genom vissa kooperativer, mest genom judar.¹⁹

Boheman kunde inte upptäcka någon "social ansvarskänsla" hos överklassen.^{20a} Han sammanfattar sin syn på de sociala förhållandena så, att "landet hade mycket långt kvar innan ett modernt samhälle kunde skapas." Men utvecklingen gick i rätt riktning tack vare goda krafter inom armén och f. d. befrielseledare, som var medvetna om de nödvändiga reformerna.^{20b}

Trots Bohemans kritik av överklassen och hans uppfattning om de sociala spänningarna, hävdar han att "det var nog så att flertalet polacker ur andra samhällsklasser var stolta över sina aristokrater och såg upp till dem. De representerade en historisk tradition, något äkta polskt."^{20c}

Innan jag går vidare kan jag inte låta bli att kommentera Gistedts och Bohemans avvikande uppfattning om å ena sidan de reella sociala förhållandena och å andra den av Piłsudski och överstarna bedrivna politiken och deras inbördes korrelation. Gistedt hävdar att de sociala relationerna mellan godsägare och bönder inte alls var så spända som de utmålats. Mot denna bild av den sociala bakgrunden beskriver hon – trots en genomförd progressiv sociallagstiftning – Piłsudskis politik som konserva-

¹⁵ Gistedt s. 40.

¹⁶ Gistedt s. 42.

¹⁷ Gistedt s. 45, med not.

¹⁸ Gistedt s. 46 f.

¹⁹ Boheman s. 213 f.

^{20a} Boheman s. 215.

^{20b} Boheman s. 216 f.

^{20c} Boheman s. 233.

tiv. — Boheman anser de sociala förhållandena ohållbara, men finner å andra sidan att Piłsudski och överstarna hade ett progressivt program, som dock bara kunde förverkligas på lång sikt. Det är möjligen på grundval av deras olika bedömning av den sociala situationen, som Gistedt och Boheman kommer fram till en olika syn på karaktären av Piłsudskis politik.

I överensstämmelse med Bohemans omvärldsmått om böndernas ytterst primitiva levnadsstandard beskriver Herslow den polske arbetarens i gemen ställning som dålig och att han hade "en mycket låg levnadsstandard". Särskilt gällde detta lantarbetaren, "vilken situation måste betecknas som mycket dystert". Jordbruket var huvudnäring och skördarna i allmänhet goda, men exporten begränsad och priserna mycket låga.²¹

Den sida av de sociala förhållandena och det sociala livet, som mina fem sagesmän kom mest i kontakt med, var aristokratins liv. De skildrar alla dennas gods och de ofta förekommande och spektakulära jaktpartier, som utgjorde en viktig del i särskilt diplomaternas umgänge. Boheman deltog i polske presidentens jakt i Białowieża-skogarna i januari 1935 tillsammans med tyske ambassadören Moltke och Hermann Göring.²² Han jagade hos Olgierd Czartoryski på Baskow vid Posen/Poznań, hos Radziwiłł på Nieśwież i Östra Polen, hos Karl Albrecht av Österrike på Żywiec i Galizien. (Dennes syster var gift Czartoryski, och frun, Alice Ankarcrona, sondotter till Oscar II:s överhovjägmästare.) Vidare hos överste Przeździecki på Woropajewo i NO Polen och hos Alfred Potocki på Łańcut. (Boheman kände godsägarens bror från sin tid i Ankara.) Han skildrar det överdådiga livet på Łańcut, dess 300 rum, 7 matsalar, 70 tjänare inomhus, dess musikkår. Trots att godset legat i frontlinjen under I:a världskriget hade det klarat sig oskadat där-

för att ägarens släktingar tjänstgjorde vid alla de krigförande makternas hov, i Wien, Berlin och Petrograd.²³

Herslow umgicks med familjerna Ciechanowiecki (general Wilhelm Stiernstedt, överadjutant hos Oscar II, var ingift i familjen), Tyszkiewicz och Czartoryski (på fideikommisset Goločow).²⁴

Även Sven Grafström umgicks i dessa kretsar. Så träffade han t. ex. på en bal hos Rose Tyszkiewicz våren 1939 bl. a. Zdzisław Lubomirski, prins Czartoryski, grevarna Przeździecki, två bröder, Helena Potocka och Józef Potocki med grevinna född Radziwiłł, och medlemmar av släkterna Sapieha och Czetwertyński.²⁵

A 3. Utbildning och kultur

Vad gäller kulturlivet i mellankrigstidens Polen, behandlas det kortfattat av Boheman, medan mer information finns hos Gistedt (även statistik), vilket är naturligt, då hon själv var verksamhet inom kultursektorn.

Boheman talar om en grundläggande upprustning av skolväsendet från folkskolor till universitet och om ett rikt kulturliv inom universiteten och den högre judiska medelklassen.²⁶

Gistedt ger följande statistik: Polen hade före senaste kriget:

- 6 universitet
- 2 polytekniska högskolor (inkl. arkitektur)
- 4 handelshögskolor (varav en för utrikeshandel)
- 2 konstkademies
- 1 lantbrukshögskola
- 1 bergsakademi
- 1 högskola för fysisk fostran (gymnastik & idrott)

och flera andra, inalles 23, högskolor. Där till det Curie'ska radiuminstitutet.

²³ Boheman s. 228 f.

²⁴ Herslow s. 261 f.

²⁵ Grafströms dagbok (Riksarkivet: Sven Grafströms samling), 3/2 1939.

²⁶ Boheman s. 213, 216.

²⁷ Gistedt s. 45 f.

²¹ Herslow s. 181.

²² Boheman s. 221 f.

Folkskolor skulle finnas i sådan utsträckning att inget skolbarn skulle ha mer än 3 km:s väg till skolan.

På tal om tidningspressen anger Gistedt 10 dagliga tidningar i Warszawa, och om teatern, att det fanns 40 stadsteatrar i Polen, varav en spelade på jiddisch, en på hebreiska och en på ryska.²⁷

A 4. Ekonomi

Även om Polens ekonomi under mellankrigstiden skriver Gistedt ganska informativt, Boheman mer allmänt och Herslow särskilt om tändsticksmonopolet som var hans område.

Gistedt hävdar att det arbetades hårt på alla områden: industri, handel, jordbruk, kulturliv blomstrade. Det fanns arbete för alla och alla gjorde sin insats. Experter sändes utomlands att studera. Polskt kol, textilier och hantverk, liksom skor, blev berömda i utlandet. Lokomotiv och flygplan producerades. 1929 hölls en stor industrimässa i Poznań. Kvalitet och standardiseringar var centrala begrepp. Jordbruksexporten var betydande, både animalier: boskap, kött, köttkonserver, och vegetabilier: oljeväxter, mjöl, socker. – Allt detta skall ses mot bakgrund av 1:a världskriget, då Polen fått 4 milj. hektar jord förstörda, och 1,8 milj. hus utbrända. Boskap, skogar, broar, järnvägar, material och fabriker var förstörda resp. bortforslade.²⁸

Boheman beskriver också Polens ekonomi efter befrielsen 1918 som lamslagen. Ett intensivt uppbyggnadsarbete vidtog. Genom inkorporerandet av Oberschlesien/Górny Śląsk blev Polen en industristat med stor export av kol, stål och järn. Finansminister Eugeniusz Kwiatkowski stabiliserade złotyn genom ortodox finanspolitik. Anläggandet av en hamn i Gdynia var av betydelse för utrikeshandeln. Handeln mellan Sverige och Polen ökade, Sverige importerade, efter den brittiska kolgruvestrejken 1926, alltmer kol från Polen och exporterade Bo-

fors-vapen.²⁹ Boheman skriver också om det svenska tändsticksmonopolet, i vilket ämne dock Herslow är den större auktoriteten. Denne skildrar med viss utförlighet Svenska Tändsticksbolagets relationer till det polska Monopolbolaget och polska staten, vilka jag inte kan gå in på här i detalj. Må det räcka att nämna att det första avtalet av 1925 innebar ett lån till polska staten på 6 miljoner dollar till 7 %:s ränta, att avbetalas på 20 år. Halva Monopolbolagets vinst skulle, utöver en exploateringsavgift, gå till polska staten. 1931 antogs ett nytt avtal, lånesumman sattes till 32 milj. dollar och lånetiden förlängdes med 20 år, till 1965. Vinster från bolaget skulle täcka statens räntor och amorteringar. Redan innan omförhandlingen 1930–31 var klar, ville Kreuger, enligt Herslow, dra sig ur. Sommaren 1931 började den ekonomiska krisen i Europa. Bank Amerykański, en clearingbank i Warszawa, var del av Kreuger-koncernen. När Kreuger dog, 12/3 1932, höll Monopolbolaget denna bank flytande. Herslow går också in på rekonstruktionsförsöken efter kraschen. Alla intressenter, International Match Corporation, schweiziska, franska och svenska banker som bidragit till lånet till polska staten, sökte lägga beslag på Monopolbolagets resurser. Slutligen övertogs dess aktier av Tändsticksbolaget.³⁰

B 1. Polsk utrikespolitik

När vi så kommer till den polska utrikespolitiken mellan krigen, är Erik Bohemans framställning mest upplysande. Jag skall emellertid börja med några av Herslows iakttagelser om Piłsudski, som hör hemma i detta sammanhang. Han beskriver den "glödande patrioten" Piłsudski, som från tidiga år "drömt om Polens frihet". Kastad i fängelse av ryssarna för upproriska stämplingar, spelade han tokig och kunde därigenom komma fri. Han bildade under (1:a)

²⁸ Gistedt s. 41, 43.

²⁹ Boheman s. 213, 223.

³⁰ Herslow s. 166 ff.

kriget bl. a. "pierwsza brigada" (1:a brigaden), varmed han kämpade på österrikisk och tysk sida mot ryssarna. Han internerades sedan ett par år i Magdeburg. Herslow bedömer Piłsudskis offensiv mot Ukraina under 1920–21 års polsk-sovjetiska krig, som "ett djärvt men oförsiktigt anfall". När ryssarna så trängde genom norra Polen mot Warszawa, tillskriver Herslow den franske generalen Weygand förtjänsten att med egna och polska trupper, inkl. Piłsudskis armé, söderifrån mot ryssarnas vänstra flank, ha drivit ryssarna på reträtt.³¹

Boheman konstaterar att Frankrike spelade en avgörande roll vid det nya Polens tillkomst och att de båda länderna förenades i en militär defensivpakt mot Tyskland. Länderna stödde varandra i NF. Efter Hitlers Machtübernahme anträdde Polen en mer självständig politik. Den ansågs "i vida kretsar vara ett verk av Beck", men Boheman bedömer att det var Piłsudskis politik, som Beck fick bära ansvaret för, bl. a. fransk kritik.³²

Boheman beskriver överstegruppen som nationalistisk och utrikespolitiskt överskat- tande Polens styrka och betydelse. Trots detta ansåg man sig inte ha råd att manifester- a några ideologiska sym- eller antipatier. Mot de tyska judeförföljelserna var man ganska likgiltig. Boheman förklarar detta med att "antisemitismen var ju också ut- bredd i Polen". – Frankrikes stöd blev av allt mindre värde och Polen försökte reglera förhållandet till sina båda stormaktsgran- nar. Med Ryssland slöts en non-agressions- pakt 1932 och med Tyskland en 1934. Tvis- tefrågor som Danzig lades på is. Olika "öst- pakts"-alternativ, särskilt ett framlagt av Frankrike och riktat mot Tyskland, omfat- tande Frankrike–Polen–Ryssland–Lilla Ententen (Jugoslavien–Rumänien–Tjec- koslovakien), avvisades av Polen, därför att detta skulle innebära risk för rysk trupps in- trängande på polskt territorium vid ett tyskt anfall.

Beck önskade vänskapliga förbindelser med Sverige och övriga östersjöstater, men föreslog aldrig något formellt politiskt sam- arbete.³³

Beck beskyldes för tyskvänlighet. Det är, enligt Boheman, "säkerligen fel". "Tysksympatier är helt främmande för polskt psyke; det polska tyskhatet ligger lika djupt som rysshätet." Men man måste söka avvända tyska aspirationer genom att inte föra en provocerande politik. Beck räk- nade inte med möjligheten av en tysk-rysk uppgörelse på polsk bekostnad. Ibland kun- de han visserligen frukta att den tyska för- sonligheten bara var taktiskt motiverad, men vad kunde han göra, frågade sig Bohe- man. "Jag kan nu efteråt inte finna att Becks politik är så särskilt klandervärd. Ingen annan politik hade för övrigt kunna rädda Polen." – Boheman är dock kritisk mot politiken gentemot Tjeckoslovakien.

En opposition mot Becks utrikespolitik fanns inom högern, på universiteten och inom socialistpartiet, som alla hyste franska sympatier.³⁴

Bohemans försvar för Beck kan ses mot bakgrund av några fakta: de hade gemen- samma bekanta från Bohemans tid i Ge- nève, och Beck hyste stor beundran för Rickard Sandler. Boheman var välkommen att när som helst söka upp Beck för samtal. Boheman tecknar ett snabbporträtt av Beck: "en rätt egendomlig man. Han var lång, smärt och ståtlig med militärisk håll- ning och skarpskuren profil. Bland diplo- mater ansågs han vara högst otillgänglig och svårpratad, men jag fann honom inte så- dan." Med Boheman talade han öppet och fritt. Han hade en stark självtillit, men an- fall av pessimism. Umgänget med Beck fann Boheman litet prövande, då Beck var "i fullständig avsaknad av humor". Efter flykten till Rumänien blev Beck internerad och dog i fångenskap. Boheman fick ett konvolut med Becks fragmentariska me-

³¹ Herslow s. 199 f.

³² Boheman s. 208.

³³ Boheman s. 209 f.

³⁴ Boheman s. 211–212.

moarer från Becks fru, med motiveringen, att Boheman var "hans ende verkliga vän utanför Polen". Boheman menar att det var närheten till Beck som gav honom det mesta materialet till hans rapportering hem till UD.³⁵

Men även Sven Grafström tar avstånd från talet om Becks tyskvänlighet. Han anser också att Beck var en alldeles för habil politiker för att stupa på någon av Hitler vidtagen åtgärd i Danzig eller Slovakien. Han ser däremot en fara i att Beck inte har något underlag i folkmeningen, i ett skärpt läge.^{36a} Grafström ser Beck som en poseur, som ville göra ett dynamiskt intryck; förekommande och älskvärd men mycket egenkär och ganska lättsmickrad. Grafström ser vissa likheter mellan Beck och Boheman,^{36b} vilket kanske kan bidra till förklaringen av den goda relationen mellan dessa.

Herslow betecknar Beck som "en synnerligen smart diplomat", intresserad av Herslows erfarenheter som militärattaché i Berlin. Valet av polsk utrikespolitik var inte lätt. Tyskland var efter 1:a världskriget visserligen mycket svagt och Reichswehr hade begränsats, men korridor- och Danzig-frågorna var olösta problem. Stresemann hade på 20-talet sagt, att korridorfrågan måste få en lösning förr eller senare. Det vore förnedrande för tyska soldater att vid passage genom korridoren behöva lämna ifrån sig sina vapen, vilka fraktades i plomberade vagnar. Även Sovjet hade revansch-önskingar efter fredstraktaten 1921. Polens försvarsplanering gick ut på att en triangel Modlin–Kraków–Przemyśl skulle försvaras i alla händelser. Herslow fick kunskap om denna plan genom att finansminister Matuszewski begärde att minst en tändsticksfabrik skulle finnas inom denna triangel.

Polen tillbakavisade en begäran från Ribbentrop, framförd vid en "vänskapsvisit" i

Warszawa, om 2 autostrador med en omgivande 5 km bred zon genom korridoren. Tyskarna krävde Memel av Litauen, som gav efter, och Danzig åter till Riket, vilket polackerna motsatte sig. De sade upp non-aggressionspakten med tyskarna, i april 1939. Herslow förmedlar ryktet, att Beck i ministerrådet röstade för accepterande av de tyska kraven men togs i upptuktelse av Rydz-Śmigły, rådets ordförande, som kallade honom "Riksförrädare". Därefter motsatte sig Beck kraven i Semjen.³⁷

B 2. Militär styrka

Herslow, som alltså varit militärattaché i Moskva och Berlin innan han kom till Warszawa, kunde inte låta bli att intressera sig för polska arméns styrka och dispositioner, även om han avstod från egen underrättelseverksamhet utan byggde på svenska militärattachés (de Laval, Thorén). Han kunde inte upptäcka några fortifikationsarbeten i västra Polen. Han nämner ett yttrande av Rydz-Śmigły: "Om det kommer till krig, tänker vi föra detta rörligt och behöver inga befästningar."³⁸

Jag kan inte här gå in i detalj på Herslows beskrivning av de polska försvarskrafternas styrka och fördelning, inte heller på hans och Grafströms iakttagelser av det annalkande kriget. Må det räcka med att Herslow tar upp arméns 10 (armé)kårer (à vardera 3 infanteridivisioner, inkl. lätt fältartilleri), varav 6 i väst och 4 i öst; kavalleriet uppdelat i 2 fördelningar och 11 brigader; tungt fältartilleri (10 regementen), luftvärn (6 divisioner), pansar: inga fördelningar som hos tyskarna, utan divisioner och regementen till infanteristöd. Flygförband à 2–3 regementen, med 2000 plan i första linjen, 4000 inalles disponibla. Därtill förbindelse-, pionjär-, automobil-, sjukvårds-, trängtrupper samt vissa gränsskydds- och gräns-

³⁵ Boheman s. 220 f.

^{36a} Grafström, 17/3 1939.

^{36b} Grafström, 23/8 1938.

³⁷ Herslow s. 199, 204 ff., 210.

³⁸ Herslow s. 211.

vaktsförband. Fredsstyrka: 400 000 man, krigsstyrka: 3 milj. man. Herslow bedömer soldatmaterialet som gott men antalet goda officerare otillräckligt (Piskor och Fabrycy utgjorde undantag). Herslow kriticerar den låga graden av mekanisering av armén, koncentrationen av krigsindustri till Radom-området, som kunde slås ut, och också slogs ut, bristen på moderna befästningar (endast Modlin). En del av denna kritik återkommer när Herslow sammanfattar orsakerna till Polens nederlag i septemberkriget: utöver de vanliga påpekandena om Polens oförmånliga strategiska läge och den uteblivna allierade hjälpen nämner han den alltför sena mobiliseringen, bara delvis genomförd, då tyskarna hann förstöra vägnätet; tyskarnas överlägsenhet i fråga om artilleri, stridsvagnar och flyg; och bristen på moderna befästningar. Därtill nämner han bristen på duggliga polska ledare, utan distinktion om det gäller civila eller militära.³⁹

Grafström finner det svärförklarligt att polska trupper, i stället för ordnad reträtt till en linje Wisła–Narew–Bug, ödade sina krafter på ett försvarskrig på alla fronter. Han uppfattade på polska radion en order till officerare i Warszawa att ”uppsöka omkringdrivande förband, som sakna ledare”. Han hörde senare av en tjänsteman på polska handelsministeriet, att denne strax före kriget, vid en kurs för reservofficerare, fått veta, att varje division vid artilleriet skulle ha 20 radiosändare och -mottagare till sitt förfogade. Vid krigsutbrottet fanns ingen vid hans division, – bara två telefoner från tiden före 1914. Själv hade tjänstemannen sett kolonner av radiobilar lastade med kappsäckar och officersdamer, på flykt till Rumänien. (Samma väg tog hela utrikesministeriet.) Det polska artilleriet var lamslaget genom att tyskarna skjutit ihjäl alla hästar, som fordrades för dess förflyttning. Och dynamit saknades, när broar skulle sprängas inför de avancerande tyska truperna.⁴⁰

C. Förhållanden under 2:a världskriget

Av mina fem författare upplevde tre under längre eller kortare tid kriget i Warszawa. Boheman slutade sitt uppdrag i Warszawa 1938, medan Lagerberg lämnade staden tillsammans med andra diplomater i början av september 1939. Av de tre, som upplevde kriget på plats, stannade Gistedt längst. Hon försökte visserligen fly hem till Sverige i början av kriget, men misslyckades och bestämde sig då att verka i Polen till sina vänners bästa. Hon for hem 1944. Herslow fortsatte att arbeta för Tändsticksbolaget tills han arresterades 1942 och blev sedan kvar i Pawiak-fängelset en tid. Grafström for hem inför slaget om Warszawa i slutet av september 1939 men kom snart tillbaka och tillbringade november månad i Warszawa.

De tre författarna förmedlar en sådan rikedom av upplevelser från kriget att jag bara kan ge några enstaka exempel på deras uppgifter och kommentarer.

Om tyskarnas administration av polskt territorium under ockupationen och deras hantering av den polska ekonomin skriver Herslow och Grafström. Herslow påpekar att delar av Generalguvernementet införlivades med Tyska Riket, så Oberschlesien (Górny Śląsk), Warthe-Gau kring Posen, och korridoren och en del av Ost-Preussen, som kallades ”Danzig-Westpreussen”. Gränsen för Generalguvernementet kom så att dras i en vinkel från Kraków – Częstochowa – Łódź österut längs Wisła och Bug. Så hamnade de viktigaste råvarorna, kol och olja, inom Rikets gränser och måste importeras till Generalguvernementet därifrån.⁴¹

Grafström förmedlar hur tyskarna arbetade på en ”organiserad desorganisation” av hela det ekonomiska livet i Generalguvernementet. Området skulle behandlas som en koloni, som skulle utarmas. Bank-, post- och telegrafväsen skulle fungera endast för tyskar. Intellektuella skulle tvingas till manuellt arbete. Därtill kom en kompe-

³⁹ Herslow s. 216 ff.

⁴⁰ Grafström, 7/9 1939, 10/9 1939, 17/11 1939.

⁴¹ Herslow s. 236.

tenstvist mellan en särskild ekonomisk förvaltning för Polen, kallad Haupttreuhandsstelle Ost, och generalguvernementsledningen i Kraków under Hans Franck.⁴²

Bland åtgärder tagna av tyskarna mot det polska folket och den polska kulturen, nämner Herslow:

1. Universitet och läroanstalter stängdes, lärare avskedades eller dödades.
2. Sammanslutningar upplöstes, klubbar stängdes.
3. All litteratur, utom nationalsocialistisk, censurerades; all utländsk litteratur, utom tysk och italiensk, konfiskerades.
4. Teatrar och biografier stängdes, för att senare öppnas i tysk regi.
5. All polsk och judisk musik förbjöds, utom vissa konserter arrangerade av tyskarna.
6. Gator och torg omdöptes: så blev Pilsudski-platsen: Adolf Hitler Platz.
7. Arbetstjänst (tvångsarbete) infördes.
8. Tyskar och s.k. Volksdeutsche anförtroddes speciella uppgifter, som Treuhände.
9. Representanter för nazistpartiet, Gestapo och Wehrmacht fick rätt att beslagta kläder, möbler m. m.

Herslow nämner också skrämreläktioner, arkebuseringar och tortyr o. dyl.⁴³

Vad gäller begreppet Volksdeutsch är den vanliga uppfattningen att denna status kunde de göra anspråk på, som var av tysk härstamning.⁴⁴ Herslow ger en bredare, mindre formell, definition: Volksdeutsche var "sådana polska undersåtar som av feghet, förhoppning om ekonomisk vinst eller liknande bevekelsegrund, anslöto sig till tyskarna". De erhöll certifikat och vissa fördelar. De användes som Treuhände (förtrogna) och angivare. De föräktades av både tyskar och polacker.⁴⁵ Möjligen är

Herslows definition inte så långt från sanningen: det kan ha fordrats en speciell inställning för att vilja tillgodogöra sig de förmåner som Volksdeutsch-ställningen gav.

Om Warszawa-upprorets igångsättande spekulerar Gistedt en del. London hade givit generellt klartecken, medan general Bor-Komorowski skulle bestämma den exakta tidpunkten för igångsättandet. De sista dagarna i juli 1944 gick rykten att förberedelserna inte var klara, att upproret skulle uppskjutas. Ett skäl att starta snarast var att tyskarna tycktes känna till planerna, satte in förstärkningar och genomförde massarresteringar. Ryssarna tryckte också på, genom sina sympatisörer i Polen och genom den s.k. Kościuszko-radion i Moskva. Trots dåliga erfarenheter från befrielsen av Vilno, juli 1944, fästes stora förhoppningar till ryssarnas hjälp. Ryssarna satte också in bombningar mot tyskarna i Warszawa den 29/7. Trots oklarheten drogs de upproriska samman den 1/8 på eftermiddagen. Gistedt kritiserar den oklara ordergivningen, som ledde till dels att många, som borde hållit sig hemma, var ute på staden, dels att många sammansvurna inte hann fram till sina poster i tid. Gistedt håller möjligheten öppen att upproret kom igång genom provokation vid en tidigare tidpunkt än Komorowski planerat. — Efter några få dagar upphörde den ryska hjälpen i form av flyg och artilleriaktivitet. General Żymierski i Lublin vägrade att kasta ned vapen, ammunition och livsmedel på av polackerna hållna platser. Han stoppade också den 27:e polska infanteridivisionen, på marsch från Volynien mot Warszawa. Denne Żymierski var chef för Armia Ludowa (Folkarmén) och efter kriget, 1945–49, försvarsminister.⁴⁶

Herslow går i sina memoarer mycket litet in på sina kontakter med den polska motståndsrörelsen. Detta motiverades förstås 1946, då han publicerade dem, av hänsyn

⁴² Grafström, 27/11 1939. Informationen kom från Weiss von Ulog.

⁴³ Herslow s. 241 f.

⁴⁴ Davies, Norman: *God's Playground, A history of Poland*, vol. II, s. 445: Volksdeutsch "who could claim German ancestry in their family within three generations".

⁴⁵ Herslow s. 245.

⁴⁶ Gistedt s. 153 f.

till de inblandade. Han antyder dock att han *både* genom kontakter med tyska källor skaffade information till den polska motståndsrörelsen *och* hjälpte den senare att hålla kontakten mellan polackerna utomlands och hemma, dvs. mellan London och Warszawa. Han höll sålunda kontakter med vad han betraktade som "artiga och hyggliga" tyska officerare, som var kritiska mot Gestapo och pessimistiska om de tyska krigsutsikterna. Av dessa ansåg sig Herslow få värdefull information. Han rapporterade, enligt egen utsago, hem till Tändsticksbolaget, dessutom till svenska UD, till svenska militära myndigheter och till polske ministern i Stockholm, Potworowski. Rapporterna rörde tyska stämningar, trupprörelser och krigsförebereelserna mot Sovjet.⁴⁷

Herslow skriver att han under en vistelse i Sverige i maj 1942 fick höra att tyskarna ansåg ett svenskt dotterbolag i Warszawa vara filial till Secret Service. Själv hade han delat ut dollar från polska legationen i Stockholm. Den 15/7 1942 häktades, på genomresa i Berlin, en ingenjör Berglind, som arbetade på L M Ericssons Warszawa-kontor. Därefter häktades alla Warszawa-svenskar som var på plats i Polen, sist Herslow själv, 28/7 1942.⁴⁸

Herslow förebrår i sina memoarer den polske ministern i Stockholm för att ha använt sig av ett dåligt chiffer och röjt svenskarnas verksamhet i Warszawa, "såväl beträffande penningförsändelser som medtagande av sådana kostymer, som oss ovetande innehöll smalfilm". Herslow beskriver legationens arbete som "hänsynslöst". Potworowski blev också, i oktober 1942, anmodad att lämna Sverige. (Detta var dock snarare en gest mot tyskarna än ett tecken på att Polen skulle ha skadat svenska intressen.) — Efter långa förhör dömdes Herslow av tyskarna till döden och satt tiden juli 1942 t. o. m. oktober 1944 i fängel-

ser i Warszawa, Berlin och Bautzen, det sistnämnda en lindrigare regim, efter påtryckningar från svenskt håll. Själv betraktade han sig som gisslan för tyskarna.⁴⁹

Angående de sju Warszawa-svenskar, som i augusti 1942 satt fångna antingen i Warszawa eller i Berlin (3 anställda vid L M Ericsson och 4 vid tändsticksmonopolet) hävdar Grafström i sin i Sverige skrivna dagbok, att berlinambassaden gjort för svaga ansträngningar ("lama sonderingar") att få dem fria eller åtminstone vetskap om vad de anklagades för. Svenska chifferexperter hade forcerat polska telegram mellan Stockholm och London om Warszawa-svenskarnas insatser för att förmedla information och pengar från polska beskickningen i Stockholm till Polen. Tyskarna hade också forcerat dessa telegram. — Richert, svenske ministern i Berlin, ville inte vända sig till Gestapo, vilket vore rätta vägen, utan hade bara agerat hos Auswärtiges Amt. Själv vände sig Grafström under ett Berlin-besök i samband med Lützen-jubileet, november 1942, till Auswärtiges Amt i frågan, först till chefen för dess skandinaviska avdelning, von Grundtherr men hänvisades därifrån till chefen för rättsavdelningen, Albrecht, vilken efter en tid meddelade att Auswärtiges Amt gärna ville hjälpa till men inte kunde påverka Gestapo. Inte heller ett samtal med Himmlers bror, Ministerrat på Kulturministeriet, ledde någon vart. — Den svenska regeringens reaktion att förklara Potworowski för "persona non grata" tycker Grafström inte skett vid lämplig tidpunkt. Herslow hade utbett sig att Grafström åter skulle skickas till Warszawa, men Grafström ansåg själv att han inte skulle kunna uträtta något, utan att Richert måste agera mer kraftfullt i Berlin.^{50a} I januari 1943 skriver Grafström om Polen-svenskarnas öde, att "frågan går bakåt". När dessa, i augusti 1943, benådades till livstids tukthus (två frigavs) och slutligen, i

⁴⁹ Herslow s. 264, 280, 289, 291.

^{50a} Grafström, 17/8 1942, 5/11 1942, 7/11 1942, 9/11 1942, 11/11 1942.

⁴⁷ Herslow s. 252, 254.

⁴⁸ Herslow s. 264 ff.

december 1944, frigavs, tillskriver Grafström detta, inte Richert utan Tändsticksbolagets folk i Berlin "under medverkan av Himmlers massör, som är en finne" (Kersten).^{50b}

Bara antydningar ges i Herslows och Gistedts memoarer och Grafströms dagbok om Warszawa-svenskarnas kontakter med polska motståndsrörelsen. Som jag redan vidrört har Józef Lewandowski närmare utrett vad dessa betydde för det polska underrättelseväsendet i stort och därmed för hela motståndsrörelsen.^{51a} Han har i facsimile publicerat ett Gestapo-dokument, där Himmler rapporterar vad Gestapo kommer fram till, nyåret 1943: att vägen via Stockholm var "en av den polska motståndsrörelsens viktigaste kommunikationslinjer". – I krigets början försökte den polska London-regeringen och hemmaarmén (Armia krajowa) hålla kontakt via informationspunkter i Rumänien, Ungern och Litauen (Kaunas, som också var en flyktväg för polska soldater via Stockholm till Frankrike). Efter Frankrikes kapitulation i juni 1940 och Ungerns och Rumäniens indragande i den tyska sfären, övertog Stockholm, under Tadeusz Rudnicki, Kaunas' roll. Noga taget förekom två konkurrerande informationsnät, ett militärt, och ett civilt under inrikesministeriet i London (Stanisław Kot), men i Stockholm lyckades de båda näten samarbeta.

De två främsta svenska förbindelsemännen var, enligt Lewandowski, Sven Norrman, ASEA, och Carl Herslow, Tändsticksbolaget. Deras insatser utgjordes, som Herslow också själv antyder i sin bok, av att förmedla information om situationen i Polen, inkl. tyska avsikter, och penningbi-

drag för sabotage- och diversionsverksamheten i hemlandet. Lewandowski anser att svenska UD var inblandat i båda dessa slags förbindelser mellan London och Polen (även via Berlin) och att hemmaarmén hade kontakt med UD genom Warszawa-svenskarna.^{51b} Herslow hävdar att han delvis fick information genom kontakter med tyskar i Polen. Lewandowski kritiserar honom för att oförsiktigt ha umgåtts med svenska nazister i Stockholm.

Sven Norrman dokumenterade fotografiskt tyskarnas behandling av Warszawas getto. Även Grafström fotograferade krigstidens Warszawa. Hur dessa filmer togs ut ur Polen känner vi från Herslows memoarer.

Elna Gistedt företog, enligt Lewandowski, räddningsaktioner i gettot, varvid hon uppträdde förklädd till judinna.

D) Efter kriget

Den enda av mina författare, som mer utförligt kommenterar efterkrigsutvecklingen, är Elna Gistedt, som återvände till Polen efter vapenstillståndet.

Hon skildrar den moraliska upplösningen efter kriget. Rån och mord var vanliga. Det förekom t. o. m. att folk fångades in med lasso från en portgång och rånades eller rånmördades. Det rädde först en ovisshet som skapade apati och moralisk upplösning. Efter gränsernas fastläggande och Mikołajczyks återkomst vidtog återuppbygandet. Av de sex politiska partierna: PPR (Polska arbetarpartiet), socialisterna, det demokratiska partiet, bondepartiet, Mikołajczyks polska bondeparti och det kristliga arbetarpartiet, var det bara det två sistnämnda som en majoritet av folket litade på såsom fria från utländskt inflytande. Men

^{50b} Grafström, 4/1 1943, 31/8 1943, 22/12 1944.

^{51a} Lewandowskis i not 3 nämnda studie. Jag överskrider här begränsningen till mina fem författare, med motiveringen att Lewandowski nått nya forskningsresultat som, publicerade på engelska i en liten acta-serie, kanske inte nått samma spridning, som Personhistorisk Tidskrift har.

^{51b} Grafström nämner själv i dagboken (6/12 1939) i en sammanfattning av vad han lyckades uträtta under sin tid i Warszawa, november 1939, som punkt 8, "placering i rätta händer av en större penningssumma från polska beskickningen i Stockholm . . ."

”det förekommer starka påtryckningar för att förmå alla att rösta på en enhetslista, och ingen vet hur det kommer att gå”, sammanfattade Gistedt läget i skrivande stund. Alla hoppades på återställande av rättssäkerheten, säkerhetspolisens minskade makt och censurens avskaffande.⁵²

Svälrt uppstod av flera skäl: Kriget hade hindrat vårbruket, därtill saknades också redskap och dragdjur, som tyskarna tagit med sig, liksom dessa bortfört gårdarnas inventarier. Även utsäde fattades. Därtill kom jordreformen: ägare med mer än 50 hektar (100 i Poznań-området) fick gå från sin jord, som gavs åt dess arbetare, åt bönder utan jord, eller åt sådana med otillräcklig mängd jord. Även industrier med mer än 50 arbetare förställdes. Det förekom även mycket svart handel med gårdar och verkstäder.⁵³

Gistedt ger avslutningsvis även sin syn på varför antisemitismen kunde fortleva efter kriget och tyskarnas behandling av judarna (detta skrivet 1946!):

- 1) Det uppfattades som en orättvisa, att judarnas lidanden framställdes på bekostnad av polackernas eget lidande under kriget,
- 2) många judar fick eller tog anställning inom säkerhetspolisen och inom byråkratin,
- 3) många judar sökte snabbt skaffa sig en tillräcklig förmögenhet för att kunna lämna Polen,
- 4) det var inte alltid de moraliskt mest högtstående judarna, som överlevde kriget.

Gistedt känner dock bara till *en* pogrom efter kriget, en i Kraków.⁵⁴ Hon nämner också att en del ungdomar inte ville inordna sig i det nya ryss-ledda samhället utan (år 1946) fortsatte frihetskampen i skogarna.⁵⁵

E) Generaliserande omdömen om polackerna

Till slut skall jag ta upp något som ingen av mina författare har lyckats undvika, även om de alla är medvetna om dess suspekta karaktär: folkpsykologiska generaliseringar om polackernas karaktär. Synpunkterna är blandade men mest positiva.

Bohemans generalisering går ut på att polackerna är ”ytligt älskvärda och förekommande, ofta en smula skrytsamma och yverborna”. När de har det bra ställt, gör de lättsinnigt av med sina resurser, medan de under dåliga tider fördrar sina umbäranden med filosofiskt lugn. Polackerna kan lida utan att tappa modet. De har andlig spänst och stark nationalkänsla. Boheman anser att ”Polen alltid kommer att återuppstå och aldrig i längden kan undertryckas”, ”polacker visar sina bästa egenskaper när de förtrycks och sina sämsta när de får regera sig själva”.⁵⁶

Herslow reagerar mot den polska byråkratin, bl. a. med att den, i avsikt att undvika arbetslöshet, tilläts bli för stor och personalen hölls på svältlön, vilket gynnade korruption och små insatser. Herslow ser en orsak till Polens sorgliga historia i polackens svaghet för inbördes split, oförmåga att underordna sina personliga intressen under folkets intressen. Han noterar också polackens motvilja mot kroppsarbete. Möjligen ansåg också Herslow att svåra tider framlockade polackernas bättre sidor, ty han hävdar att dessa kan offra allt för fosterlandet och uthärda svårigheter i sin starka tro på friheten. Även polackens humorsinne beröms. Avigsidor i den polska karaktären ser Herslow i en viss konspirationslusta och i ett storhetsvansinne, som under tiden 1928–1938 tog sig uttryck i aspirationer på kolonier och stormaktsstatus. En särskild eloge ger Herslow den polska kvinnan, hennes fosterlandsskärlek, frihetsälskan, tålighet och politiska intresse. Som ex-

⁵² Gistedt s. 228, 232 f.

⁵³ Gistedt s. 233 f.

⁵⁴ Gistedt s. 236 f.

⁵⁵ Gistedt s. 238.

⁵⁶ Boheman s. 216.

empel nämner han Emilia Plater, som under upproret 1830 förklarade sig till (manlig) soldat.⁵⁷

Inte heller Joen Lagerberg var okänslig för de polska kvinnornas charm. (Han påstår att utlandets syn på polskan som brunett är präglad av porträttet av grevinnan Potocka, som var född grekiska.) Han går igenom en rad kulturellt och politiskt betydande kvinnor och kallar Polen en "kvinnliga nation" där känsla och romantik dominerade. Han räknar upp en rad "förträffliga" egenskaper hos polackerna: hjälpsamhet, lojalitet, behärskning, ståndaktighet, brist på hämningar ("hela dagen som en svensk som fått ett par snapsar"). Å andra sidan nämner Lagerberg svårigheter med disciplinen, både självdisciplin och politisk disciplin. De är hejdlösa individualister, vilket är förtjusande men ödesdigert för dem.

Lagerberg talar om att det polska statsskapet fått segla utan klara konstitutionella signaler.⁵⁸

Slutligen Elna Gistedts kärleksfulla inställning till polackerna: "ett fantasifullt, arbetsamt, kulturskapande, frihetsälskande folk, under århundranden förföljt ... men ständigt okuvat och stolt ...". Gistedt ser polackerna som arbetssamma och förnöjsamma (ett omdöme som hon kanske inte delar med alla de övriga kommentatorerna), "ett verkligt hjältefolk, stort i motgången; häftigt, envist och påstridigt kanske, men också uppoftande och modigt". De har moraliskt mod. Det förekom t.ex. inga quislingar bland polackerna under kriget.⁵⁹ Även Gistedt hyllar slutligen de politiskt medvetna kvinnorna, som i kristid ersatt männen och som därtill av dessa behandlats som jämlika.⁶⁰

⁵⁷ Herslow s. 179 ff.

⁵⁸ Lagerberg s. 83 ff.

⁵⁹ Gistedts omdöme torde främst gälla kollaboranter på toppbefattningar. Det kan jämföras med, och bör kanske modifieras genom, Herslows syn på "Volksdeutsche" som kollaboranter (på lägre nivå?).

⁶⁰ Gistedt s. 39 f., 44 f., 47 f.

Recensioner

Västgötarnas plats i Sveriges äldre historia

Dag Stålsjö's TV-serie *Svearikets vagga* (1982) var ett skickligt iscensatt skådespel. Dess regissör förenade en modern veckotidningsreporters känsla för de starka, sensationsladdade effekterna med en gammaldags väckelsepredikants salvelsefullhet. Intresset för den historiska sanningen var minimalt, inslaget av vetenskapligt tänkande obefintligt. Serien fölls på utomordentligt goda grunder av radionämnden, med påföljd att Stålsjö av sina trogna hälsades som martyr. De TV-ansvariga fortsatte som om ingenting hänt.

Men inget ont som inte har något gott med sig. Utifrån sin olyckliga frågeställning – ett rike kan inte liknas vid ett människoliv som har sin givna gång från vaggan till graven – och sina alltigenom falska slutsatser lyckades Stålsjö skapa ett delvis äkta och levande intresse för både Västergötlands och hela Sveriges äldre historia. Detta intresse togs snabbt om hand av Göteborgs universitet, som startade en kurs i Västergötlands historia. Ett resultat av denna kurs – kompletterad med en del bidrag som har lämnats senare – föreligger nu i den vackert illustrerade volymen *Västergötlands äldre historia. Fakta och hypoteser. 12 inlägg i en aktuell debatt under redaktion av Göran Behre och Erik Wegræus* (Stiftelsen Älvsborgs länsmuseum, Vänersborg 1985, tr i Uddevalla, 268 s.).

De båda kursledarna och redaktörerna, docent Behre och länsantikvarie Wegræus, har heder av sitt verk. Att ett av bidragen (Verner Lindbloms) knappast svarar mot gängse vetenskapliga krav, måste accepteras som en konsekvens av det historiografiska utgångsläget och en tillämpning av satsen *Audiatur et altera pars*. De övriga bidragen är av god kvalitet. Bokens disposition förefaller dock slumpmässig: ordningsföljden mellan bidragen är varken alfabetisk (efter författarnas namn), systematisk eller kronologisk. I det följande presenteras artiklarna i kronologisk ordning.

Antikvarie Hans Kindgrens uppsats *Västergötlands fångststenålder* sysslar med det långa tidsspannet 7500–3500 f. Kr. och klarlägger, att Västergötlands mesolitiska stenålder numera tack vare arkeologiska landvinningar ter sig vida rikare än man förut har haft något begrepp om. Särskilt

framstår Götaälvsområdet som en utgångspunkt för en ganska blomstrande fångstkultur med en icke ringa spridningskraft. En viktig principiell slutsats är, att man bör akta sig för långt gående slutsatser av skenbar fyndfattigdom – liksom av torftigheten i arkeologiska och litterära vittnesbörd från senare perioder.

Sensationell, åtminstone för den oinvigde, är docent Carl Cullbergs studie *Ny datering av gånggrifterna i Västergötland*. Den flyttar "bondestenåldern", neolitikum, hela tusen år tillbaka i tiden, grovt uttryckt från 3000 till 4000 f. Kr. Västergötlands gånggrifter säges höra hemma i århundrandena före 3000 f. Kr. Huvudargumenten, som har övertagits från dansk arkeologi, vilar på C 14-dateringar. Av principiellt intresse är författarens skepsis (dock inte oinskränkt, jfr s. 190) mot den nedärvda benägenheten att se stora kulturförändringar som resultat av invandring. Denna skepsis är uppenbarligen välgrundad. Om t. ex. 1800-talets svenska historia skulle skrivas på grundval av kännedomen om byggnader och byggnadsrester utan tillgång till litterära källor, skulle nämnda benägenhet leda till en teori om främmande invandring och erövringar: byarna ersätts av enkelgårdar, kyrkorna av bönhus etc. Vad Cullbergs omdatering beträffar, måste lekmannen t. v. ställa sig välvilligt avvakande.

Docenten och landsantikvarien Ulf Erik Hagbergs uppsats *Västergötlands guldålder* och dess bakgrund omsluter tusenårsperioden från 400 f. Kr. till 600 e. Kr. Under denna tidrymd gjordes stora materiella framsteg i fråga om bosättning, bruk av olika metaller, smyckeskultur m. m. Även gravskicket omdanades. Mot periodens slut skymtar ett kultiskt och judiciellt förbund av äldre bygderiken, med mötesplats (alla götars ting) i Göta invid Skara.

Diplomingenjören Mac Key – vida intressantare som arkeolog än som historiker – ställer frågan *Hur kunde dom?* En amatörstudie i fornhistorisk järnhantering. Frågan är hur järnhanteringen uppstod och utvecklades måste dock i huvudsak lämnas obesvarad. Författarens utflykt på ortnamnsforskningens fält måste anses helt misslyckad: suffixen -ryd, -rud och -red har förvisso ingenting att göra med -raudi eller några rödjordsfyndigheter (s. 120).

Av stort allmänt intresse är docent Klas-Göran Selinges studie Västergötland och Mälardalen – vad säger fornlämningarna om historien? Den täcker metodiskt hela forntiden men har sin tyngdpunkt i yngre järnåldern. Kontentan är, att många skiftande faktorer, framför allt användningen av landskapet, avgör både uppkomsten av fornlämningar och deras möjligheter att i skiftande frekvens bli bevarade till nutiden. En jämförelse mellan Västergötland och Mälardalen blir därför beroende av ett flertal, källkritiskt svårbedömda förhållanden. Författarens egna resonemang leder fram till den försiktigt formulerade slutsatsen, att den besuttna bondebefolkningen i de uppländska folklanden under yngre järnåldern var klart större än i Västergötland, trots att detta landskap har "ett helt annat kronologiskt djup" (s. 76). Följaktligen bör förutsättningarna för en tidig statsbildning ha varit större i folklanden än i Västergötland.

Professor Erik Lönnroths uppsats Västergötlands tidiga historia är placerad först i boken och kan ses som en allmän inledning. Den sysslar dock huvudsakligen med de perioder som kan nås med hjälp av litterära källor. På goda grunder utmönstras Sparlösa-stenen som ett vittnesbörd om en på 800-talet etablerad förbindelse mellan Mälardalen och Västergötland. Den fortsatta utvecklingen tecknas varsamt och sakkunnigt. Det epitiet, som fästes vid Erik den helige, "en annars mycket obskyr figur" (s. 22), väcker dock någon undran. Modern forskning har dock kommit långt förbi den negativism, som på sin tid på förment strängt källkritiska grunder företrädades av Lauritz Weibull.

Arkivchefen Hugo Karlssons studie Om ortnamn i Västergötland ger en god orientering både om ortnamnsforskning i allmänhet och om de västgötska ortnamnens relativa kronologi och geografiska anknytningar. Likheten med Norge, representerad av namn på t. ex. -vin(i), -hem och -land(a), är påtaglig. Det finns emellertid också likheter med Skåne och Danmark, t. ex. genom namn på -lösa och -lev. Östsvenska namntyper, med ändelser på -inge, -stad, -by och -säter, är fåtaliga; namn på -tuna och -kumla är ytterst sällsynta. Olikteterna mellan Västergötland och Östergötland är påfallande. Det på några håll förekommande namnet Uppsala betecknas som ett uppkallelsenamn, med (Gamla) Uppsala som förebild.

Docent Björn Ambrosianis uppsats

Adams Nordenbild innehåller en mycket koncis och klargörande analys av Adams geografiska begrepp. Kartan över den av Adam beskrivna resvägen Skara – Östergötland – Tälje – Birka – Sigtuna – Uppsala är av grundläggande betydelse. Statistiken över termerna Sueones, Sueonia, Suedii och Suedia är tankeväckande. Generellt sett täcker de båda sistnämnda termerna ett större område än de båda förstnämnda. I E. Svenbergs översättning 1984 återges Suedii och Suedia helt korrekt med "svenskar" och "Sverige" och avser i princip det svenska rike, som har uppstått genom att Mälardalen förenats med Götalandskapen. Sueones och Sueonia lämnas däremot oöversatta ("sveoner", "sveonernas land"), fastän det utan tvivel är fråga om svear och svearnas land. Vissa oregelbundenheter kan bero på handskriftsförhållandena (s. 39), men de kan också ha en annan förklaring – ej given av Ambrosiani – nämligen att Adam har haft olika sagesmän. Somliga av dem har talat latin; för dem var termen Sueonia naturlig. Andra har talat ett nordiskt tungomål, varvid termen Svitjod, av Adam latiniserad till Suedia, har legat närmast till hands.

Det bör inskräpas, att termen Sverige resp. Svitjod genom rikets enande har blivit dubbeltydig. Den har kunnat avse såväl det gamla, av svearna dominerade riket, som det större riket, bildat av svear och götar. Än idag kan England på motsvarande sätt avse såväl United Kingdom som det egentliga England eller rättare sagt det område som har uppkommit genom förening av angelernas och saxarnas stater. En skotte bör dock aldrig kallas engelsman, lika litet som äldre medeltidens västgötar bör kallas svear.

Förste antikvarien Rune Ekre skriver ingående och sakkunnigt om medeltida borgar i Västergötland. Många av borgarna kan sättas in i klara politiska sammanhang. Detta gäller dock endast fr. o. m. 1200-talets mitt. De hårda strider som under de närmast föregående hundra åren har utkämpats i Västergötland har inte satt några påvisbara spår i form av borganläggningar (s. 195).¹

Docent Lars Linge skriver om Det äldre Västergötlands handelsprofil. Han följer utvecklingen fram till 1600-talet och klarläg-

¹ Dateringen av Alsnö stadga till 1289 (s. 202) är väl ett tryckfel för 1279 eller 1280, de två i sammanhanget tänkbara årtalen.

ger på ett nyanserat sätt gränshandelns betydelse för västgötarna, liksom den svenska statsmaktens försök att begränsa den. Slående är iakttagelsen, att riksgränsen mot Halland fram till 1645 var ganska väl naturgeografiskt motiverad, medan Götaälvsgränsen mot Bohuslän fram till 1658 skar igenom en geografisk enhet. Av intresse är Per Brahe den äldre s plädering för att Gamla Lödöse skulle återfå sina förlorade stadsprivilegier. Greve Per menade att staden skulle bli ett nyttigt hinder mot gränshandeln och blundade för att den också skulle kunna stimulera handeln över älven. Avgörande för honom var, att staden låg inom hans eget grevskap.

Liknande problem behandlas i fil. kand. Henrik Klackenbergs studie Medeltidsstäder i Västergötland. Städerna i landskapet blev så småningom ganska många men var överlag små. Ett medeltida gatunät finns kvar i det centrala Skara och kan skönjas också i Hjo och Ulricehamn (Bogesund) samt kanske i Falköping. Träbyggnaderna har drabbats av brand och röta. Av det medeltida beståndet finns bara några kyrkliga murverk kvar.

Verner Lindbloms bidrag Götaskolan är föga vetenskapligt och dessutom illa disponerat. Det bör dock inte lämnas helt okommenterat. Lindblom utmönstrar termen Västgötaskolan, som säges ha blivit en klyscha av diffus innebörd, och talar i stället om Götaskolan. Bägge termerna är olyckliga. Landskapet Västergötland bör inte få klä skott för en företeelse, som redan är på väg in i spexlitteraturen. Men det är ännu mindre motiverat att placera en hel landsdel i skottlinjen. Både östgötar och smålänningar är ju utan skuld i sammanhanget. Att tala om "skola" är inte heller befogat. Snarast är det fråga om en sekt.

Mot "Götaskolan" ställer Lindblom "Sveaskolan", som inte existerar. Vad som finns och har funnits är ett antal arkeologer, historiker och filologer med förankring i olika svenska landskap, däribland Västergötland, vilka alla håller sig till källornas vittnesbörd men ingalunda är ense i alla sina tolkningar.

Lindblom plockar ut några formuleringar hos Adam av Bremen utan att bekymra sig om helhetsbilden, inklusive kartbilden. Uttrycket att "goternas (götarnas) folk härskade i svearnas land (Sueonia)" blir särskilt viktigt (s. 137, 143). Det är emellertid att se mot bakgrunden av Adams kristna budskap: de kristna landskapen var i hans ögon viktigare än de hedniska. Dessutom var de

ju faktiskt styresmän med västgötsk bakgrund — Inge den äldre, Håkan Röde, Halsten — som härskade i det svenska riket på Adams tid. Detta berättigar dock inte till några slutsatser bakåt i tiden. Att Carl XIV Johan kom från Frankrike blir inget argument för att också Gustaf III var fransman.

Lindblom vänder sig mot uppfattningen, att svearna skulle ha varit en särskild folkstam, skild från götarna; även dessa var, menar han, en "sveonsk" folkstam (s. 137, 146). Han låtsas inte om att Adam på ett flertal ställen omtalar svear och götar som klart skilda från varandra, t. ex. när han skriver: öster om Skåne bebor götarna ett vidsträckt område ända till Birka (inte "upp till Birka"); därefter kommer svearna (sveonerna) som härskar över stora områden fram till "Kvinnolandet" (jfr Ambrosiani, s. 35). Likaså negligerar han den klara formuleringen i Äldre Västgötalagens dråpsbalk: svenskar och smålänningar är "inrikes män, ej västgötar".² I Västergötland har man ännu på 1200-talet skilt på svenskar och västgötar, något som Lindblom förtiger, när han skall tolka satsen "svear äga konung taga och så vråka" (s. 144). I sin lokalpatriotiska nitälskan gör Lindblom ett godtyckligt källurval, tolkar de anförda källorna godtyckligt och förbigår källställen som inte passar i hans resone-mang.

Enligt Adam är Birka götarnas stad, belägen mitt i svearnas land (Suevonia, jfr s. 31). Han talar dock också om "svearnas Birka" (Birca Sueonum, jfr s. 36). I sin färdbeskrivning uppger han, att man far genom Östergötland längs den baltiska kusten förbi Tälje till Birka, som ligger i Östergötland. Lönnroth gör följande kommentar: "Adam visste att Östergötland var det sista land som man över huvud taget hade att göra med, innan man kom till Birka, och då drog han den slutsatsen av sina vägvisarkällor, att det skulle sträcka sig dit, vilket det givetvis inte gjorde" (s. 23). Förklaringen är i och för sig tillräcklig. Som en komplettering eller ett alternativ skulle det kunna erinras om att Adam såg det hela från kyrklig synpunkt. Östergötland, närmast Linköping, var utgångspunkten för en mission vars intressefält gick upp till Mälaren. Landskapet Södermanland nämns inte alls av Adam.

Den som vill utnyttja Adams formuleringar för att flytta Birka från Björkö söderut

² C. J. Schlyter, *Samling af Sweriges gamla lagar*, 1 (1827), s. 13.

måste hävda att Tälje ligger i Östergötland och att Birka har legat vid kusten söder därom, t. ex. i trakten av Norrköping (självfallet inte i närheten av Vreta kloster). Båda dessa operationer faller på sin egen orimlighet. Frågan när Västergötland förenades med de uppländska folklanden och andra delar av nuvarande Svealand till en sorts federation med en gemensam kung får i volymen inte något vare sig bestämt eller ungefärligt svar. Lönnroth konstaterar, att en dylik federation fanns på 1000-talet men att vi inte vet vem som tog initiativet eller vem som eventuellt erövrade vem (s. 17). Han framhåller emellertid också, att kungarna valdes i Svealand men att västgötarna hade rätt att avvisa dem som hade valts där (s. 21).

Lönnroths formuleringar anger gränserna för vad vi säkert vet. Resonemanget kan emellertid på vissa punkter föras vidare. Början av 1000-talet är terminus ante quem. Tomas Lindkvists och Kurt Ågrens, liksom också Lindbloms uppfattning (s. 137), att det inte finns några bevis för att den kristne Olof Skötkonung samtidigt härskat i Västergötland och Svealand, är svår att förena med både Västgötalagens kungakronika och östsvenska kungalängder, som tveklöst sätter honom i spetsen för raden av Sveriges kristna kungar.³ Den strider vidare mot Adams version: när Olof sade sig vilja riva det hedniska templet i Uppsala, beläget mitt i svearnas land, förklarade invånarna där, att han, om han själv ville vara kristen, fick utöva sina kungliga befogenheter i den trakt av Sverige som han själv föredrog, varpå han slog sig ned i Västergötland (jfr s. 32 f.). Härav framgår ju, att Olof åtminstone vid en bestämd tidpunkt hade att välja mellan två eller flera områden, som han samtidigt behärskade. Vidare är det tydligt, att övergången till kristendomen inte – som bl. a. Carl Löffving och efter honom Lindblom (s. 143, 146) har tänkt sig⁴ – har varit någon utgångspunkt för rikets enande utan tvärtom har inneburit en komplikation. Denna har blivit bestående ända till Inge den äldres seger över Blotsven på 1080-talet.

Ingenting säger att det var just Olof Skötkonung som genomförde det ursprungliga

enandet; Adams notis skulle tvärtom kunna tydas så, att han genom sin övergång till kristendomen skapade problem i ett system som funnits före honom. Terminus post quem är i varje fall mitten av 800-talet. Såsom Curt Weibull har påpekat, heter det i Rimberts Ansgarsbiografi, att svearnas rike nästan uteslutande bestod av öar.⁵ Detta talar kraftigt mot varje antagande, att Västergötland skulle ha ingått i detta rike. Wulfstans reseberättelse från slutet av 800-talet, som omtalar att Blekinge, Möre, Öland och Gotland hörde till svearna, förstärker intrycket av ett sjö- och kustväld.⁶ Rimligen har det innefattat Östergötlands kust- och skärgårdsområden.

Ännu långt in på 900-talet kan man skönja ett självständigt västgötarike, som enligt norsk-isländska skaldeverser har utsatts för norska erövrings- och beskattningsaktioner.⁷ Carl Göran Andræ har gjort den träffande reflexionen, att västgötarna måste ha känt sig trängda av den övriga utvecklingen i Norden, som har lett till uppkomsten av tre stora riken, Sverige, Norge och Danmark. I denna situation har de sett sig nödsakade att ansluta sig till något av dessa riken, och de har valt Sverige.⁸ Någon erövring behöver det inte ha varit fråga om, utan snarare har det rört sig om en överenskommelse. Bestämmelserna om kungaval och eriksgata tyder härpå: svearna, dvs. de tre folklandens invånare – Västgötalagens svear motsvaras av Upplandslagens folkland⁹ – har haft hand om vad vi med en modern term skulle kalla nomineringen, men de övriga landskapen har genom eriksgatan haft möjlighet att göra svearnas beslut om intet.

Saxo (omkring 1200) berättar om en dylik situation, som kan tidfästas till omkring 1130. Götarna har då valt den danske prinsen Magnus Nilsson till kung, men valet har underkänts av svearna såsom stridande mot deras gamla prerogativ. Därefter har svearna valt en annan kung, men denne har blivit ihjälslagen av götarna.¹⁰

⁵ C. Weibull, Om det svenska och det danska rikets uppkomst (Historisk Tidskrift för Skåneland 7, 1917–21), s. 349.

⁶ Weibull, a. a., s. 350.

⁷ Weibull, a. a., s. 351.

⁸ C. G. Andræ, Några tankar kring sådesmått, mynträkning och riksenande i Sverige (Studier i äldre historia tillägnade Herman Schück 5/4 1985), s. 46 f.

⁹ Schlyter, a. a., 3 (1834), s. 87.

¹⁰ Saxonis Gesta Danorum, ed. J. Olrik & H. Ræder, I (1931), s. 349.

³ Schlyter, a. a., 1 s. 298; S. Bolin, Nordens äldsta historieforskning (Lunds Universitets Årsskrift 1931), s. 161 ff; T. Lindkvist & K. Ågren, Sveriges medeltid (1985), s. 94.

⁴ C. Löffving, Förändringar i maktstrukturen kring östra Skagerrak vid kristendomens införande (Fornvännen 1984), s. 100.

Saxos framställning bekräftas i sin senare del av Västgötalagens kungakronika, nedtecknad före 1200-talets mitt. Ragnvald (Knaphövde), vald till konung, blev ihjälslagen av västgötarna, emedan han inte ställt vederbörlig gisslan. Landskapet styrdes sedan under en tid av lagmannen och "landshövdingar".¹¹

Dessa båda källor visar, att eriksgatan eller något som har liknat landskapslagarnas eriksgata har existerat redan på 1130-talet. Beträffande tolkningen av termen eriksgata föreligger en omfattande och lärd litteratur. Termen har sammanställts med kunga- och helgonnamnet Erik men också, och oftare, med ett appellativ Erik, som skulle betyda "allhärskare". Därtill kommer tolkningar av innebörden edgångsresa eller edbeträffelsefärd.¹² Den enklaste och rimligaste tolkningen är "Eriks färd". Den ende Erik som då på någorlunda goda grunder kan komma ifråga är Erik Segersäll, död omkring 995, segrare i slaget vid Föret (på isländska Fyrisvallarna) invid Uppsala – såsom sådan nämnd i en skaldedikt – och mot slutet av sitt liv härskare över Danmark.¹³ Det är frestande att tänka sig att han har blivit herre även över Västergötland och att eriksgatan har fått sitt namn efter honom, vare sig han själv har ridit eriksgata eller färden bara har fått sitt namn till hans ära.

I den mån man kan tala om något centrum i det tidiga svenska riket, har det legat i folklanden. Efter den gamla kungaättens utslocknande omkring 1060 skedde en viss förskjutning till Götalandskapen. Uppsala kom dock att bli religiöst centrum. I och med att Finland successivt införlivades i riket svängde pendeln åter österut. Stockholms grundläggning är att se i detta sammanhang.

En utmärkt sammanfattning av den historiska utveckling, som ledde till det svenska rikets uppkomst, ges i Kristofers landslag: "Sveriges rike är av hedne värld kommet av Svea och Göta land".¹⁴

Sten Carlsson

Dansk Heraldik

Gravmindernes vidnesbyrd, Heraldiske studier 2, av J. C. Bille Brahe, (Societas heraldica Scandinavica Köpenhamn 1985, 93 s.).

Vid nya tidens början växte de på kyrkväggarna uppsatta minnestavlorna över avlidna, bemärkta personer ut och kom att tillhöra kyrkornas främsta prydnadsföremål. Som historisk och personhistorisk lämning är mångt epitafium – jämte gravstenar och -hällar – av betydande värde. Intill epitafiets inskriptionstavla kan man finna porträtt av den döde och hans hustru samt av åtskilliga förfäder jämte diverse vapenbilder. Epitafiernas storhetstid inföll under 1600- och 1700-talen och var förbi sedan begravning utom kyrkan blivit regel. Under denna storhetstid uppvisar de danska epitafierna en förvånande formrikedom.

Rikt dekorerade med heraldik och inskrifter är även de större gravmonument som finns i kyrkorna. Kunga- och adelsätter samt förmögna borgarfamiljer lät anlägga mäktiga gravkor eller -kapell i eller tätt invid kyrkorna. I kapellet fick ofta någon berömd medlem av släkten sin prunkande gravvård medan övriga medlemmar av släkten gravsattes i källaren därunder, ibland i konstnärligt arbetade, vackert utsmyckade kistor.

J. C. Bille Brahe har lagt ned ett avsevärt arbete på att jämföra inskrifter och heraldik på epitafier och gravvårdar med modernare uppgifter, bl. a. i Danmarks Adels Aarbog, som utkommit under de sista hundra åren. Han har studerat skillnaderna och funnit åtskilligt av värde för dansk och svensk personhistorisk forskning. Han har emellertid praktiskt taget uteslutit åldriga vapenböcker och rimkrönikor ur sin noggrant genomförda undersökning, en åtgärd som ur källkritisk synpunkt förefaller mindre välbetänkt.

Skandalöst förväxlade vapen till följd av 1800-talsrestaureringar, svunna sekels slarv och glömska samt bristande vilja och förmåga att rätt framföra förfäder längre tillbaka än tre led har vållat oreda bland gravvårdarnas uppgifter. Lättja och ovilja att förflytta sig geografiskt för att korrigera och jämföra osäkra data, kort sagt bristande källkritiskt nit, har gett en hög felprocent. Fel färg, okunniga vapenmålare, oväntade brott mot courtoisierregeln, av slitage och fukt uppkomna förändringar samt sist men inte minst skändade kyrkor har ökat oredan. Extra många fel har Bille Brahe funnit bland uppgifter om de i de aktuella släk-

¹¹ Schlyter, a. a., I, s. 300 f.

¹² G. Hasselberg, Eriksgata (Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid 4, 1959), s. 23.

¹³ O. Moberg, Slaget vid Fyrisvallarna och kampen vid Uppsala (Scandia 10, 1937), s. 136 ff; S. Bolin, Erik Segersäll (Svenskt Biografiskt Lexikon, 14, 1951), s. 245 ff.

¹⁴ Schlyter, a. a., 12 (1869), s. 11.

terna ingifta personerna och deras ursprung (s. 29f).

Som väntat hade gångna seklers människor ojämna insikter i sina släktled och stamträd. Insikten var viktigare än nu, då den avgjorde rätten till jordinnehav. Tyko Brahes barn må ha varit dugliga och ärvt guld och silver; jord fick de inte ärva eftersom jordinnehav på deras tid var förbehållet adeln och modern var ofrälse (s. 12).

Det finns vapen vars existens inte kan förklaras med den kunskap vi har idag. Bille Brahe har funnit fler än tjugofem sådana danska vapen. De äldre av dem kan indikera okända förfäder, som väntar på att identifieras på annat sätt, t. ex. genom i framtiden frilagda kalkmålningar. Jämför danska Nationalmuseets kalkmåleriserier, som är under utgivning.

Till förvirringen bidrar det faktum att det mesta gått förlorat. Endast en bråkdel av gravmaterialet har bevarats till vår tid. Slagsmål mellan ätter om kryptplatser var inte ovanliga (s. 45). Ätter kastade ut jordiska kvarlevor efter andra ätter. Återanvändning av ekkistor förekom. I ett fall användes t. ex. en ekkista till reparation av stall. Kring rivna kyrkor tömdes lik i massgravar utan gravsten. Ett upprörande exempel på kyrko- och gravskändning i Torrlösa i Skåne ger Bille Brahe (s. 43) med referens till Lauritz Weibull (Historisk tidskrift för Skåneland, bd 2, s. 71. Lund 1904).

"Murarne nedbrötos (1863), de praktfulla sandstens- och marmorepitafierna vräktes i spillror, sarkofagerna och de dödes kvarlevor skändades. Midt i grafhvalvet stodo på en katafalk trenne kistor; i den längst åt venster stående fann man, när locket slogs af, bland ben och lemningar af svepningen också en väl bibehållen högra hand – en smal, fint formad kvinnohand. Handen var Sophia Brahes." Tilläggas bör att Sofie Brahe (1556–1643), Tykos syster, i likhet med brodern var astronom och dessutom medicinare, kemist och släktforskare. Kistorna nedgrävdes utan sten (!) bortom den plats där koret stått och rester av det Thottska kapellet kunde ännu några år ses på kyrkogården.

Svår att förstå är Bille Brahes onödigt hårda kritik av Jan Raneke's förtjänstfulla arbete "Svenska medeltidsvapen" (Lund 1982). Raneke har i inledningen till sitt högst användbara verk givit som operationell definition, att han i arbetet av skilda skäl utgått från Sveriges nuvarande gränser. Bille Brahe menar, att Raneke borde benämnt verket "Svenska och skånska me-

deltidsvapen" (s. 24), då Skåne om något hörde till det egentliga Danmark och hälften av all dansk adel kunde hänföras till eller ägde gods i Skåne. Mot detta resonemang kan man göra den kvantitativa invändningen att ju mer forskning, desto bättre är det, men det hade varit rimligt, om arbetets titel motsvarat innehållet. Oförmånligare för Raneke blir då det faktum, att Finland tills vidare utgått, dvs. ännu ej behandlats. Egentligen är det en anakronism att inte medta Finland, som före 1809 var en samling svenska landskap. Med rätta menar Bille Brahe, att dansk högadel inte hade någon gräns i Öresund. Gränsen gick i Smålandsskogarna.

Bille Brahes undersökningsområde sträcker sig i norrsydlig riktning från Jyllands nordspets till trakten av Aabenraa vid gränsen till Schleswig (da. Slesvig). I västöstlig riktning sträcker det sig från västligaste Jylland, via öar som Fyn, Lolland och Sjælland, till östra Skåne. I Skåne hade hela danska högadeln gods, menar Bille Brahe. Samtidigt som han alltså urgerar omöjligheten att draga en gräns i Öresund, som Raneke gjort, så utesluter han Slesvig som i likhet med Skåne sedan urminnes tider varit danskt och liksom Skåne förlorades för Danmark 1658. I Slesvig talade bönderna ännu 1720 danska så långt söderut som till viken Schlei (da. Slien) vid staden Schleswig, det forna Hedeby. Några medlemmar av släkten Rantzau figurerar i hans bok, men endast perifert som ingifta (s. 63 o. 68). Ätten hade år 1600 c. 120 manliga medlemmar och ägde drygt hundra gods, sedan 1500-talet fördelade på Slesvig-Holsten och det område som utgör nuv. Danmark. Åtskilliga medlemmar av ätten beklädde höga ämbeten hos den danske kungen. Det hade varit intressant om Bille Brahe befattat sig med ätten Rantzau i synnerhet som den jylländsk/slesvigiska gränsen före 1658 endast var en landskapsgräns. Slutgiltigt gick Slesvig förlorat för Danmark 1864.

En detalj: vem som än påstått att Due/Globvapnet vore "talande", när det visar en örn (s. 22ff), så inte är det Raneke, eftersom denne resonerar åt motsatt håll, dvs. anser det möjligt, att vapnet "gett upphov till namnet". När Bille Brahe anger hur olika Storck och Raneke med c. sjuttiofem års mellanrum tecknat vapen för ätten Due/Glob, så är detta faktum ensamt inte till nackdel för Raneke, som ju sökt teckna efter sigill och andra medeltidskällor.

Bille Brahe borde ha belyst andra sidor hos Raneke. Han kunde ha diskuterat Ra-

nekes egenhet att i händelse av fler vapen för en ått inte alltid sätta det vanligaste i centrum eller att Raneke i ambitionen att teckna enhetsvapen ej alltid tagit hänsyn till alla varianter, något som Hans Gillingstam m. fl. påpekat. Varför understryker inte Bille Brahe i sin mångenstädes pedantiskt precisa bok, att när Raneke bort ha fler vapenbilder har han ofta snålat och där han bort snåla har han ibland varit onödigt frikostig? Det gäller medlemmar av så betydelsefulla ätter som Oxenstierna och Vasa. Bättre hade varit om Bille Brahe i stället för att öda trycksvärta på detaljer satt fingret på det faktum, att ett vapen ibland måste tecknas på ett visst sätt för att skilja det från ett annat. Raneke har t.ex. tecknat åtten von Plessens tjur med frambenen slappt hängande nedåt—inåt för att följa sköldkanten (Raneke, bd 2, s. 893). I Mecklenburgisches Urkundenbuch, (bd 10, Tafel 65, s. 657) erfar man på tre olika bilder att tjurens bortre framben ska vara lyftat. Detta för att skilja von Plessens vapentjurar från andra vapentjurar. Heraldisk terminologi skiljer mellan 'schreitender, kampfbereiter Stier' och 'stehender Stier'. Raneke går ogenerat från den ena till den andra. Åtten von Plessens utvandrade från Mecklenburg till Danmark.

På sid. 24 anger Bille Brahe en anakronism hos Raneke, jfr ovan. Andra inkonsistenser hos samme förf. beskrivs i Heraldisk tidskrift (bd 6, nr 52, 1985, s. 93–97 av Lars C. Stolt. se även Ranekes genmåle, s. 98).

Ett trettio två sidors släktregister i den lilla bokens slut förefaller vid yligt betraktande i överkant egocentriskt. Bille Brahe har valt egna förfäder som probander, dvs. utgångspunkter för den genealogiska undersökningen. Men släktbanden blir många och intressanta ut till andra ätter, t.ex. Vasaätten.

I anledning av en tolkningsfråga diskuterar Bille Brahe svårigheten att skilja en heraldisk lejonprofil från en vargprofil och använder även här bl. a. Ranekes bilder (s. 22ff). Man kan tillägga att konsthistorien senast från frankisk tid visar hur svårt det kan vara att skilja stiliserade lejon, björnar och vargar från varandra. Jämför den berömda "Bronzebärin" i Karl den stores pfalzkapell i Aachen med implikationer till senare västerländsk konst och djurornamentik. Den skickligt gjorda skulpturen i naturlig storlek är björninna, lejon och varg, allt i ett; den anses ha påverkat utformningen av maskaronerna på kapellet

tre och ett halvt ton tunga bronsdörrar. Förbistringen även på denna höga, normerande nivå är stor. Bronsbjörninna kallades i Aachen Wölfin, då hon där stod för den romerska Lupa, dvs. likställdes med den bekanta varginnan i brons, Roms djursymbol. Därav namnet Wolfstüre på ovannämnda dörrar med lejonmaskaroner. Konstnärer lärde av varandra hur lejon såg ut. Fel förstorades. Sentida uttysare av stiliserade, åldriga djursymboler som Bille Brahe och Raneke har det inte lätt.

J. C. Bille Brahe har funnit och utrett mängder av fel i sitt undersökningsmaterial. Där han övar kritik gör han sig ibland onödigt besvär och där han bör kritisera uteblir kritiken i vissa fall, bl. a. beroende på bokens ringa format. Huvudintrycket vid genomläsningen av hans lilla arbete blir dock övervägande positivt. I den heraldiska och genealogiska röran i danskt gravmaterial har han utfört ett ambitiöst och genealogiskt skarpsinnigt ordningsarbete. Detta för på skilda punkter fram till ny kunskap, som knappast kan fås på annat sätt.

Bror Jacques de Wærn

Det medeltida Sverige

Det medeltida Sverige, 1:5. Attundaland: Lyhundra, Sjuhundra av Lars-Olof Skoglund (författare av det första manuskriptet) och Sigurd Rahmqvist (som utvidgat, omarbetat och slutredigerat häftet). Sthlm 1986. 203 s.

Efter ett häfte om Norra Roden (jfr PHT 1971–72, s. 172 f.) och tre häften om norra Tiundaland (jfr PHT 1974, s. 118, 1982, s. 9 f., och 1984, s. 140) har detta grundliga och för bl. a. personhistorien mycket viktiga tvärvetenskapliga verk nu behandlat de nordligaste två häraderna i Attundaland med tillsammans ett tiotal medeltida sätesgårdar, ungefär lika många i vardera häradet.

Den långvarigaste av dessa är Finsta i Skederids socken, Sjuhundra härad, som kommit att ge den moderna beteckningen Finstaätten åt den heliga Birgittas faderne-släkt. Hennes far, riksrådet Birger Petersson, hade 1283 köpt Finsta av en kusin men bytte redan 1296 bort det. 1301 fick han av konung Birger 8 örtugland, dvs. 2 öresland och 2 örtugland, i Finsta, men återstoden kom åter i hans ägo först genom köp 1317. Detta föranleder nu ifrågasättande (s. 164) av riktigheten i den i litteraturen gängse uppgiften, att den heliga Birgitta skulle ha varit född på Finsta 1303, en uppgift som tidigast kunnat beläggas under 1400-talets

senare hälft i vadstenaabbedissan Margareta Clausdotters berättelse om hennes släkt. Sedan Birgittas brorson Peter Israelsson frändömts huvuddelen av sina gods på grund av sitt partitagande för de av Albrekt av Mecklenburg detroniserade folkungamonarkerna, kom Finsta att tillhöra medlemmar av lågrälset. Genom Birgitta Arendsdotters (Pinnow) äktenskap kom det att tillhöra riksrådet Karl Magnusson (Ekaätten), vars sondotter Cecilia Magnusdotter enligt en tradition en tid skall ha bott där med sin make riksrådet Erik Johansson (Vasa). Vid arvskiftet efter deras dotter Margareta, konung Gustav I:s syster, tillföll Finsta hennes dotter Brita Joakimsdotter (Brahe), gift med riksrådet Birger Nilsson (Grip).

Den enda bevarade medeltida sätesgårdsbyggnaden i detta häftes område ingår i ruinen av det på 1560-talet av riksrådet Gabriel Kristersson (Oxenstierna) uppförda slottet Mörby i Esterna (nu Fasterna) socken i Sjuhundra härad. Detta medeltida stenhus byggdes under senare hälften av 1400-talet av Gabriel Kristerssons farfar, riksrådet Bengt Kristiernsson (Oxenstierna), eller möjligen av dennes svärfar, riksrådet Johan Slaweka, som bott på Mörby efter sin far och farfar, båda med namnet Klaus Slaweka.

Gabriel Kristersson ärvde även Ekeby i Rimbo socken, Sjuhundra härad, kärnan i det gods som sedan 1600-talet kallas Ekebyholm. Hans farmor Märta Johansdotter (Slaweka) hade köpt det 1533 av en syster till den i Stockholms blodbad 1520 avrättade Olof Walram. Den sistnämnde hade bott på Ekeby efter sin mor Kristina Olofsdotter och hennes farfar Ingemund Jonsson, en av de medlemmar av lågrälset som förde samma vapen som Vasa-ätten eller ett vapen som liknade dennas. En släkttavla (s. 140) redovisar den sistnämndes ättlingar.

En gård, som ännu tidigare än Finsta kan beläggas som sätesgård, är Malsta i socknen med samma namn i Lyhundra härad. Det beboddes redan 1298 av stamfadern för den s. k. Malsta-ätten, Johan i Malsta, fader till biskop Tomas i Växjö och farfar till Johan Gregersson, som bodde där på 1350-talet. En släkttavla (s. 95) belyser Malstas senare ägarelängd, sedan det upphört att vara sätesgård. En annan (s. 73) visar släktskapen mellan de mestadels lågrälse personer som från 1300-talets senare hälft bodde på Stensta i Karlskyrka (nu Söderby-Karl), också i Lyhundra härad.

På grundval av de äldsta jordeböckerna

uppgjorda statistiska tabeller (s. 29 f.) visar, att det fanns nästan tre gånger så mycket skattejord som frälsejord i Lyhundra härad, medan i Sjuhundra härad frälsejorden var nästan lika omfattande som skattejorden. Kyrkojorden var i Lyhundra mer än dubbelt så omfattande som i Sjuhundra men var betydligt mindre omfattande än frälsets jordinnehav. Den enda kronojorden inom detta häftes område var Husby, som före 1550-talet helt redovisas under Skederids socken i Sjuhundra härad, men där en av de fyra gårdarna senare räknades till Husby socken i Lyhundra härad (jfr rec:s uppsats Östra Upplands kronogårdar på Gustav Vasas tid, Hundare och skeppslag, 12, 1956–62, s. 145).

Liksom i häfte 1: 2, det närmast föregående häftet, illustreras varje sockenredovisning med en översiktskarta. Dessa åskådliggör på ett instruktivt sätt hur obetydlig bebyggelsens omfattning var i denna del av Uppland i förhållande till de stora skogar som skilde socknarna.

Den oerhörda mängden av meddelade fakta innebär givetvis, att någon liten felprocent eller felpromille måste föreligga. Revisor Nils Sundelius, som 1984 publicerade innehållet i Sjuhundra härads domböcker under 1600-talets förra hälft, har fäst min uppmärksamhet på att 1500-talets landskapshandlingar kallar såväl Bydings-Skalby (s. 138) som Framskalby (s. 140) i Rimbo socken för enbart Skalby, och att Klas Jöranssons (Stiernsköld) 1566 nämnda gård i Skalby, som Det medeltida Sverige hänfört till Framskalby, måste ha legat i Bydings-Skalby, eftersom hans sonson Nils Stiernsköld 1626 sålde en gård i Skalby "vid Schewijken belägen" (R. Blomdahl, Ekebyholm, 1959, s. 63); Klas Jöranssons landbo i Skalby hette enligt 1566 års jordebok Blasius, och denne nämnes även i samma års tiondelängd, där hans gård och två andra gårdar i Skalby bokförts mellan de likaledes på Bydingen belägna (se kartan s. 135) gårdarna Mälby och Säby. Likaså har Sundelius funnit en mindre onöjaktighet i redovisningen av gårdarna i byn Kundby i Rimbo (s. 144). Där står, att en gård "kallas Söderby 1567–72". I själva verket är det så att en frälsebonde Mats, som i dessa års tiondelängder, i längden för Älvsborgs lösen 1571 och i jordeböckerna 1566 och 1578 uppges inneha en gård i Kundby, i jordeböckerna 1567–1573 – tydligen av misstag – kommit att redovisas under Söderby i samma socken. Uppgiften (s. 146), att Stocksätra i Rimbo enligt 1567 års jordebok

tillhörde Gabriel Kristersson (Oxenstierna), är oriktig; det ägdes enligt denna källa (Upplands handlingar 1567: 14) av Svante Sture.

Av den orienterande kartan på häftet baksida framgår, att drygt hälften av Uppland nu behandlats i Det medeltida Sverige. Motsvarigheten i C. G. Styffes "Skandinavien under unionstiden" är ett tiotal av de mer än 300 sidor som där behandlar Sverige.

Hans Gillingstam

Värmlands förste lagman

En uppsats av Halvar Nilsson som ingår i *Nationen och hembygden* (Skriftserie utgiven av Värmlands nation i Uppsala och föreningen nationen och hembygden, XIII, Uppsala 1985.) är ett försök att kasta ljus över Värmlands förste i källorna belagde lagman, hans bakgrund, hans godsintehav och hans betydelse för den samtida politiken. De källor som ligger till grund för framställningen är utomordentligt fåtaliga – ett litet antal diplom och några spridda uppgifter i norska kungasagor – men författaren har ägnat en myckenhet tankearbete åt att avlocka det gensträviga materialet så många upplysningar som möjligt. Händelseförloppet är i huvudsak följande, såsom författaren menar sig ha rekonstruerat det.

Lagman Höld och hans hustru Margareta skänkte 1268 12 gårdar i Värmland till Riseberga kloster i Närke¹. I gåvobrevet återopade de kung Valdemars skriftligt utfärdade tillåtelse att skänka dessa gods till kyrkliga institutioner. Några dagar senare utfärdade båda makarna ett gemensamt testamente, som dels tog upp de till Riseberga redan skänkta gods, dels innehöll legat till andra kloster samt till vissa namngivna personer². Av dessa märkes särskilt släktingarna Salve Kristinasson, Salve Margaretaasson och Holmger, vilka får jord belägen i Närke. Även i testamentet återopade makarna det kungliga tillståndsbrevet. Höld ägde inga arvegods, utan hela godsmassan – ca 20 hemman – bestod av egendomar vilka konfiskerats av kungamakten och därpå av Birger Jarl överlåtits på Höld; detta var orsaken till att det kungliga tillståndsbrevet återopades vid godsens avyttring. Godsens tidigare ägare hade varit den 1251 avrättade Knut Magnusson, kusin och rival

till kung Valdemar, resp. den norske jarlen Knut Håkansson, sonson till lagman Folkvid och död 1261. Den förre hade förlorat sina gods i samband med avrättningen, den senare hade skilts från sina värmländska gods av den norske kungen Håkon och Birger Jarl i samförstånd.

Riseberga kloster fick senare kämpa för att försvara sin äganderätt till de från Knut Magnusson konfiskerade gårdarna, gentemot dennes arvingar. Stridigheterna kring godsens blev direkt eller indirekt orsak till en rad viktiga händelser, nämligen att Ingegerd Filipsdotter, syster till de s.k. Filipssönerna och dotterdotter till Knut Birgersson jarl, lämnade Riseberga kloster där hon varit abbedissa, att hennes broder Johan Filipsson gick i landsflykt, att kung Valdemar detroniserades 1275, att Filipssönerna och deras systerson Johan Karlsson avrättades 1280 samt den katastrof som drabbade Algotssönerna 1288.

Att Höld själv inte ägde några arvegods berodde på hans börd; förmodligen var han oäkta son till den norske jarlen Håkan Folkvidsson och således halvbroder till Knut Håkansson jarl, vars värmländska gods han i vissa delar fick överta i början av 1200-talet. Höld förblev livet ut Birger Jarls trofaste tjänare.

Denne skildring är till största delen en rekonstruktion som bygger på författarens egna hypoteser; dessa vilar ömsom på fastare, ömsom på lösare grund, är genomgående rätt fantasieggande, men tillför inte läsaren någon säker ny kunskap om Höld. Det enda som med säkerhet kan fastställas, är att Höld och Margareta 1268 skänkte 12 identifierade gårdar till Riseberga, att de snart därefter upprättade ett testamente med visst innehåll, att ärkebiskopen 1276 stadfäste gåvan till klostret³, samt att kungamakten 1280, 1281 och 1287 ingrep till klostrets förmån, då Hölds och Margaretas gåva klandrades⁴. Uppsatsens huvudför tjänster är snarare att den ger en samlad redovisning av disparata uppgifter som inte tidigare dragits in i en och samma problemställning, samt att författaren lämnar ett mycket genomarbetat förslag till tolkning av dessa uppgifter. En brist i framställningen är, att författaren genomgående på ett ofullkomligt sätt markerat gränsen mellan vad som är säkra fakta och vad som är ren spekulation. En annan, om än mindre, brist är att författaren inte bifogat några ättetav-

¹ DS 530.

² DS 531.

³ DS 614.

⁴ DS 703, 717 och 944.

lor. För att rätt kunna förstå framställningarna i alla detaljer var jag tvungen att konstruera en ättetavla som blev en meter bred.

Angående uppsatsens medeltidsgenealogiska resultat, må här endast några få synpunkter anföras:

1. Både gåvobrevet och testamentet är utfärdade av Höld och Margareta gemensamt; gåvobrevet har dessutom beseglats av båda. Detta kan endast tolkas så, att åtminstone en del av godsens tillhörde Margareta. Redan av denna orsak är det omöjligt att rekonstruera Hölds gods innehav enbart med ledning av uppgifterna i de båda diplomerna. Läsaren saknar därför en diskussion om Margaretas identitet eller om hennes ätt.

2. Med ledning av vad författaren anser sig kunna utläsa om Hölds gods innehav har han försökt fastställa lagmannens släkttillhörighet; Höld skall, som ovan nämnts, ha varit ättling till lagman Folkvid och oäkta son till dennes son Håkan. Hårtill vill recensenten framhålla följande. Då Hölds vapenbild är känd genom ett bevarat sigillfragment, bör man i första hand utgå från denna vapenbild vid varje försök att knyta honom till någon känd medeltidssläkt. Hölds vapenbild är enligt nutida terminologi en *bevingad pilspets* (ej "vingad stråle"), och det ter sig rimligast att anta någon släktskap med en ätt, om vilken det är känt att åtminstone en medlem förde bevingad pilspets i sitt vapen — nämligen riddaren Ulf Karlsson (†1281), sonson till Karl den döve och således syssling till kung Valdemar och Magnus Ladulås⁵. Om denna kombination är riktig, kommer frågan om det kungliga tillståndsbrevet i ett delvis annat ljus. Att makarna åberopar kung Valdemars tillstånd för att skänka vissa gods till Riseberga, och att tillståndsbrevet uppges ha varit beseglat av Valdemar och hans bror Magnus, kunde då bero på släktskap mellan Höld och de kungliga sigillanterna. Dessa kan ha varit bland hans närmaste eller mera avlägsna arvingar; godsens kan ha varit arvegods, i motsats till vad författaren antar. Valdemars skriftliga samtycke till gåvan bör då ha varit av yttersta vikt för såväl gåvogivarna som mottagaren.

⁵ Jfr J. Raneke, *Svenska medeltidsvapen I—III* (1982—85), s. 697, där Höld tentativt placerats in i Karl den döves ätt. Halvar Nilsson har i uppsatsen påpekat likheten i vapenbild, men ändock inte lagt den till grund för sin identifiering av Höld. Det hade varit önskvärt att författaren redovisat sina skäl till detta.

3. Enskilda formuleringar i testamentet leder författaren till en rad slutsatser angående Hölds närmaste släktingar och dessas legat. Således skall Höld ha saknat inte bara arvegods utan även bröstarvingar vid tiden för testamentets upprättande. Där emot skall han ha haft de tre arvingarna Salve Margarettasson, Salve Kristinasson och Holmger, alla lika besläktade med Höld och hans maka Margareta, eftersom de får lika stora legat. Författaren drar även slutsatser angående storleken av Hölds totala gods innehav. Dessa slutsatser vilar på premissen att medeltidens testamenten till funktion och form var identiska med vår tids testamenten. Så var icke fallet. Man kan aldrig förutsätta att testator i sitt testamente träffade avgöranden angående *hela* sin egendom, ej heller att testamentena utformades på samma systematiska, stringenta sätt som i nutiden. Det finns alltid stora luckor i den information som varje enskilt medeltida testamente ger om testators närmast arvsberättigade, övriga släkt och samlade egendom. Detta framgår otvetydigt av en undersökning om medeltida testamenten som recensenten nyligen gjort för egen räkning.

Hedda Gunneng

Den heliga Birgitta

Anna Jane Rossing: *Studier i den heliga Birgittas spiritualitet*, (Litteraturvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet, 1986).

Den heliga Birgitta hör till de gestalter som förmår intressera ständigt nya forskare; böcker och artiklar om hennes liv och verk fortsätter att publiceras såväl i Sverige som utomlands. Trots detta är ämnet långt ifrån uttömt. Ett område där birgittaforskningen fortfarande befinner sig i inlednings-skedet är studier av hennes tro och fromhet.

Utgångspunkten i Rossings avhandling tas i begreppet spiritualitet, som författaren definierar i introduktionen. I denna gör hon också en historisk genomgång av personer, reformrörelser och andliga strömningar som har eller kan ha påverkat Birgitta.

I de två inledande kapitlen behandlas Birgittas andliga utveckling kronologiskt, från den tidiga barndomen till avresan från Sverige till Rom. Författaren menar sig här kunna urskilja flera stadier i Birgittas utveckling. En intensiv andlig medvetenhet under barndomen följs av en religiös avmattningsperiod, som tar sin början strax

före äktenskapet med Ulf Gudmarsson. Hennes religiösa iver väcks på nytt några år före mannens död för att sedan kulminera i en omvändelseupplevelse och den därpå följande kallelsen att bli Guds språkrör.

I de återstående kapitlen (3–5) gör författaren en tematisk genomgång av tre viktiga drag i Birgittas spiritualitet: hennes betoning av Guds rättvisa, Kristi lidande och Jungfru Maria. Medan de två senare behandlas rätt fragmentariskt, undersöks rättvisebegreppet desto utförligare. Här ligger f. ö. hela avhandlingens tyngdpunkt. Författaren visar hur Birgitta ofta laborerar med begreppsparet rättvisa-barmhärtighet. Med indignation betraktar Birgitta hur människorna i hennes samtid ensidigt betonar Guds barmhärtighet som om det vore Guds enda uppgift att förlåta. Därför inskräpper hon gång på gång att Gud också är rättvis; han är både rättvis och barmhärtig. Barmhärtigt är Gud när han tålmodigt väntar på att människorna skall omvända sig och göra bot. Om så sker efterskänker Gud svåra straff. Det sistnämnda är också rättvist. Gud är nämligen rättvis när han inte bryter mot den ordning han nedlagt i skapelsen, närmare bestämt den ordningen att människan har fri vilja och måste bära konsekvenserna av sitt val. Om hon bjuder till och i någon utsträckning försöker gottgöra sin synd är det rättvist att hon får möta barmhärtighet; men om hon inte gör detta är det rättvist att hon drabbas av Guds straff.

Till avhandlingens brister hör att den stundom tenderar att bli ett – i och för sig intressant – florilegium av texter; en grundligare analys av dem hade varit önskvärd. Till det positiva hör att författaren genom sin utförliga behandling av rättvisebegreppet hos Birgitta har belyst ett viktigt tema som inte tidigare i någon högre grad varit föremål för forskningens uppmärksamhet.

Ingvar Fogelqvist

Vadstena – inslag i danska diplomatiet 1376–1379

Med beundransvärd snabbhet och tillförlitlighet utkommer sedan 1938 *Diplomatarium Danicum* och samtidigt en dansk översättning därav, Danmarks Riges Breve. Bland de tidigare utgivarna märktes sådana auktoriteter som Lauritz Weibull och Franz Blatt, senare den alltför tidigt bortgångne Niels Skyum-Nielsen. Huvudbördan av utgivningen har emellertid burits av C. A. Christensen och numera av Herluf Nielsen. I slutet av 1984 utkom det senaste bandet

(IV. Række 1. Bind), som gäller åren 1376–1379 och har utgivits av *Herluf Nielsen*. Verket omfattar hela det medeltida Danmark, alltså även Skåne, Halland, Blekinge och Gotland. Av olika anledningar innehåller det naturligtvis en rad aktstycken, som också angår Sverige norr om de skånska landskapen, och så är även fallet med detta band.

Flera urkunder gälla processen om den heliga Birgittas kanonisation. Man finner sålunda den fullmakt, som ärkebiskop Nils i Lund 3 mars 1377 gav biskop Valdemar av Odense att inleda förhören i kanonisationsärendet (nr 203), samt två vidimationer därav, daterade i Vadstena 22 mars 1377 (nr 214)¹ och 2 april 1377 (nr 217). Av biskop Valdemars relation om förhören i Vadstena, daterad 30 mars 1377, avtryckas ingressen och avslutningen (nr 216). De flesta av dessa aktstycken ha tidigare, som utgivaren påpekar, utgivits av Isak Collijn i *Acta et processus canonizacionis beate Birgittae* (1924–31). Den kompletterande berättelse, som biskop Nicolaus Hermanni i Linköping avgav 10 september 1377, refereras i den danska utgåvan (nr 292) helt kort efter originalbrevet i svenska riksarkivet, men utgivaren har förbisett, att även detta ingår i Collijns nämnda edition (s. 175–180). Förut otryckt är däremot den berättelse om förhören, som Birgittas forne bikt-fader magister Petrus Olavi av Skänninge den 5 april 1377 avgav till ärkebiskop Birger i Uppsala (nr 219, efter originalbrevet på papper i svenska riksarkivet, RPH 29).

Ännu ett högtintressant aktstycke från de birgittinska kretsarna är tryckt för första gången, nämligen efter sekundär vidimation 1524 i svenska riksarkivet det testamente, som Birgittas dotterson Peder Sigvidsson (Ribbing) upprättade i Birgittas hus i Rom 13 april 1379 i närvaro av sin moster fru Katarina Ulfsdotter (nr 493). Han gav däri Vapnö m. fl. gods i Halland till vårfruklostret i Vadstena.²

Ett dombrev, som utfärdades i Söderköping 28 mars 1376, har medtagits i utgåvan som nr 26, därför att det omnämner en icke närmare lokaliserad ort "Asbiärgh" i Hal-

¹ Här kallas Birgitta "relictæ quondam Vlphonis de Wlphasom" (= änka efter Ulf av Ulvåsa), men utgivaren har läst sista ordet som "Wlphasom". Denna oriktiga form synes vara ganska vanlig i förlagorna till Collijns utgåva av *Acta et processus* (jfr ortregistret s. 690).

² Jfr J. Liedgren i PHT 1983, s. 6.

land.³ Detta dokument har faktiskt flera olika anknytningar till Vadstena kloster, såsom här skall visas.

Förlagan är ett pergamentsbrev, som använts som pärm kring en predikosamling, "collecta fratris Llaurentij", vilken tillhört Vadstena klostrets bibliotek (sign. D III 13 in ordine) och liksom andra latinska Vadstenaböcker, tryckta eller handskrivna, tillfallit Uppsala universitetsbibliotek, där den signerats "Homil. N° 103" och numera C 358.⁴ Den ordensbroder, som samlat predikningarna, torde ha varit Laurentius Boëtti, som i Vadstenadiariet vid sin död 4 maj 1406 kallades en utmärkt predikant ("egregius predicator"), som studerade, samlade och skrev ("qui studebat, colligebat et scribebat"). Pärmen, som har påskrift av C. G. Styffes hand, har under dennes tid som vice bibliotekarie och bibliotekarie (1858–82) löstagit och inordnats i UUB:s pergamentsbrevsamling.

Om man studerar den släktkrets, som dombrevet gäller, får man förklaringen till att detta brev hamnade i Vadstena klostrets ägo.

Genom brevet 1376 tilldömer drotsen Bo Jonsson (Grip) såsom Östgöta lagman Gunne Asserssöns barn 2 attungar i Orlanda i Hovs socken av Aska härad och ger hustru Katarina Gerikodotter (som tydligen var Gunnes änka) fullmakt att anamma godset på sina barns vägnar. Godset i Orlanda hade Gunne lagligen fått av sin bror Broder Assersson och dennes hustru Holmfrid (Gjurdotsdotter) som ersättning, dels för att dessa fått arvet efter hans (Gunnes) hustru Ingegerd både i silver och annat lösöre, dels för att Broder sålt (även) Gunnes hälft i "Asbiärgh" i Halland utan Gunnes vilja och vetskap och därmed inlöst sin hustrus gods, som varit pantsatt till Allhelgona kyrka i Skänninge. Bo Jonsson förbjuder med sin lagmansdom Broder Assersson, hans hustru Holmfrid och alla hennes (!) arvingar att framdeles framföra krav om godset i Orlanda. Skulle hustru Katarina med någon lag eller rätt hindras att tillträda detta gods, skall hon i stället få godset "Alathorp".

De båda bröderna Gunne och Broder Assersson förde en tre gånger delad sköld, en vapenbild, som ofta uppfattats som två bjäl-

kar.⁵ Tidigast förekomma de i ett brev 1353 (DS 4893), där Gunne säljer jord i Regna socken i Östergötland och båda besegla.

Broder Assersson förekommer som utfärdare eller sigillvittne i ganska många brev.⁶ Han var konungens fogde i Skänninge 1381 (RPB 1573) och levde ännu 1386 (RPB 1220), men 1390 var Holmfrid Gjurdotsdotter änka efter honom (RPB 2469, 2475). Några barn till dem äro ej kända. Med orätt har Per Månsson Utter tänkt sig, att Broder och Holmfrid varit föräldrar till den kände holländske riddaren Abraham Brodersson.⁷

Holmfrid Gjurdotsdotter förde oxpanna i vapnet.⁸ Bland hennes nära släktingar märktes riddaren Nils Magnusson (stolpe), son till marsken Magnus Nilsson Röde. Utom de två attungar i Orlanda, som dombrevet 1376 gällde, hade hon ägt minst fyra attungar där.⁹ En attung sålde hon och en skänkte hon 21 september 1374 (RPB 1095) till Vadstena kloster, som fick fastebrev redan 3 oktober (RPB 1099). Två attungar i östra Orlanda sålde hon 1 maj 1390 (RPB 2469) till Nils Magnusson, som bortbytte dem till klostret 9 juni 1394 (RPB 2721). Den gård i Altorp i Orlanda socken,¹⁰ som nämndes i slutet av dombrevet 1376, testamenterade hon med samtycke av sin make och sina nästa fränder till Vadstena kloster 23 augusti 1385 (UUB perg.) och överlät den till klostret 9 maj 1394 (RPB 2717) mot att hon fick avräden (4 tön korn och 1/2 mark pgr) i årligt uppehälle. När arvingarna 1404 (SD 417) stadfäste hennes gåvor till klostret, hade hon dött.

Gunne Assersson nämnes utom i brevet 1353 i ett brev 1358 (DS 5864), och i två brev 1361, båda daterade i Söderköping (DS 6471–72). Det är troligt, att det är hans

⁵ J. Raneke, Svenska Medeltidsvapen (SMV) I, (1982), s. 13. Jfr t. ex. K. H. Karlssöns genealogiska anteckningar (KHK), kopia hos Svenskt Biografiskt Lexikon: "2 bjelkar".

⁶ Se KHK och Sveriges medeltida personnamn (SMP) I, sp. 214 (Azur) och sp. 495 (Brodhir), II, sp. 469 (Gunne) och sp. 465 (Gunnar).

⁷ G. Carlsson, Problem kring Abraham Brodersson (HT 1962), s. 442 f.

⁸ Se SMV I, s. 307, SMP II, sp. 234–235, samt H. Gillingsam, Ätterna Oxenstierna och Vasa (1952), s. 734 och 781.

⁹ Vadstena klostrets jordebok 1500 (utg. av C. Silfverstolpe 1897–98, HH 16:1), s. 16.

¹⁰ Registret till RPB (1872), s. 4, och Silfverstolpe i utgåvan av Vadstena klostrets jordebok, s. 40, identifiera gården oriktigt med Alorp i Sjögestads socken av Valkebo härad.

³ Det är väl icke otänkbart, att därmed åsyftas någon av frälsegårdarna i Assberg i Örby socken av marks härad i Västergötland. I Hallands finns nu ingen gård med detta namn.

⁴ Jfr Margarete Andersson-Schmitt, Manuscripta Mediaevalia Upsaliensia (1970), s. 44.

forna gård i Söderköping, som omtalas i brev 25 oktober 1377 (RPB 1295), ehuru förnamnet här skrivs "Gunnar". Av dombrevet i Söderköping 28 mars 1376 framgår, att Gunne då var död, att han tidigare varit gift med en *Ingegerd* och att hans efterlämnade änka hette Katarina Gerikodotter. Av hans barn är endast dottern *Sigrid Gunnadotter* känd genom brev 1408 (SD 1005) och 1411 (SD 1440) och sin gravsten i Vadstena klosterkyrka.¹¹ På gravstenen och i sitt sigill 1411 kallas hon Gunnarsdotter. I brevet 1408 ge hon och hennes make Sigge Holk 1/2 attung i Törnestad i Törnevalla socken till Capella visitacionis gloriose Virginis i Linköpings domkyrka. Genom brevet 1411 bortbytte de 1/2 attung i Tjustad i Ukna socken i Tjust till Vadstena kloster mot 1/2 attung i Närby i Drothems socken och en treding i Sättra i Gårdeby socken. Därjämte stadfäste de klostrets äganderätt till 3 attungar i Husby (i Skönberga socken) öster om Söderköping och 1/2 attung i Redinge i Grebo socken av Bankekinds härad, med vilka hustru Katarina Gerikodotter ingav sig i Vadstena kloster.¹² *Katarina Gerikodotter*, vars ingiftsbrev ej är bevarat, hade hört till de nunnor, som voro med om Vadstena klostres invigning 1384, och hon levde där till sin död 14 augusti 1421.¹³ Hon måste vara identisk med Gunne Asserssens änka, och även om det ej uttryckligen säges i bekräftelsebrevet 1411, är det rimligt att antaga, att hon var mor till Sigrid Gunnadotter. Man kan också räkna med att Katarina Gerikodotter förde med sig dombrevet 1376, när hon inträdde i Vadstena kloster, och att det ansågs sakna praktiskt värde, när det togs i bruk som bokpärm.

Bekräftelsebrevet 1411 beseglades ej blott av Sigge Holk och Sigrid Gunnadotter utan också av deras son Håkan Sigge-son. Denne *Håkan Holk* var 1438–62 härads-hövding i Skärkinds härad.¹⁴ En (troligen) yngre bror till honom var *Magnus Siggonis Holk*, som 1425 inskrevs som student vid universiteten i Erfurt och Leipzig och se-

nast 1434 blev kanik i Strängnäs.¹⁵ Medan fadern Sigge Holk i skölden förde en stråle upp mot vänster, förde Magnus Holk en spets mot vänster och Håkan Holk en delad sköld med övre fältet ginstyckat.¹⁶ Genom brev 2 febr. 1450 (RA perg.) stadfäste Magnus och Håkan samt en Sigge Holk Vadstena kloster i besittningen av de gods, som det fått av deras "föräldrar" genom gåvor, köp eller byten, både före och efter deras födelse, eftersom de nu kommit till laga ålder och eftersom klostret upplåtit godset Närby i Drothems socken till dem. Ett nytt, nästan likalydande brev utfärdades 18 maj 1457 (RA perg.), men då endast av Magnus och Håkan Holk. Sedan Magnus och Håkan 30 januari 1461 (RA perg.) upprättat inbördes testamente (RA perg.), skänkte Magnus jorden i Närby (1 1/2 attung) till Strängnäs domkyrka 1 februari 1461 (RA perg.). Båda bröderna synas ha dött utan närmare arvingar i början av 1460-talet. Riddaren Erengisle Nilsson till Hammersta gjorde 29 september 1466 anspråk på att utöva rättigheter som närmast arvinge till Magnus Holk, och denna rätt förfäktades ännu 1480 av hans änka, den ökända fru Birgitta (Tott) i Hammersta.¹⁷

I första hand skulle man kanske tro, att den "Sigge Holk", som var medutfärdare av stadfästelsebrevet 2 februari 1450, var en yngre bror till Håkan och Magnus Holk. Han skulle då också vara son till den äldre Sigge Holk, och av förnamnet att döma borde han då vara postumt född. I stället torde han ha vara identisk med den *Sigge Holk*, som var son till Håkan Holk, och som denne nämner i ett brev 30 juni 1458 (RA perg.). Det bör vara han, som 1450 just kommit till laga ålder (15 år).¹⁸ Genom brevet 1458 skänkte Håkan Holk med samtycke av sin hustru Ingeborg Mattsdotter en kvarn i Drothems socken till Vadstena kloster för sin, sin hustrus och sin son Sigge Holks själar. Formuleringen tyder på, att sonen Sigge då var död, säkerligen redan före stadfästelsebrevet i maj 1457, där hans namn saknades. Efter hans död voro föräldrarna tydligen barnlösa, och detta förklarar

¹¹ S. Gardell, *Gravmonument från Sveriges medeltid I* (1945), nr 256 (s. 297 f.). R. Bennet, *Vadstena klosterkyrka III* (Sveriges kyrkor, vol. 196, 1985), s. 36.

¹² Jfr Vadstena klostres jordebok (ed. Silfverstolpe), s. 48 och 56.

¹³ Se C. Silfverstolpe, *Klosterfolket i Vadstena* (1898–99), s. 30; T. Nyberg, *Vadstena klostres pionjärer* (PHT 1962), s. 1 och 27.

¹⁴ J. E. Almquist, *Lagsagor och domsagor i Sverige, II* (1955), s. 58.

¹⁵ M. Collmar, *Strängnäs stifts herdaminne I* (1977), s. 220 f.

¹⁶ Jfr J. Raneke, *Svenska medeltidsvapen I*, s. 67, med tillägg i III (1984). Collmar (s. 221) uppger oriktigt, att Håkan Holks sigill vid brev 18 maj 1457 skulle visa "spets åt vänster", Raneke SMV återger det som "spets mot dexter" (= heraldiskt höger).

¹⁷ Collmar, s. 221.

¹⁸ Jfr KHK: Holk.

det inbördes testamentet mellan Magnus och Håkan Holk 1461. *Ingeborg Mattsdotter* var dotter till Katarina Hermansdotter och hade två systrar, av vilka Ingrid var gift med Påvel Jönsson, medan Iliana Mattsdotter invigdes till nunna i Vadstena i augusti 1440. Som ingift gav hon 2 december 1442 (RA perg.) 2 gårdar i Nottebäcks socken i Varend till klostret, och hon bad modern, systrarna och "mågarna" att besegla brevet.¹⁹ Först 4 april 1499 dog den gamla nunnan.

Sigrid Gunnadotters make *Sigge Holk* d. ä. nämnes i en lång rad brev,²⁰ tidigast i ett brev från Linköping 1 maj 1371 (DS X 48). Han hade först varit gift med *Cecilia Thiegnsdotter*, som dött barnlös. Hon ärvdes nämligen av sin syster *Katarina Thiegnsdotter* enligt brev 1409 (SD 1224). Sigge Holk bör ha varit änklings efter Cecilia redan 1380, eftersom han 21 oktober detta år träffar en förlikning (RPB 1528) med Katarina och hennes make Sjunde Ragvaldsson, borgmästare i Västervik,²¹ om gods i Dalhems och Eds socknar i Tjust. Som änka efter Sjunde testamenterade Katarina 1409 (SD 1072) till Vadstena kloster bl. a. gods i Möckelhult i Dalhem, som hon fått i förlikningen 1380, och 1418 (SD 2492) överlämnade hon gården till klostret.²²

Cecilia och Katarina voro döttrar till *Thiegn Jonsson* (fem stjärnor) och Sigrid Magnusdotter (sjuuddig stjärna, Vinäs-ätten).²³ Thiegn Jonsson var borgare i Västervik 1362 (DS 6609) men hade gift in sig i den högdliga Vinäsätten och antog då ett vapen med fem sexuddiga stjärnor. Liksom halvsystemen *Ingeborg Erengisladotter*^{23a} hade han moderneärvd jord i Västansjö i Dalhems socken (dombrev 1377, RPB 1870). *Sigrid Magnusdotter* var dotter till Magnus Karlsson i Vinäs, som var sigill-

vittne till brev av sin bror Birger Karlsson 1347 (DS 4177) och 1355 (DS 4668). Hans son Nils Magnusson i Vinäs uppsatte redan 27 oktober 1360 sitt testamente (RPB 476), vilket vidimerades 29 april 1365 (DS 7171), då det framhålles, att testamentet upprättats av Nils Magnusson på dödsbädden. Eftersom en bror Holmger tydligen dött ung (systemen Sigrid gav själagift för honom i sitt testamente 1370), tillföll Vinäs Sigrid Magnusdotter och hennes make Thiegn Jonsson, såsom framgår av ett brev 21 oktober 1365 (DS 7244). Efter makens tidiga död gifte Sigrid om sig med Sigge Birgersson, som i vapnet förde en kluven och dubbel trappskura.²⁴ Som Sigge Birgersson i Vinäs överlät han 1369 (RPB 880) 3/4 attung i Linnefors (i Ekeby socken av Göstrings härad) till den förutnämnda Ingeborg Erengisladotter. Efter denna sin fasters död skänkte Katarina Thiegnsdotter 1408 enligt hennes önskan till Linköpings domkyrka godset i Linnefors jämte jord i Örberga kyrkby, som Thiegn Jonsson också ägt (SD 983 och 990).²⁵

Ej heller Sigrid Magnusdotter i Vinäs fick leva länge. Redan 20 februari 1370 måste hon upprätta sitt testamente (RPB 920), där hon skänkte jord till Linköpings domkyrka och sin sockenkyrka Ed. Maken Sigge Birgersson fick ett par gods i Östergötland. Tydligen hade de inga barn tillsammans. Vinäs gick därför till Sigrids döttrar i första giftet, och Sigge Birgersson flyttade till Östergötland, där han 1384–1405 var härads-hövding i Åkerbo härad.²⁶ Sedan Cecilia Thiegnsdotter, gift med Sigge Holk, dött barnlös, sålde systemen Katarina och hennes make Sjunde Ragvaldsson Vinäs till Bo Jonsson (Grip) år 1379.²⁷

²⁴ SMV s. 216; SMP I, sp. 358–359; KHK: vapenlösa.

²⁵ Gårdarna ha identifierats med ledning av J. A. Almquist, Frälsegodsen i Sverige III:1 (1947), s. 563 och 607, där de betecknas som prebendehemman (pr.).

²⁶ Ett fastebrev, som han utfärdat i mitten av 1380-talet, är avskrivet i Registrum eccl. Lincopensis A 9, fol. 55 r-v, RA (se E. Nygren, Registrum ecclesie Lincopensis, LBH, NS 3, 1941, s. 218). Almquist, Lagsagor och domsagor, I s. 295, II s. 19, har förväxlat honom med en västgötsk namne, som är känd genom brev 1387–1423 (SMP I sp. 2361) och som förde ett bagghuvud (vädurhuvud) framifrån (SMV s. 339).

²⁷ Regerer av köpebrev och fastebrev med årtallet 1379 finnas i förteckningen 1605 över de jordebrev, som tillhörde döttrarna till frih. Moritz Grip till Vinäs, Vretstorparkivet II, Uppsala landsarkiv (jfr VHAA:s årsbok 1968, s. 215 f.). Årtallet

¹⁹ Silfverstolpe, Klosterfolket, s. 48; Vadstena klostrets jordebok, s. 206 och 292, där hon identifieras med Dan Ragnvaldssons hustru med samma namn, som nämnes 1424. Enligt Vadstena-diariet (CCS vol. XVI) var det emellertid "tres virgines", som vigdes till systrar nämligen den bekanta Margareta Clausdotter, Iliana Matts dotter och Ingeborg Nilsdotter.

²⁰ KHK: Holk.

²¹ F. Lindberg, Västerviks historia I, s. 70 m. fl.

²² Vadstena klostrets jordebok, s. 67.

²³ KHK: stjärnor 5, SMV s. 534; KHK: stjärna, SMV s. 536. Se även Ada Rydström, Boken om Tjust, III (1922), s. 66 ff.

^{23a} Hennes farsnamn torde vara anledningen till att Erengisle Nilsson trodde sig ha bördanspråk efter Magnus Holk.

Som A. F. Liljeholm utrett,²⁸ hade Cecilia Thiegnsdotter ärvt sitt förnamn efter sin mormor *Cecilia*, dotter till *Folke Ulfsson* (Ama), vars mor Cecilia var syster till Anund Haraldsson (vingad lilja balkvis), riddare och lagman i Södermanland.²⁹ I det testamente, som Folke Ulfsson och hans senare hustru Sigrid Mårtensdotter upprättade i Alvastra 5 januari 1321 (DS 2275), och som beseglades av Magnus Karlsson, omtalas hans fader Ulf Holmgerssöns testamente och Folkes (enda) dotter Cecilia och hennes modernearv. Cecilia namnges också i sin moder Ingrid Larsdotters testamente 8 september 1313 (DS 2594).³⁰ Folke Ulfssöns far riddaren och riksrådet Ulf Holmgersson, som levde ännu 1290, var son till herr Holmger Folkesson, som levde ännu 1254 och i sin tur var son till *Folke Jarl*, som stupade vid Gestilren 1210.³¹ Sigrid Magnusdotter i Vinäs, som synes ha uppkallats efter sin moder Ceciliäs styvmor Sigrid Mårtensdotter, kunde alltså, ehuru hon själv var gift med en borgare i Västervik, genom sin morfar räkna nära släktskap med de högbördigaste svenska stormannaättarna.

Ovanstående undersökning har visat, hur långt gods- och släkthistoriska trådar kunna dragas från det av Bo Jonsson år 1376 utfärdade dombrevet, som Vadstena kloster icke fann mera värdefullt, än att det fick tjäna som bokpärmsmaterial. Mottagaren Katarina Gerikodotter, änka efter Gunne Assersson, blev nunna i Vadstena vid klostrets invigning 1384. Hennes dotter Sigrid Gunnadotter gifte sig med Sigge Holk och begrovs i Vadstena kloster, där hennes gravsten ännu finnes. Av hennes söner blev Magnus Holk kanik i Strängnäs, medan Håkan Holk blev häradshövding i Skärkinds härad och gift med Ingeborg Mattsdotter, vars syster Iliana var nunna i Vadstena från 1440 till sin död 1499. Före äktenskapet

med Katarina Gerikodotter hade Sigge Holk varit gift med Cecilia Thiegnsdotter, vars far var borgare i Västervik, under det att hennes mor Sigrid Magnusdotter i Vinäs på mödernet hörde till en ätt, som på fädernet härstammade från Folke jarl, och som brukade välja sin grav i Alvastra kloster.

Jan Liedgren

Medeltida herrgårdsnamn på -holm

Det är en känd sak, att många slott och herresäten ha en slutled, som bidrager till att ortnamnet låter mera ståndsmässigt. En sådan slutled är -holm. De äldsta namnen med denna slutled äro emellertid naturnamn på holmar och ha först sekundärt tagits i bruk som bebyggelsenamn. Senare har gårdsnamn på -holm nybildats för att ersätta gamla ortnamn eller för att namnge ny-skapade herrgårdsbildningar. De namn, som ha ett personnamn eller släktnamn i förleden, ha i regel tillskapats först under nyare tiden, t. ex. Christineholm, Katrineholm, Marieholm, Tureholm, resp. Boxholm, Irvingsholm, Ribbingsholm, Sparreholm, Trolleholm. Gamla bebyggelsenamn ha försvunnit också på andra sätt än genom omdöpfung, t. ex. genom att angränsande gårdar inlagts i den nya herrgården. För den, som vill lokalisera medeltida ortnamnsbelägg på kartan, räcker det därför inte med att slå i Rosenbergs handlexikon från 1882–83 och där försöka hitta en modernare namnform än den medeltida. Ort-namnsarkivens samlingar och publikationer (se härom bl. a. PHT 1981, s. 127 ff.) och ortnamnsforskarnas tryckta arbeten äro därför növärdiga hjälpmedel för den som forskar i äldre tiders lokal- och personhistoria.

Till de mest givande för personhistorikern hör *Ann-Christin Mattisson* avhandling *Medeltida nordiska borg- och sätesgårdsnamn på -holm* (Nomina germanica. Arkiv för germansk namnforskning 17. Uppsala 1986). Förf. skriver där programmatiskt: "Eftersom ett av undersökningens syften är att försöka besvara frågan vilka som har initierat ett namnmode med elementet *holm*, spelar de enskilda personerna och deras släkttillhörighet en betydelsefull roll. Avhandlingen innehåller därför många genealogiska uppgifter." Ett slående exempel är utredningen om Örboholm, det första entydiga exemplet (belagt 1423) på ett herrgårdsnamn på -holm, där gården ej låg på en kringfluten holme. Förf. kompletterar här de uppgifter om sörmländska ätter

anges oriktigt som 1389 i fru Margareta Grips bok (Trolleholms arkiv); se H. Rosman, Bjärka-Säby och dess ägare I (1923), s. 191.

²⁸ Se Äldre svenska frälsesläkter I:2 (1965), s. 109.

²⁹ Se Almquist, Lagsagor och domsagor II, s. 17 f.; SMP I, sp. 110 (Anund) samt sp. 538–539 (Cecilia); SMV s. 670 (med tillägg i vol. III).

³⁰ Enligt Liljeholm var hon troligen dotterdotter till Anders Elofsson, som var bror till den heliga Ingrid av Skänninge (ÅSF I:1, s. 28 f.) Hon skulle i så fall ha uppkallats efter sin morfars syster (död 1282).

³¹ ÅSF I:2, s. 107; H. Gillingstam, Folkungaätten (Svenskt Biografiskt Lexikon XVI (1965), s. 261.

med lilja i vapnet, som lämnats av Sven Ljung (PHT 1963), R. Otterbjörk (festskriften till Magnus von Platen 1980) och Jan Raneke, vars verk Svenska medeltidsvapen (1982), hon recenserat i *Studia Anthroponymica Scandinaviana* 1 (1983).

Ännu utförligare är släkt- och godshistoriken rörande *Ämpnisholm*. Detta ortnamn, som endast är belagt 1393 och 1400 och är knutet till riddaren Torkel Haraldsson (Gren), har av Styffe 1867 och ännu av Gillingstam förmodats ligga vid Emån. Genom en grundlig undersökning av Torkel Haraldssons och hans släktingars godsbestånd har A.-C. Mattisson redan i Namn och Bygd 1980 kunnat lokalisera gården till Kinda härad och sjön Ämmern. Torkel Haraldsson tillbytte sig 1386 av Bo Jonsson (Grip) en rad gårdar i trakten och därtill 1390 från annat håll Skedevid i Tjärstads socken. Denna gård ligger vid en å mellan sjöarna Ämmern och Åsunden, och på dess ägor finns en numera landfast holme, i nutiden kallad Amelie ö, som numera är helt obebodd men som borde vara den sökta sätesgårdens läge. Med bistånd av länsmu-seet i Linköping har förf. 1979–81 kunnat göra arkeologiska undersökningar på platsen och funnit ett gammalt kulturlager med en stenkonstruktion och rester av tegel och förkolnat trä. Hennes rimliga slutsats är, att hon lyckats påträffa resterna av *castrum Ämpnisholm*, borgen på holmen vid Ämmern.

Bland de många evident riktiga lokaliseringsarna bör också nämnas *Rönöholm*, som är belagt 1387 och 1407. Av godshistoriska skäl är det samma gård som nuv. Rundholm i Vansö socken vid Strängnäs, vilket t. ex. 1348, 1425, 1440 och 1517 skrives *Rönöholm*. Det rör sig alltså ej om nuv. Ronöholm i Edebo socken i Uppland, såsom t. ex. antagits i registret till RPB 1872 och i *Det Medeltida Sverige* 1: 1, s. 137.

Förf. redovisar en rad namn på -holm, som haft ganska kort varaktighet. Ett exempel är Näsboholm, det namn som Bo Jonsson (Grip) först gav sin nyanlagda sätesgård på holmen vid Näsby men efter något år bytte ut mot Gripsholm, uppkallat efter hans vapendjur. Längre livstid hade herrgårdsnamnet Lindholmen i Björklinge socken, vars belägenhet S. Rahmqvist återfunnit och presenterat i PHT 1978. Ett tredje exempel är Svansholm (Svansholmen) i Ödeby socken, vilket uppträder först 1486 men i slutet av 1500-talet återfick sitt gamla namn Holmen; rec. har senast berört gårdens historia i PHT 1985, s. 21. A.-C. Mat-

tisson anför övertygande skäl för att Svansholm uppkallats med Göksholm som förebild. Kanske hon också har rätt i att Borgsholm på Öland namngivits på 1280-talet med Stockholm som mönster. Utan lokalisering omtalar förf. i förbigående ett *castrum Refsholm* 1373 (DS X 206). Förmodligen låg det i närheten av nuv. Råfstad i Tjärstads socken i Kinda härad.

Som den första kända sätesgården med namn på -holm betraktar förf. Fiholm i Jäders socken, belagt 1275. Som så många andra är det ursprungligen ett naturnamn (fäholmen) som sekundärt upptagits som gårdsnamn. Helt onämnt är *Kolaholm* (nära Haga i Svinnegarns socken), där Vårfruberga kloster ägde jord 1233, som liksom hela byn långt senare förvärvades av konung Karl Knutsson. Eftersom inga skriftliga källor upplysa om Kolaholms funktion före 1233 har förf. tydligen funnit klokast att icke alls diskutera C. I. Ståhles tanke: "Det är icke otroligt, att bebyggelsen *Kolaholm* varit en föregångare till Mariuborg (Sten Bengtssons fäste 1394–1409) – senare leden tyder på att den varit kringfluten eller åtminstone legat vid vatten. Möjligheten att namnet är ett tidigt exempel på de särskilt under senare medeltiden vanliga borgbetecknande -holm-namnen synes icke utesluten." Avhandlingens kronologiska namnlängd (s. 126–127) tyder i varje fall icke på att Kolaholm kunnat tillkomma så tidigt som borgnamn.

Jan Liedgren

Militarisering under äldre Vasatid

Gunnar Artéus: Till militärstatens förhistoria. Krig, professionalisering och social förändring under Vasasönernas regering. (Militärhistoriska studier nr 8. Utg. av Militärhistoriska avdelningen vid Militärhögskolan. Probus förlag.) Stockholm 1986, 201 s.

Med sin "Till militärstatens förhistoria" följer Gunnar Artéus upp sina tidigare sjuttonhundratalsforskningar kring temat det förindustriella samhällets militarisering. (Krigsmakt och samhälle i frihetstidens Sverige. Militärhistoriska studier 6. Stockholm 1982.) Den nya boken, som koncentrerar sig till perioden 1555–1610, är inte lika omfångsrik som sjuttonhundratalsstudien. Kanske kan man tala om en stor uppsats snarare än om en monografi i traditionell mening. Boken omfattar 200 sidor, varav 105 är exkurser, noter, illustrationer etc.

En kvantitativ karakteristik säger inte mycket om den bakomliggande arbetsinsat-

sen. Den har förmodligen varit betydande. Arbetets empiriska stomme är en sammanställning av persondata kring högre officerare (frälse och ofrälse) samt nyadlat frälse i Sverige-Finland under äldre vasatid. Resultaten presenteras kasuistiskt i bilagor och statistiskt i tabeller insprängda i den analyserande texten. Kasuistiken redovisar personnamn, militär tjänstgöringstid, fänikans/fanans rekryteringsområde/typ, eventuell frälsestatus, nationalitet samt, för svenskfödda och inflyttade nyfrälse, nobiliteringsdatum och civilt resp. militärt yrke. Sammanställningen bör vara en värdefull genväg för genealogiskt och personhistoriskt intresserade forskare.

Artéus studie är en kombination av primär och sekundär forskning. Han har uppenbarligen penetrerat militära och kameralakvarlevor i Krigsarkivet och Kammararkivet, men han har också utnyttjat tryckta krigs- och regementshistoriker och Sven A. Nilssons excerperingar av förlämningsregistren.

Av egen erfarenhet vet jag hur arbetskrävande och svårhanterliga sammanlänkningsar av persondata ur olika källor kan vara. Proceduren tar tid och den ställer forskaren inför svårlösta, ibland olösbara identifieringsproblem. Artéus nämner felriskerna en passant. Han säger (s. 22) "att antalet felaktiga data ... möjligen är rätt stort", men tror inte på någon systematisk snedfördelning i sitt material. Läsaren hänvisas till kasuistiken för kontroll.

Nu ger inte bilagorna någon särskilt effektivt möjlighet till kontroll. En bit på väg kan man komma, men pedanten tvingas återgå till källorna. Själv är jag inte pedant. I det stora hela kan jag acceptera bristerna som en nödvändig del av den här typen av undersökningar. Däremot tror jag författaren kunde ha gjort en något precisare bedömning av felmarginalerna. Jag tror inte heller att man apriori kan utgå från att felkällorna är tendensfria.

Enligt min mening är det inte så säkert att "antalet felaktiga data", som ju enligt författaren kan vara stort, fördelar sig slumpmässigt i materialet. Det torde vara avsevärt lättare och säkrare att i olika källor identifiera Fabian von Tiesenhausen (s. 181) än det är att skilja Gamle Lasse Nilsson, Finland från Lasse Nilsson, Finland under samma period (s. 157). I själva verket tror jag, oavsett om de här nämnda exemplen är lyckligt valda eller inte, att det finns en avgjord risk för systematisk snedfördelning av osäkra data.

Artéus studie är till sin karaktär en kvantitativ, historiesociologisk undersökning. Den är målmedvetet, rutinerat och stramt genomförd. Ibland tenderar tyvärr språkbruket åt det "popsociologiska" hållet (t. ex. nederst sid. 12). Nog tycker jag också att den stundtals något kliniska laborieterminologin känns aningen främmande. Indikatorer som efter mätningar ger utslag ger förvisso skenet av stor exakthet, men det ligger inte i närheten av den vetenskapliga verklighet författaren tvingats gå i clinch med.

Det är förvisso ingen blind och oproblematiserad siffermagi författaren ägnat sig åt. Tvärtom! De engelskspråkiga tabellrubrikerna kan man visserligen ha och mista, men tabellerna är kortfattade, överskådliga och målmedvetet utformade. Problemstyrningen är uppenbar och de analyserande kommentarerna begränsade till det essentiella.

På ett par punkter kan statistiken diskuteras. Metodproblemet är avsevärt i exkursens tabeller över yrkestillhörighet respektive börd hos fäder, mödrar och hustrur till de nyadlade. Bortfallet är här så stort som 50 % (tabell 10) respektive 65 % (tabell 11). Detta är inte längre statistik, det är gissningar, i synnerhet som totalpopulationen är så liten som 84 individer.

Mig förefaller det också egendomligt med regentperioder som underlag för tidsklassificering. Hur kan Erik XIV:s sju regeringsår vara kvantitativt jämförbara med Johan III:s trettio två? Om man vill säkerställa kvantitativ förändring måste man arbeta med jämna tidsintervall. Detta, min käre Watson, är elementärt!

Nu gör inte Artéus stor affär av förändringar inom den undersökta perioden. En genomförd diakron jämförelse gäller i stället den undersökta perioden kontra Gustav II Adolfs resp. Karl XI:s regentperioder (s. 66 ff). Jag tycker mycket om detta kapitel. Här får studien den referensram som är nödvändig för att begrepp som professionalisering och militarisering ska ha något innehåll. Studien placeras in i ett övergripande sammanhang och äldre vasatidens strukturer ställs i ett nödvändigt komparativt ljus.

Begreppet "militär professionalisering" är centralt i Artéus undersökning. Det är termen för undersökningens egentliga objekt. Det är också en av de variabler som konstituerar samhällets militariseringsgrad. Författaren är medveten om de semantiska problemen med den här typen av abstraktioner. Han lägger ned en del möda på att

åstadkomma en "operationaliserbar definition av militär professionalisering som process".

Nu tycker jag inte att definitionen blev särskilt lyckad. Hans problem är att han i praktiken tycks likställa sin analysmodell med sin definition. De har båda samma struktur och blir i realiteten samma sak. Analysmodellen som sådan finner jag intressant och de ingående variablerna är relevanta, men definitionen kan jag inte uppfatta som annat än en cirkel. Definitionen och modellen har följande enkla form: militär professionalisering = graden (för-, halv- resp. helprofessionalitet) och summan av ett antal militära indikatorer (arbetstid, lönevillkor, utbildning, befattningshierarki, kollektivt uppträdande och "mentalitet").

Artéus undersöker sedan variablerna en efter en och gör en bedömning av deras professionaliseringsgrad. Han strävar efter exakta kvantitativa mått, men tvingas ibland i praktiken tillgripa kvalitativa resonemang. När det gäller variabeln "mentalitet" blir resonemangen öppna hypotetiska. Försöket att belysa denna variabel blir, som författaren uttrycker saken, "på några ställen snarare konjekturer än egentliga slutsatser och får i stort betraktas som jämförelsevis provisoriskt."

Jag känner stark sympati för Artéus uppläggning och historiesociologiska forskningsinriktning. Vad han sysslar med är kvantitativ strukturforskning som, om den får fortgå ostörd och i relevant skala, på sikt kan blottlägga okända sociala sammanhang och tendenser som förblir dolda med traditionell historisk metod. Jag tror det behövs mer sådan forskning, samtidigt som jag fruktar att den redan och allt för tidigt har nått sitt zenit.

Problemet med Artéus studie är inte inriktningen och uppläggning utan, som jag ser det, svårigheten att nå verklig precision i resultaten. Det problemet är begreppsligt och empiriskt. Den empiriska svårigheten ligger i grundmaterialets välkänt motspänstiga karaktär i kombination med den arbetsinsats det kräver att åstadkomma hållbara strukturundersökningar av det här slaget. Artéus har gjort vissa mindre missar i den statistiska hanteringen av sitt material. Han kan ha begått smärre misstag i kopplingen av data och personer, men jag vill ändå betrakta hans kvantitativa resultat som relativt säkra.

Det empiriska precisionsproblemet blir större när han tvingas tillgripa kvalitativa karakteristiker i stället för kvantitativa mät-

ningar av sina variabler. Exaktheten försvinner, tolkningsproblem uppstår och de komparativa fördelarna går till stor del förlorade. Tyvärr innehåller karakteriseringen av flertalet variabler inslag av kvalitativa bedömningar.

Det begreppsliga problemet är principiellt intressantare. Det handlar om definitioner. Eftersom författaren, som jag tidigare nämnt, i praktiken tycks likställa modellen med definitionen får han samma logiska struktur på båda. I korthet:

"militär professionalitet" = graden och summan av ett antal variabler.

Detta kan duga för en analysmodell. Härifrån kan man gå vidare, väga variablerna och mäta graderna, och slutligen komma ut med empiriska resultat. Det är också möjligt att, och det är det Artéus gör, ge dessa resultat en sammanfattande benämning, t.ex. professionalisering.

Som definition blir samma procedur mindre lämplig. En schematisk beskrivning av den logiska strukturen i Artéus definition blir lätt karikerad följande:

begreppet = summan av sina bestämningar = begreppet = summan av ... etc.

Vad man med detta åstadkommer är en definition som biter sig själv i svansen. Systemet blir slutet. I avsaknad av en yttre bestämning eller referensram blir all "intersubjektiv" diskussion skolastisk och ofruktbar. Professionalisering låter sig alltid fastställas förutsatt att man på detta introverta sätt själv kan sätta reglerna. Det var väl vad som delvis hände i den tidigare debatten om sjuttonhundratalets "militarisering". Med sådana utgångspunkter kan man i evighet, framgångsrikt tala förbi varandra.

En extern referensram tillhandahåller emellertid Artéus i kapitlet om vasasönernas militärsystem jämfört med Gustaf II Adolfs och Karl XI:s. Det kapitlet känns helt nödvändigt för undersökningen. Det implicerar också nödvändigheten av att undersökningar med likadana begreppsliga och teoretiska grundvalar genomförs. Först då kan begreppen "militarisering" och "militär professionalisering" få ett kommunicerbart meningsinnehåll.

Artéus undersökning står inte och faller med definitionsproblemet. Den innehåller många värdefulla detaljresultat lika väl som generella iakttagelser och som jag redan framhållit sympatiserar jag starkt med författarens historiesociologiska infallsvinkel.

Så mycket mer perplex blev jag när jag plötsligt snubblade över vad som närmast måste karakteriseras som en uttalad histo-

riesyn. Därtill en historiesyn som tycks stå helt i motsatsställning till undersökningens anda. Författaren faller (s. 75 ff) in i en något otidsenlig Gustav Adolf-panegyrik. Några citat är belysande. Kungens "geniala stridstaktiska system" får förklara stormaktens uppgång. "Vad denna . . . produkt av Gustav Adolfs originella och kreativa intellekt har betytt för det svenska imperiets uppbyggnad bör starkt framhållas i en tid, då historikervärlden . . . länge har företrädesvis uppmärksammat och belyst samhällsförändringens långsamma processer och socio-ekonomiska faktorer samt de små och stora kollektivens liv." (s. 75). Inte nog med detta! Författaren går vidare! "Vad angår ex.vis Gustav Adolf, är det för mig omöjligt . . . att föreställa sig att imperiet kunde ha blivit mer än ett rudiment av vad det slutligen blev utan existensen av kungens specifika folkledarbegåvning och hans militära genialitet . . ."

Historieidealism må vara hänt i den kollektiva mentalitetens tappning. Men det här är ändå väl magstarkt för en person uppfostrad i materialismens och socialhistoriens tidevarv. Kan en enda persons föregivna genialitet ändra historiens gång? Här följer jag inte längre med i en annars intressant men något paradoxal undersökning. Jag kan inte heller se hur Artéus Gustav Adolf-hyllning kan bli en konsekvens av hans historiesociologiska forskningsprofil. Så utmynnar bok och författare i en gåta!

Sven Lilja

En kyrkoledare från 1600-talet

När Gustaf II Adolf skulle jordfästas 1634, vållade valet av officiant en viss osäkerhet. Sedan ärkebiskop Petrus Kenicius på grund av ålderdomssvaghet måst avsäga sig det höga uppdraget, fanns två biskopar att välja mellan: Johannes Botvidi i Linköping och Johannes Rudbeckius i Västerås. Båda hade varit förste hovpredikanter och fältpredikanter hos den avlidne monarken. Problemet löstes så, att Rudbeckius fick officiera vid det kungliga likets avfärd från Nyköping till Stockholm, medan själva jordfästningen i Riddarholmskyrkan anförtröddes åt Johannes Botvidi. Detta visar, att den sistnämnde av sin samtid gott och väl ansågs stå i paritet med sin för eftervärlden mera kände Västeråskollega.

Säkert är, att Johannes Botvidi (1575–1635) var en av det unga svenska stormaktsväldets mest prominenta andliga ledare. Han är i hög grad värd den biografiska stu-

die som ägnats honom av en nutida präst inom Linköpings stift, kontraktsprosten *Harald Tigerström*. Dennes skrift *Johannes Botvidi. En östgöte i Gustav II Adolfs tjänst* (Med illustrationer och resumé på tyska. Noteria tryckeri, Klockrike 1986, 101 s.) framträder utan stora anspråk men är väl dokumenterad och bygger inte enbart på tillgänglig litteratur utan redovisar även några nya rön. Ett av dem gäller en bönepsalm från 1603 om syndernas förlåtelse om det eviga livet (s. 53). På en punkt brister förf. dock i noggrannhet, nämligen när han talar om att "släktnamnet Botvidsson" skulle ha burits av biskopens farfar och farfars far (s. 10). Det är veterligen bara farfadern – eller den trolige farfadern – som hetat Botvidsson, och det var då fråga om ett rent patronymikon, inte om något släktnamn.¹ Även Botvidi var för övrigt ett patronymikon, och det är en smula anakronistiskt (ehuru praktiskt) att med förf. kalla honom "Botvidi". Han bör få heta "Johannes Botvidi", "Johannes", "doktor Johannes" eller "biskop Johannes" (jfr Olaus Petri som aldrig kallas "Petri" men väl "Olaus" eller "mäster Olof").

Källmaterialet om Johannes Botvidi är ganska rikhaltigt och ger en fyllig bild av hans teologiska åskådning och kyrkopolitiska strävanden. Lagen betydde för honom mer än evangelium, men det fanns också plats för barmhärtighet i hans förkunneelse och verksamhet, t. ex. när det gällde fattig- och sjukvård (s. 34 f, 40 f). Han stödde självfallet Gustaf II Adolfs krigspolitik men påminde gärna om krigets grymhet och fredens välsignelser (s. 18 f, 49 f, 62 f). Som helhjärtad lutheran uttalade han hårda domar över såväl jesuiter och andra katoliker som kalvinister (s. 13, 22, 28, 41, 54). Där emot hyste han ett visst fördrag med de ortodoxa bekännare, som efter freden i Svolbova 1617 blivit undersåtar under den svenska kronan (s. 15 f, 54). I sin likpredikan över Gustaf II Adolf betecknade han den avlidne som en vän av samvets- och trosfrihet och återger en av konungen ställd fråga, "om inte flera religioner kunde ges fria i riket" (s. 62).

Johannes Botvidi var en kyrklig organistör av rang, vars insatser satte spår på både svensk och tysk botten (se särsk. s. 29 ff).

¹ K. K:son Leijonhufvud, Svenska släkter (PHT 1906), s. 62 ff; S. Ljung, Norrköpings historia. Tiden intill 1568 (1965), s. 21, 131; B. Helmfrid, Norrköpings stads historia 1568–1719, I (1963), s. 261.

Han var särskilt intresserad av prostreglementen, visitationer och kyrkobokföring, liksom av undervisningsfrågor (s. 37 ff). Bl. a. uppmärksammade han behovet av "pigeskolor" (s. 31). Han gav gärna praktiska anvisningar rörande åkerbruk, trädgårdsskötsel, skorstenar, eldstäder m. m. (s. 40, 49). Nykterheten låg honom varmt om hjärtat (s. 51 f). Hans lärdom var mångsidig, i 1600-talets anda. Han skrev läroböcker i matematik (s. 53) och behärskade flera språk. Med tyska språket var han självfallet väl förtrogen (s. 58); märkligare är att han också uppges ha haft kunskaper i finska (s. 25). Han var bibliofil och hopbragte ett ganska förnämligt bibliotek (s. 56 f). Tigerströms biografi ger en levande bild av en framstående luthersk kyrkoledare från vår stormaktstid.

Sten Carlsson

Nya-Sverige-guvernören Johan Printz och hans ättlingar

300-årsjubileet av grundandet av den svenska kolonin Nya Sverige i Nordamerika föranledde ett livligt intresse för Johan Printz, som var guvernör där under åren 1642–53, alltså under större delen av den tid kolonin var svensk, och som senare blev landshövding i Jönköping. Intresset kom även att omfatta dennes ättlingar (se Allsvensk samling mars 1938, s. 35 och 121). 1937 publicerade en av dem, Victor von Stedingk, ett 30-sidigt häfte med titeln *Ättlingar till Johan Printz, guvernör i Nya Sverige*, Korta biografiska anteckningar om 272 ättlingar. Det omfattar emellertid endast ättlingar till Printz' dotter Armegard eller Armegot i hennes äktenskap med majoren och vice guvernören i Nya Sverige Johan Papegoja.

När nu 350-årsjubileet av Nya Sveriges grundläggning nalkas, har en annan ättling, landskamreraren Folke Elfving, publicerat en liten skrift med titeln *Kring Johan Björnsson Printz, del I, Familjen och ättlingarna* (Möln dal: PR-Offset AB, 1986, 48 s.). På detta begränsade utrymme presenteras huvuddragen av hans biografi, eftermälen om honom, arvet efter honom samt hans familj och ättlingar.

Liksom i von Stedingks skrift är redovisningen av ättlingarna begränsad till ett urval, huvudsakligen avkomlingar till författarens anmoder Catharina Elisabet Printz i hennes äktenskap med major Georg Pilefelt, även om vissa uppgifter också meddelas om några ättlingar till Printz' övriga döttrar, bl. a. flera ofrälse avkomlingar till

Armegot Printz, som ej medtagits i von Stedingks skrift. Särskilda biografiska avsnitt ägnas Printz' svärsöner lagman Jacob Du Rées, major Johan Papegoja och landshövding Per Örnek lou samt dottersonen kaptenen och hauptmannen Bernt Papegoja.

Skriftens amatörmässiga karaktär framgår av den något osystematiska dispositionen och av att författaren i referatet av eftermälen om Printz (s. 11 ff.) ej bedrivit metodisk källkritik utan blandat romantiserat målande moderna karakteristiker med 1700-talstryck och ett utdrag ur ett brev från honom. Redan skriftens titel är något förvånande, eftersom Johan Printz' patronymikon Björnsson ej är med i hans namnteckning (se t. ex. hans brev till Axel Oxenstierna i E 691, Riksarkivet); notisen om hans inskrivning 1618 i den 1893 tryckta matrikeln för Greifswalds universitet visar liksom adelsbrevet (riksregistraturet juli–dec. 1642, f. 850v, Riksarkivet), att han hette Johan Printz utan patronymikon redan före adlandet*.

Författarens förmodan, att Printz som adelsman deltog i ceremonierna vid Karl X Gustafs bröllop 1654 (s. 7 med not 4 på s. 41), vittnar om att han förbisett, att denne är med i den uppräknings som under rubriken "Effterskrefne aff Ridderskap och Adel ähre här närwarande att opwachta Kongl. Maj:tt wid dess tillstundande lyckelige Bröllops Högtijdh A:o 1654" 1873 publicerades i femte delen av editionen av Sveriges ridderskaps och adels riksdags-protokoll.

Ur vetenskaplig synpunkt är väsentligast, att denna skrift har notapparater med rikliga hänvisningar till såväl tryck som arkivalier och en särskild litteraturoversikt (s. 8). Den blir på detta sätt en utomordentlig utgångspunkt för alla som vill fortsätta Elfvingss forskningar. Jag saknar endast en hänvisning till Axel Mollstadius' uppsats i Kamratföreningen "Smålandsartilleristens" årsbok 1944 om Printzättlingar på A 6.

Hans Gillingstam

Uppsalas äldsta historia

Från östra Aros till Uppsala. En samling uppsatser kring det medeltida Uppsala.

* Om den moderna litteraturens överdrivna bruk av patronymika tillsammans med släktnamn se mina uppsatser Den svenska adelns antagande av släktnamn (Hist. tidskr. 1964), s. 51 f., och Den svenska adelns bruk av patronymika tillsammans med släktnamn (Anthroponymica Suecana, 6, 1965), s. 224 f.

(Uppsala stads historia VII. Utg. av Riksantikvarieämbetet och Uppsala kommuns historiekommitté. Redaktörer Nanna Cnattingius och Torgny Nevéus. Uppsala 1986, 308 s.).

Den nya historiken över Uppsala stads äldsta utveckling är ett "joint venture" i begreppets uttryckliga mening. Tio uppsatser av åtta författare sammanför två vetenskapstraditioner med två institutionella huvudmän inom ett ämne. Ämnet är Uppsala stads förhistoria och tidiga utveckling fram till 1500-talet. Boken är "ett resultat av samverkan mellan riksantikvarieämbetet och kommittén för utgivande av Uppsala stads historia" (s. 9). Dess båda redaktörer Nanna Cnattingius och Torgny Nevéus representerar varsin av dessa båda institutioner.

De båda vetenskapstraditioner som samsas är arkeologi och historia. Fyra av författarna kan med en generös definition knytas till en arkeologisk tradition (medeltidsarkeologen Lars Ersgård, antikvarierna Lars Gezelius och Jan Helmer Gustafsson samt osteologen Leif Jonsson). En liknande generös definition placerar fyra andra av de medverkande inom en historisk tradition (historikerna Göran Dahlbäck, Olle Ferm och Sigurd Rahmqvist samt latinaren Monika Asztalos, vilken medverkat som översättare och utgivare av riksarkivets pergamentsbrev av den 31 juli 1519). Helmer Gustavson, som är avdelningsdirektör vid Runverket, faller naturligen in i klyftan mellan de båda traditionerna.

Det är ingen slump att arkeologi och historia på detta sätt sammanförs inom ramen för en stadsmonografi. Den stadsarkeologiska forskningen har under 70- och 80-talen tagit stora steg framåt. Omfattande inventeringar har gjorts, framför allt inom Riksantikvarieämbetets projekt Medeltidsstaden. Stora och kostsamma utgrävningar har ofta blivit resultatet av de moderna stadskärnornas exploatering. Nya idéer, analystekniker och metoder har marscherat in på bred front. Arkeologerna sitter idag med en materialmängd och en kunskapsmassa som representerar en enastående och delvis förverkligad möjlighet. Dynamiken har inte varit lika våldsam inom ämnet historia, men det är fel att tala om ett stillastående. Gynnsam korsbefruktnings har ägt rum inte minst som en följd av expansionen inom arkeologin. Det som tidigare i stor utsträckning varit historiska domäner har idag blivit ett omfattande fält för tvärvetenskapligt samarbete.

Summan av de senaste tjugo årens historiska och framför allt arkeologiska forskning har blivit ett nytt forskningsläge som ropar på sin publicering. Det kanske intressantaste med den nya situationen är de möjligheter till nya synteser som idag står till förfogande. En annan intressant aspekt är det nya ljus som kastats över åtskilliga enskilda städers äldsta utvecklingsstadier. Uppsala är en av dem.

Exploateringstrycket har uppenbarligen varit ganska hårt i Uppsalas gamla stadskärna. Utan särskilda värderingar i övrigt vill jag påstå att detta varit gynnsamt för det arkeologiska utforskandet av staden. Man har idag material för en återupptagen diskussion om stadens uppkomst och äldsta utveckling. Man kan urskilja utvecklingsstadier, och föra in övergripande perspektiv på ett sätt som tidigare var ovanligt eller omöjligt.

Staden är också lyckligt lottad vad avser dess historiska utforskande. Riksantikvarieämbetets historisk-topografiska projekt Det medeltida Sverige (DMS) har för inte länge sedan (1984) publicerat den volym som innefattar Uppsala stad och dess omgivningar. Den historiska forskningssituationen är tämligen gynnsam både vad avser publiceringsverksamheten och tillgången till historiska specialister. Två av författarna är direkt knutna till DMS (Ferm och Rahmqvist). En har tidigare varit det (Dahlbäck).

Det är således inte konstigt när utgivarna i sitt förord säger sig ha föredragit en nypublicering av stadens medeltidshistoria framför en ompublicering av Nils Sundquists äldre arbete. Mycket har hänt sedan 50-talets början.

Resultatet har enligt min mening många förtjänster. Boken är tilltalande till sin layout, informativ i sina diagram och kartor och den har ett hanterligt format. Personregister saknas, men ett ortregister ökar verkets användbarhet som tillfällighetsinformationskälla. En innovation i ett sådant här sammanhang är den författarpresentation som ges i slutet. Dylika notiser är populära i andra sammanhang idag. I vissa av sina utformningar kan de diskuteras. I det här sammanhanget kanske de fungerar. Jag är osäker. Möjligen är det av intresse för vissa läsare att känna till titel, ålder och specialisering hos författarna. Möjligen inte.

Ett problem med den här typen av "kollektiva" produkter är enhetligheten. Det är alltid en besvärlig balansgång för en historiekommitté om den skall välja en synte-

tiker eller flera specialister som författare. I det ena fallet kan man vinna i enhetlighet och inre konsistens och förmodligen förlora i djuppenetration. I det andra fallet blir problemet lätt det motsatta. Ett antal disparata djupstudier ger en heterogen mosaik, svåröverblickad och svårsmält för en lokalhistorisk läsekrets. Situationen är förvisso inte tacksam för redaktörer som vill ha både det ena och det andra.

Jag vill inte påstå att det är ett stort problem för den nya Uppsala-historiken men det finns och det bidrar till att splittra bilden av medeltidsstadens utveckling. Delvis kan orsaken ligga i att man i vissa fall låtit sina specialister i allt för hög grad begränsa sig till sina specialitéer. En uppmaning till några av författarna att vidga sitt analytiska perspektiv och bredda sin utblick kanske hade varit på sin plats. Som det nu är har några av bidragen blivit eminenta exempel på ideografisk kunskapskärlek, men en föga givande läsning för den som söker sammanhang och överblick och knappast heller för den som söker underhållning ensamma kvällar vid brasan.

Inte alla bidragen har fastnat med fingrarna i fakta-fällan. Några av uppsatserna har en uttalad anknytning till det moderna forskningsläget och ett bredare angreppssätt som gör dem både intressanta som forskningspresentationer och stimulerande som läsning. Framför allt vill jag framhålla Olle Fermes centrala uppsats "Från östra Aros till Uppsala. Uppsala under tidig medeltid". Det är sannolikt ingen tillfällighet att Olle Fermes uppsats lånat sin titel till hela boken. Den har en alldeles klar nyckelställning i boken som helhet. I direkt anknytning till modern forskning och teori-bildning behandlar författaren på ett analytiskt och klart sätt flera av de viktigaste problemen kring stadens uppkomst och tidiga urbanisering. Till de intressantaste idéerna hör författarens tankegångar kring kronans roll vid stadens uppkomst. Han behandlar här svårbevisade företeelser och framställningen blir naturligtvis delvis hypotetisk, men den framstår ändå som plausibel mot bakgrund av de framlagda belägen.

Ett annat stimulerande inslag i Fermes uppsats är att han vågat sig på försöket att rekonstruera befolkningens storlek och sammansättning. Allt för ofta avfärdas dylika ambitioner som meningslösa övningar i ett omöjligt källäge. Fermes försök visar en framkomlig väg. Har man vid några tillfällen tagit del av internationella databasers

skattningar av nordiska städers medeltida befolkningstal förstår man att uppskatta även det mest hypotetiska specialistförsök att attackera problemet.

Olle Fermes uppsats är förvisso inte den enda som kunde förtjäna att framhållas. Jag har valt den för att den är intressant och välskriven och för att den spelar en nyckelroll i boken. Själv hade jag också stort utbyte av de försök till rekonstruktion av stadens utvecklingsfaser som läggs fram i uppsatser av Lars Ersgård och Jan Helmer Gustafsson.

Sammantaget går det, den något fragmentariserade bilden till trots, att skapa sig en överblick över stadens förhistoria och medeltida utveckling. Tydligt är att Uppsala-trakten redan under vikingatid spelat en betydelsefull roll. Runstensbelägg och fornvästnordiska källor pekar ut platsen som politiskt betydelsefull redan under 900-talet. Den äldre centralorten var under 1000-talet Gamla Uppsala. Strukturella särdrag i gamla Uppsala sockens bebyggelse och bebyggelseförändringar visar att en kungsgård har funnits på platsen och att kungen låtit bygga en kyrka där. De äldsta biskopssätet var lokaliserat till Gamla Uppsala. Av allt att döma var socknens befolkning redan tidigt relativt stor.

Tidpunkten för Östra Aros/Uppsala exakta uppkomst är inte känd. Arkeologiska indikationer tyder på en "urban" bebyggelse på Fyrisåns västsida redan under 1100-talets senare del. Vissa tecken talar för att kungamakten har haft intressen i området och aktivt spelat en roll vid stadens uppkomst.

Tydliga urbaniseringsindikationer uppträder först en bit in på 1200-talet. Den verkliga expansionsperioden kom emellertid med biskopssätets flyttning till staden på 1270-talet. Då vidtog en livlig och tämligen väldokumenterad byggnationsperiod. Staden fick nu sin funktion som religiös centralort tydligt utmejslad. Domkyrkobygget var det dominerande projektet, men parallellt med detta drevs även andra kyrkligt anknutna byggnadsprojekt (franciskanerklostret, S:t Per, Helgeandshuset, Vårfrukyrkan, Helga trefaldighets kyrka).

Det är tydligt att kyrkan inte spelat någon direkt avgörande roll för Östra Aros/Uppsalas uppkomst och allra tidigaste utveckling. I dagens forskningsläge synes det rimligare att söka detta tidiga skedes bakgrund i den begynnande statsbildningsprocess som börjat göra sig gällande i Svealands kärnområdet vid denna tid. Den medeltida kyrkan

blev en avgörande utvecklingsfaktor för Uppsala först med ärkesätets flyttning till staden på 1270-talet. Kanske är kyrkans sekundära roll i Uppsalas urbaniseringsprocess symptomatisk. Kyrkliga institutioner har haft en tendens att söka sig till folktäta områden som redan tidigare haft centralortskaraktär av något slag. Deras tillväxtgenererande roll har inte alltid varit så stor som man velat föreställa sig, särskilt inte i stadernas initialskenen. Mycket tyder på att den embryonala kungamakten under högmedeltiden var åtskilligt viktigare som institutionell urbaniseringsfaktor.

Klart är emellertid att Uppsalakyrkan spelat en stor ekonomisk roll för staden och dess borgerskap från den tid ärkesätet finns lokaliserat i Uppsala. Det var visserligen vanligt att domkyrkan knöt direktkontakter med utländska köpmän eller borgerskapet i Stockholm i stället för att låta den viktiga varuförmedlingen gå genom uppsalaborgarnas mellanhänder. Detta till trots fick kyrkans blotta storlek, förmögenhet och personalrikedom stor betydelse för stadens ekonomiska aktiviteter. Domkyrkan var en allt dominerande enhet som hade åtskilliga förgreningar i stort och smått ute i staden. Dess personal verkade och levde i och av det borgerliga samhället. De stora kyrkliga högtiderna drog dit mängder av folk, som ytterligare stimulerade ekonomin och stadens tillväxt. Under 1500-talet var Uppsala en av rikets viktigaste andrarangsstäder efter den ledande staden Stockholm. Det är mycket sannolikt att Uppsala intagit denna framträdande position redan under senmedeltiden. Det är också uppenbart att kyrkan spelat en central roll i denna tillväxtprocess.

Åtskilliga indikationer tyder på en stagnation i stadens utveckling från 1300-talets mitt och kanske hundra år framåt. Några av författarna sätter denna i samband med den senmedeltida agrarkris som drabbade det europeiska samhället vid denna tid. Följderna skulle ha varit märkbara även i de avlägsna svenska utmarkerna. Tanken är intressant men inte oproblematisk som jag ser det. Visserligen måste man idag betrakta den senmedeltida agrarkrisen som ett väletablerat faktum även i det avlägsna Norden. Men detta allmänna forskningsläge har vissa riskabla sidor. Kanske är det allt för lätt att koppla det individuella till det allmänna om vissa indikationer ger stöd för en sådan koppling. Det är inte givet att nedgången i domkyrkans byggnadsverksamhet och godssamlingsaktiviteter har en sådan

generell förklaring. (Ferm s. 48, 141, 154f). Det är inte heller självklart att en arkeologiskt belagd funktionsförändring inom delar av två kvarter (Sandbacken, Kransen) approximativt daterad till 1300-talets mitt ska tolkas som tecken på följder av agrarkrisen. Möjligen är det talande att en liknande funktionsförändring i ett annat kvarter (Domen) ges en helt annan rent lokal tolkning. (Ersgård s. 85, 91f; J H Gustafsson s. 108).

Jag är inte beredd att presentera någon alternativförklaring, och som jag framhållit finner jag kopplingen mellan det generella och det individuella spännande. Mitt syfte är främst att peka på riskerna med denna typ av omvänd generalisering. Överhuvudtaget torde det höra till de verkligt svåra uppgifterna att fastställa generella ekonomiska och demografiska cyklar i den svenska medeltidshistorien. Tills vidare kan man kanske nöja sig med att betrakta kopplingen mellan agrarkrisen i Europa och Uppsalas 1300-talsstagnation som en fantasieggande hypotes. Som också påpekas av Ersgård är stadernas roll i agrarkrisens Sverige ännu ofullständigt utforskad, vilket för övrigt torde gälla hela den senmedeltida urbaniseringsprocessen.

Uppsalas sista medeltida blomstring varade från 1400-talets senare del till 1530-talet då reformationen och den nya kyrkopolitiken kraftigt underminerade de viktiga kyrkliga institutionernas ekonomiska ställning. Därmed försvagades påtagligt stadens förutsättningar för ekonomisk tillväxt. Så småningom skulle kronan överta kyrkans roll som institutionell tillväxtfaktor. Under den första tiden efter utgången av medeltiden hade Uppsala dock ännu en svår period.

Det är ingen tvekan om att denna sjunde del av Uppsala stads historia har mycket värdefullt och intressant att erbjuda den kunskapsstörstige. Möjligen kunde man ha önskat sig ett fastare redaktionellt grepp över vissa enskilda avsnitt. Summan av det hela har dock blivit en något heterogen men ändå läsvärd framställning. Jag vill heller inte avsluta den här betraktelsen utan att påpeka värdet i den uppdatering av forskningsläget som volymen representerar. Vi har idag ett forskningsläge som möjliggör liknande insatser på åtskilliga andra håll. Det är bara att hoppas på och se fram emot att denna vetenskapliga potential materialiseras i färdiga avhandlingar, uppsatser och inte minst synteser.

Sven Lilja

Stifts- och skolestaden Skara

Skara, I, Före 1700, Staden i stiftet, och II, 1700–1970, Staden i länet. (Utgiven av Skara historikkommitté, Skara 1986 och 1975; 831 s. + 595 s. i sammanlagd vikt 4,2 kg; rikt, vackert ill.; notapparat efter varje avsnitt; person- och ortreg. i varje del; i del II även förenings-, institutions- och skolreg. + företagsreg.). 20 förf.-specialister medverkar.

Den lilla staden Skara har begåvats med en historik som i sidantal överskrider det nyligen fullbordade trebandsverket om Kalmar (se PHT 1984:4). I sanningsens namn bör erkännas, att texten där var tvåspaltig och satsytan större. Att Skara är ett par århundranden äldre bör kanske också framhållas, i synnerhet som just den äldsta perioden fordrar stor plats för källkritiska överväganden. Ytterligare en volym är emellertid att vänta enligt förordet till del II som kom ut nio år före del I. Skara upphörde att vara stad vid årsskiftet 1970/71. I den bebådade del III planeras en skildring av den nya kommunen t. o. m. 1975 men också av Skara styrelse och stadsbebyggelse från 1800 (står visserligen 1700, men detta bör vara feltryck; 1700-talet är behandlat ur dessa synpunkter i del II). Rimligen kommer denna del med den tidsförskjutning som redan ägt rum att omfatta också 1980-talet.

Med s. 293 i den som nämnts 831 s. långa vol. I börjar det första rent historiska avsnittet, skrivet av fil. dr Birgit Sawyer under titeln "Skaras profana historia under medeltiden". Hon ger en elegant sammanfattning av svensk historia från missionstiden till reformationen, allt ur västgötsk synvinkel, ett tacksamt perspektiv för den äldre epoken. Enligt förf. bör man se Skaras uppkomst under 1000-talets första hälft som resultat av kombinationen "köpenskap – kung och kyrka". Den erikska kungaätten, trots att dess helgonkonung och grundläggare begravts i Uppsala, valde genom hans son konung Knut Eriksson det Skara närbelägna Varnhems kloster till sin gravkyrka. Om Erik (den helige) vet man egentligen med säkerhet inte mer än att han 1158 utövade kungamakt i Västergötland, f. ö. nämnd i ett för Varnhems kloster fientligt sammanhang, och att han led en våldsam död. B. Sawyer betraktar (s. 315, 319, 321) Västergötland som erikska ättens huvudlandskap, där den hade sina "rötter". För denna slutsats ger knappast källmaterialet tillräckligt stöd. – Skara präglades medeltiden igenom och ända in på 1600-talet av att

vara centrum i en gränsprovins "med allt vad det innebar av impulser, påverkan, konfrontation och härjningar" (s. 366). Den nära staden belägna fästningen Ax(e)vall (Axevall hus) var en av rikets viktigaste försvarsanläggningar från 1200-talet till 1471, då den (enligt Olaus Petri) brändes ned i samband med en västgötsk allmogeresning mot Kristian I. Med reformationens införande tar storhetstiden slut för den äldsta svenska stiftsstad.

Ett huvudkapitel i del I, "Skara som stiftsstad" (s. 387–542), har skrivits av docenten lektor Hilding Johansson. Skildringen går fram till reformationen. Förf. måste givetvis börja tackla samma problem som också B. Sawyer kämpat med, nämligen den intrikata frågan om den första kristna missionen i Västergötland. Uppgifterna i Adam av Bremens krönika¹ från 1070-talet är svåra att förena med västgötalagens kunga- och biskopslängd från omkr. 1240. Enligt Adam hade den varmt kristne Olof Skötkonung lämnat Svealand och grundat ett biskopssäte i den "stora staden (samhället?) Skara", där Thurgot från Bremen ordinerades som förste biskop (omkr. 1014). De västgötska kunga- och biskopslängderna är däremot proengelska och antityska: Olof skötkonung döptes i Husaby källa av den engelske missionären-biskopen Sigfrid som upptas som den förste i den västgötska biskopslängden och som uppges ha avlidit under missionerande i Varend. Sigfridslegenden, troligen nära samtida med västgötalagens båda längder och de isländska sagorna, har samma tradition. En Sigfrid är nämnd på några ställen hos Adam som missionär i Norge och Götaland. Av allt att döma är det dock inte så enkelt att detta är den rätte Sigfrid. Den som skall ha döpt Olof motsvaras hos Adam av en Johannes och är troligen identisk med den i den isländska Gunnlaugs saga nämnde Jon-Sigurd, hirdbiskop hos den norske konungen Olav Tryggvason. Jon-Sigurd-Sigfrid (senior) skall ha döpt Olof Skötkonung efter slaget vid Svolder. Den till konung Olav Haraldsson (den helige) knutne biskop Sigfrid (junior), också han missionerande i Götaland, bör då vara identisk med den tredje biskopen i Skara (omkr. 1030–50). Hilding Johansson söker med en viss framgång modifiera motsättningarna mellan

¹ "Adam av Bremen. Historien om Hamburg-stiftet och dess biskopar" utkom 1984 på Proprius förlag i svensk översättning med noter, utförliga kommentarer och personregister.

de olika traditionerna. Själva biskopsbegreppet var vid denna tid osäkert och behöver inte nödvändigt vara knutet till chefskapet för ett stift. Den engelska missionen kan ha skett direkt på fältet, medan den tyska dominerat organisatoriskt. Med stora reservationer tror förf. (i motsats till B. Sawyer) på en flyttning av biskopssätet från Husaby till Skara.

I sin kompletta biskopslängd på 78 namn (s. 402 f.) tar H. Johansson upp den bremensiske Thurgot (möjligen urspr. nordbo) som den förste (1014–30). Den engelske Osmund (omkr. 1050), hovbiskop hos konung Emund den gamle och tveksam som biskop i Skara, skulle ha varit den som flyttade biskopssätet från Husaby. I varje fall t. o. m. Adalvard d. ä. (bremensisk, omkr. 1060–64) omfattade stiftet båda "götafolken". Denne Adalvard grundlade domkyrkan i Skara och efter honom finns en gravkalk bevarad. 1100-talets första hälft karakteriseras som en organisations- och uppbyggnadsperiod. Arbetet på domkyrkan avslutades, och med Styrbjörn (trol. † omkr. 1130) fick stiftet sin förste svenske biskop. Förf. omnämner ganska utförligt och karakteriserar i mån av möjlighet varje biskop. En betydelsefull stiftschef med lång ämbets-tid var Bengt den gode (ca 1150–90), som skulle ha varit en skicklig ekonom, lät anlägga vägar och bygga broar, pryda domkyrkan på olika sätt och ha stått konung Knut Eriksson nära.

Klostergrundningar i Skara, Skänninge möte 1248 och införandet av kanonisk rätt markerar den fortsatta utvecklingen på väg mot kyrklig högmedeltid, då den förnämne lagmanssonen Brynolf Algotsson verkade som biskop i Skara (1278–1317). Under honom "samtidens störste kyrkoman i Norden" (s. 426) beforderades domkyrkans ombyggnad i fransk höggotik, utökades domkapitlet med troligen fem nya kanonikat och inköptes Skarahuset i Paris för präststuderande. Han månade om domkyrkans och biskopsstolens egendom, grundade Läckö, fick för kyrkans räkning motta betydande testamentsgåvor och gjorde insatser på kyrkorättens område (Brynolfs stadga 1281). Efter hans död sökte sig pilgrimer till Skara och med tiden beatificerades han med högtidlig skrinläggning på 1490-talet.

Under 1360-talets strider var biskop Nils (1356–86) i det längsta folkungatrogen. 1372 och 1380 brändes domkyrkan av Albrekts av Mecklenburg anhängare. Kungen lyckades 1387 få sin kusin Rudolf av

Mecklenburg utnämnd av påven till biskop Nils efterträdare; Rudolf blev dock redan 1391 biskop i Schwerin. Bland medeltidens senare biskopar har namnet Brynolf varit gångbart och framgångsrikt. Till de främsta hörde nämligen Brynolf Karlsson (1405–24), som förvärvade Brunsbo ("Brynulfbo"), 1411 utgav synodalstatuter för stiftet och f. ö. liksom sin senare namne Brynolf Gerlaksson (1478–1505) vinnlade sig om Brynolf Algotssons helgonförklaring. Den siste biskopen Brynolf var en stor byggherre och en god Sture-anhängare. Vincent Henningsson (1050–20), den siste medeltidsbiskopen i Skara; var också han Stureman med tråkiga följder för sig och stiftet. 1511 plundrades domkyrkan av danskarna, Brunsbo skövlades, Läckö belägrades och själv halshöggs han vid Stockholms blodbad.

I särskilda kapitelsnitt om biskopsämbetet, domkapitlet, prästmötet, katedralskolan, klostren, gudstjänstlivet, mässan, helgondyrkan o. s. v. ger förf. en med sin lärdom och sitt klara språk mycket instruktiv skildring. Stiftet sätts in i europeiska och nordiska sammanhang samtidigt som det för Skara typiska framhålls. För "Ritus Scarensis" utformning har Brynolf Algotsson haft avgörande och under medeltiden bestående betydelse.

Docent Harald Wideen skildrar (s. 543–593) "Domkyrkan som konstminne" och får därmed tillfälle presentera en rad arkitekter och forskare. Stora partier ur professor C. G. Brunius beskrivning från 1838 återges liksom ur Hans Hildebrands minnesskrift i samband med kyrkans återinvigning 1894. Katedralen totalrestaurerades 1885–92 i gotisk stil under den allestädes verksamme Helgo Zettervalls ledning. Den äldre byggnadshistorien kan enligt Wideen anses vara: träkyrka på 1000-talet, krypta på 1100-talet och fullskaligt domkyrkobygge på 1200-talet. Av detta kvarstår numera tvärskepp och långhus med överdelarna rekonstruerade av Zettervall.

För reformationens lilla Skara var stadskyrkans storlek en belastning. Gustav I anslog 1546 i alla fall medel, så den skulle komma under tak. 1566 brändes tak och spiror igen av danskarna. Johan III vårdade sig om kyrkans restaurering tillämpande sin speciella gotiska stilvariant. Efter 1719 års svåra brand plöttrade man med reparationer efter bästa förmåga men till slut bad domkapitlet på högsta ort om ett fullständigt restaureringsförslag. Carl Johan Cronstedt kom på 1750-talet med exteriörförslag

i måttfull barockstil, varav en gavel och sänkning av långhuset genomfördes. Resurser fanns inte för den genomgripande ombyggnaden. 1788 lade Louis Jean Desprez fram ett nytt fasadförändringsförslag, som bara ledde till konserverande av de länge "huvulösa" tornen. Både C. F. Adelcrantz och A. N. Edelcrantz var inblandade i nya förändringar. Även Fredrik Blom har dragit sitt strå till stacken och bär väl delvis ansvaret för ekonomiskt fördelaktiga interiörförändringar med pilastrar i trä, som sedan kalkputsades. Det var efter allt detta med stor tillfredsställelse som domkapitlet 1875 mottog Helgo Zettervalls första skiss.

Ett annat huvudkapitel i Skarahistorikens första del är professor Henrik Sandblads "Kyrka och kulturliv i Skara under reformations- och stormaktstid" (s. 613–90), som vimlar av namn och personkarakteristiker. Magnus (Måns) Haraldsson kallas den siste "otvetydigt" katolske biskopen i Skara. Han tvingades mer eller mindre att godkänna Västerås recess, mottog vigning utan påvligt tillstånd och fick kröna Gustav I. Sedan fann han sig inte längre utan deltog i västgötaupproret 1529 och fick fly efter kungens seger. Hans efterträdare Sven(o) Jacobi, knuten till Gustav I:s kansli, var väl närmast reformkatolsk. Trots passivt motstånd mot reformationen behöll han märkvärdigt länge kungens förtroende. 1544 degraderades han emellertid till domprost. Ännu under 1530- och 40-talen hade Skara skola ett visst anseende men domkapitlet reducerades efterhand och de lärda männen blev allt fåtaligare. Sundblad sammanfattar: Det lärda livet i Skara hade nått ett bottenläge, och "det var väsentligen en följd av den lutherska kulturrevolutionen under Gustav Vasa, den häftigaste och mest omvälvande i svensk historia".

Några namn bland de många kan nämnas från kapitelavsnittet "Nedgångstid och begynnande ortodoxi": superintendenten Erik Falck (nitisk silverinsamlare, 1558 "befordrad" till Linköping), Jakob Johannis, biskop 1569–95 (ivrig liturgist) och Petrus Kenicius, representant för norrlandsortodoxin (biskop i Skara 1595 till 1609, då han blev ärkebiskop). Svenonis (biskop 1618–39) har efterlämnat flera lärda skrifter. Han beskrivs som "stor till kropp och lärdom" och hade tidigare varit Skaraskolans rektor. En period var nu inne, då goda lektorer verkade.

Nästa avsnitt ägnas biskop Jonas Magnis tid (1640–51) och gymnasiets början. Jonas Magni var vid sitt tillträde i Skara redan

känd som nyaristotelisk professor i Uppsala, var en av den ortodoxa opinionens ledare och spelade en viktig roll vid riksdagarna. I febr. 1641 beslöts om inrättandet av ett gymnasium i Skara, i aug. s. å. bestämdes antalet lektorer till fem, 1649 ökades det till sju. 1643 invigdes ett nytt skolhus. Bland lektorerna var egentligen endast Jonas Scarinius mera betydande. Han blev emellertid 1662 kyrkoherde i Lidköping, 1673 superintendent i Karlstad och 1674 biskop i Växjö. Den gängse befordringsgången, först inom lektoraten, där det teologiska stod högst på rangskalan, och sedan den prästerliga försvårade uppkomsten av en stabil lärdomsmiljö. Under det senare 1600-talet torde Skara skola med gymnasiet och trivialskolan sammanräknade ha haft genomsnittligt 400 och tidvis över 500 elever, vilket säkerligen motsvarade betydligt över hälften av den fasta befolkningen. Den karolinska epoken karakteriseras av inbördes tvister inom domkapitlet. Biskoparna var antingen obetydliga eller betydande men kortvariga (Johannes Baazius till Skara 1674, ärkebiskop 1677; Haquin Spegel till Skara 1685, till Linköping 1693). Först med Jesper Swedberg (1702–35) kom en kraftfull stiftschef som stannade på sin post livet ut.

Professor Göran Rystad har åtagit sig att skildra "Den borgerliga staden under 1500- och 1600-talen" (s. 691–765), en besvärlig uppgift såtillvida som källmaterialet är magert och utvecklingen inte rör sig framåt annat än från katastrofläge till stagnation. Att Skaraborna efter danska härjningar och bränder 1511 och 1520, efter reformationens förödande verkningar och efter ännu en allvarlig brand 1544 lyckades stå emot Gustav I:s order 1545 att flytta till nyplanerade orten Hornborg(a) var skickligt, helst som kungen egentligen hade rätt i att staden där den nu ligger "som var man vet så ille belägen är". Hemsökelseerna var inte slut med detta. Under nordiska sjuårskriget nådde danska hären under Rantzau Skara 16 juli 1566. Den stannade en vecka, plundrade och brände och drog så vidare. Befolkningen hade flytt och återvände så småningom till sina gamla tomter med brunnar och kvarvarande skorstensmurrester. 1611 kom ett nytt plundrande danskt besök. Att det under sådana förhållanden inte var många Skaraborgare som kunde betala Älvsborgs lösen respektive 1571 och 1613–17 är begripligt. 1571 var det 24 Skarainvånare som tillsammans taxerades för 3 654 mark, men 1617 upptas dock 88 "hjonelag"

+ ytterligare några tillhörande ecklesiastikstaten samt de små grupperna änkor och änklingar.

Fr. o. m. 1614 är Skara dombok bevarad (om det nu funnits någon äldre) och möjliggör inblick i stadens styrelse, rättskipning och förvaltning. Rådmanantalet varierar från 10–12 ned till 7. Flera bar hantverkarnamn; borgmästare kunde återgå till att bli rådmän för att kanske återkomma som borgmästare. De oavlönade sysslorna uppfattades naturligt nog ofta som en belastning för de valda, och man undanbad sig ibland omval. När "höglärde magister" Sven Svenonis 1645 blev borgmästare, rör det sig troligen om en kunglig tillsättning. Vid hans avgång 1663 är det helt klart att det verkligen var fråga om en "kunglig" borgmästare som utnämnts utan något val av borgerskapet. Landshövdingen uppläste helt enkelt på rådstugan den k. borgmästtarfullmakten för assessorn vid Göta hovrätt Israel Sparman. Denne hade inte ofta tid att bevista sammanträdena, och 1668 avancerade den tidigare "stadsborgsmästaren", den förmögne och stridbare Lars Andersson till justitieborgmästare och ensam borgmästare i staden. Från början hade han uppenbarligen haft ett gott förhållande till landshövdingen Gabriel Kurck men under 1670-talet ändrades situationen. Borger-skapet stod delat mellan Lars Andersson och hans antagonist rådmannen Bryngel Persson men gav oftast den förstnämnde sitt stöd. Landshövding Kurck lät mer eller mindre lagligt avsätta Lars, och denne lyckades åstadkomma att en av Göta hovrätt tillsatt kommissorialrätt agerade i Skara, något som svårt upprörde Kurck. Lars Andersson återinsattes 1675 verkligen i sitt ämbete, men landshövdingen tog till vara dennes motsättning till Bryngel Persson och fick 1681 Bryngel insatt som borgmästare i stället. Den envise Lars gav sig dock inte och genom ett k brev återinsattes han redan 1682. Lars började dock bli till åren, och märkligt nog lyckades den nye landshövdingen Per Örnklo åstadkomma en överenskommelse 1684, att Lars Andersson och Bryngel Persson skulle tjänstgöra tillsammans som respektive justitieborgmästare och politieborgmästare. Det tycks ha fungerat i stadsstyrelsen, medan de däremot fortsatte sina ekonomiska och rättsliga tvister.

Lars Anderssons rättsstrid inföll under en tid, då småstädernas styrelse alltmer drogs in under centralmaktens kontroll. Ännu var det emellertid fråga om en förtroendepost med en av stadens borgare som

innehavare. Även som Skara stads representeranter vid riksdagar och provinsmöten besatte de båda stridande Skaraborgarna omväxlande platsen. Rystad lämnar en representantförteckning från 1529 till 1713. Under de talrika riksdagarna på 1590-talet och vid 1600-talets början representerades Skara stad fem riksdagar i följd av borgmästaren Måns Haraldsson.

Skara var verkligen "illa beläget" som handelsstad. Gustav I gav 1527 staden seglationsfrihet på Nylödöse och Lidköping, vilket snarast var en bekräftelse på äldre privilegier (jfr dock Rystad, s. 692). Han stadfäste också dess frimarknader. Uppenbarligen var Skara i kanske ännu högre grad än många andra svenska städer beroende av åkerbruket. Enligt 1628 års bop-skapslängd var stadens husdjur talrika, och som husdjursägare ledde för året kyrkoherden (domprosten) mästare Olof (Svenonis Fristadius). 1639 fick staden ett amperet k. svar på sina ofta upprepade besvär över handelns svårigheter. Den uppmanas där att "bruka en sådan hantering och näring förmedelst vilken de kunna vara rätta borgare och icke bönder". Rystad anser, att det är med en viss rätt som borgarna i de svenska småstäderna vid denna tid betecknats som åkerbrukare med ett hantverk som bisysselsättning. — För beräkning av Skaras folkmängd har Rystad utgått från uppgifterna i de från periodens slut föreliggande födelse- och dödböckerna och får fram tal som skulle tyda på en befolkning i stads- och landsförsamling tillsammans på mellan 750 och 800 personer.

Del I avslutas med ett personregister och ett ortregister. Personregister fungerar i stort sett väl. Att Gustav Trolle hamnat på G och Erik Gyllenstierna också på G verkar vara enstaka misstag. Om sedan Götene dykarklubb och Kristi Törnekrona skall tas upp kan alltid diskuteras.

"Skara II, 1700–1970, Staden i länet" inleds med professor Lars-Göran Tedebrands "Skara i agrarsamhället". Tedebrand står också för kapitlen "Skara under industrialiseringsskedet" och "Skara i det moderna Sverige". Alla tre kapitlen är inriktade på en statistisk redovisning av befolkningen som "stratifieras" på olika sätt med hjälp av tabeller och diagram. Metoden är nyttig och effektiv, men några enskilda människoöden träder inte fram. Som en direkt fortsättning på Rystads framställning tvingas Tedebrand före Tabellverkets tillkomst till vissa allmänna resonemang. Det

börjar i vanlig ordning med en brand. 1719 totalförstördes bebyggelsen på 3/4 av Skaras 108 tomter. Tillfället borde varit gynnsamt för ett utträtande av gatusystemet men endast smärre justeringar i den oregelbundna stadsplanen kom till stånd. När Linné 1746 besökte Skara sammanfattade han sitt intryck som följer: "Husen voro av trä, utom biskopssätet, skolan, gymnasium och biblioteket. Gatorna voro ojämna, sumpiga och krokige . . .". För att vara på den säkra sidan anser Tedebrand sig inte kunna komma närmare i beräkning än att Skara under 1700-talets början hade en befolkning på 500–800 personer.

Åkerbruket var mycket väsentligt. Staden hade ovanligt stor bruksbar jordareal runt stadskärnan och varje morgon och kväll drevs borgarnas boskap genom gatorna ut till betet. Den första uppgift som här lämnas från Tabellverket rör 1760, då Skaras befolkning bestod av 487 män och 590 kvinnor, d. v. s. 1077 personer. År 1800 låg Skara på 56:e plats bland Sveriges städer. Befolkningstalet hade 1850 stigit till 1 866 och 1860 till 2 246 personer.

Den dynamiska faktorn i Skaras befolkningsutveckling var emellertid inte stadsnäringarna utan jordbruket. Stadens åkerareal ökade åren 1805–52 från 345 tunnland till 1 226. Den starka numerära dominansen av den kvinnliga befolkningen är länge uppenbar i Skara. 1840 t. ex. gick det 135 kvinnor på 100 män. Framför allt betingades den av tjänsteflickorna som ofta efter några år återvände till landsbygden och av det högre antalet änkor än änklingar. Den sneda könsfördelningen rätas ut först sent, när antalet tjänsteflickor sjunker och en del industrier börjar dyka upp t. o. m. i Skara. Under 1800-talets senare del och 1900-talets början går befolkningsutvecklingen långsamt i förhållande till de svenska städerna i allmänhet. År 1915 hade Skara kämpat sig upp till plats 48 bland Svea rikes städer men 1930 hade staden halkat ned till nr 84!

Fil. lic. Göran Anderberg utgår i sitt intressanta kapitel om "Ekonomi och politik i 1700-talets Skara" helt naturligt från bottenläget efter kriget och branden 1719. Enligt rådmann Nils Ambjörnssons rapport inför borgarståndet vid riksdagen 1719 skulle antalet burskapsägande borgare ha gått ned från 140 till 40. Denne rådmann har (i Hugo Swenssons Skarahistorik 1952) karakteriserats som "en karolinsk småstadspamp". Han råkade f. ö. på 1730-talet i samband med "amorösa äventyr" ut för en personlig skandal, som förmodligen ledde

till hans självmord. Skaras handelsläge försämrades ytterligare genom Göteborgs tillkomst. En viss tillväxt av antalet hantverkarverkstäder under 1700-talet kan iakttas. Hantverksalstren behövdes också för den stora icke borgerliga befolkningen. Motsättningen mellan borgerskapet och av K. M:t tillsatta borgmästare fortsatte liksom strid om riksdagsrepresentanterna; ett flertal magistratsmedlemmar passerar revy i detta personhistoriskt inriktade avsnitt.

Livsnerven i det handels- och näringsmässigt stagnerade Skara var ekklesiastikstaten som bara växte. Av Skaras år 1696 redovisade 254 hushåll tillhörde 52 prästeståndet. Efter brandkatastrofen 1719 sjönk tomtpriserna i stan och lantpräster köpte in sig. Av de 109 (108?) tomterna disponerades år 1720 40 tomter av ekklesiastikstaten. Präster och lärare var befriade från s. k. borgerlig tunga och höll benhårt på sina privilegier. En mångårig strid vid riksdagarna resulterade 1775 i en k. resolution som i stort sett gick till prästerskapets favör. Antalet av präster ägda stadstomter ökade sedan alltmer.

Anderbergs avslutning av sitt textparti: "Under 1700-talets sista kvartssekel kunde Skara således fritt utvecklas till ett av landets största provinsiella kulturcentra" leder direkt över till Henrik Sandblads viktiga kapitel om "1700-talets lärda Skara" (s. 101–175). En lärdomshistorisk presentation medför automatiskt mycket av personhistoriskt intresse. Sandblad börjar sin skildring med biskoparna och berättar då utförligast om den förste och störste, Jesper Swedberg, som satt på sin post fram till 1735 i mer än 30 år. Han var en kraftfull stiftschef, vars stränga tillämpning av kyrkolagen och krav på gymnasieutbildningen fick långtidsverkan. Han var emot latin- och grekherraväldet, mot Aristoteles och mot dogmatiken men för undervisning på svenska på lägre stadier, för sedelära, för sjuk- och fattigvård och medicinalväsendets befrämjande. Ett tryckeri inrättades, som hade fullt upp att göra med biskopens egna skrifter. Ett svårt avbräck medförde branden 1719, då undervisningen i mer än två år provisoriskt ägde rum i Lidköping. En samtida beskriver hur de lärda Skaraborna där suckade "över sina olyckor, alldeles som judafolket under sin fångenskap i Babylon". Den följande biskopsraden är kanske inte alltför imponerande. Den 1753 tillsatte Engelbert Halenius var en praktisk förmåga men ägnade mycket tid åt att vara ledande hattpartiriksdomsman. Hans efterträdare

Anders Forssenius (biskop 1768–88), som ovanligt nog avancerat via skarensiska lektorstjänster, hade också praktiskt handlag. Han var i sin tur en framträdande mösspolitiker och fungerade vid 1771/72 års riksdag som prästeståndets talman.

Bland domkapitlets domprostar och lektorer framträder några mycket markanta personligheter. Den mångsidige Sven Hof (1703–86) hade allehanda studier i naturvetenskap bakom sig, när han 1738 återkom till Skara. Efter uppdrag som konsistorienotarie, domkyrkosyssloman och skolrektor blev han 1746 lektor först i matematik, sedan i romersk litteratur men lät redan 1757 pensionera sig och fick professors titel. Stridbar men känslig drog han sig tillbaka till sin gård Ulvängen, där han sedan ”verkade som något av en västsvensk enmansakademi” (s. 133). Hof var både lärd, praktisk och initiativrik. Förutom naturvetenskap i allmänhet, som ju på 1740-talet låg i tiden, befordrade han musikutbildning, språkstudier (inte minst i svenska) och biblioteket, som han ökade med egna donationer. Han var själv samlare och ivrade för ett museum.

Den ca 20 år yngre Peter Hernquists insats i Skara påminner om Hofs men han var mera organisatör och lärare än vetenskapsman. I sitt musikintresse hade han tidigt stimulerats av Hof. Hernquist hade några universitetsår under Linné i Uppsala och sex års studier i veterinär- och humanmedicin i Frankrike bakom sig när han 1773 blev lektor i matematik i Skara. 1775 tillkom på prebendehemmanet Brogården en veterinär läroanstalt som till 1819 skulle bli den enda svenska i sitt slag. Hernquist fick som dess föreståndare professors titel. Han meddelade också elementär läkarutbildning och startade vid kriget 1788 extra kurser i kirurgi för utbildning av fältskärer. Under några decennier fanns i Skara en hel liten medicinsk fakultet. Till Hernquists välutbildade och skickliga medhjälpare hörde bl. a. Anders Thunberg.

Av annan läggning var den fromme domprosten Anders (Andreas) Knös med dragning åt herrnhutismen och med viss förståelse för swedenborgianismen. Hans skrifter med kritik av det ortodoxa lärosystemet vållade teologiska motsättningar inom domkapitlet, där dock naturvetarna intog en modererande hållning.

Musikkulturen stod också den på en hög nivå under denna Skaras kulturella storhetstid. Först leddes musikutövningen av Hof, sedan lät Hernquist inrätta en särskild

musiksal på Brogården, där både kör och stråkorkester övade och framträdde.

Fil. dr. Bo Andersson, även redaktör för del II, står för det längsta kapitlet ”Skara och dess omvärld 1870–1970” (s. 243–441). Förf. inleder med ett resonemang om metodik och ”belyser” denna med ett invecklat analyschema. Hans allmänna hypotes att en sen, svag och långsam industriell utveckling analogt får till resultat en sen, svag och långsam politisk förändring och organisationsutveckling passar Skara precis. Det kanske kan påpekas att skildringen av Skaras näringsliv och styrelse under 1800-talets första hälft saknas här och är att vänta i den bebadade del III. Däremot har ju 1800-talets senare hälft genom Bo Andersson fått sin behandling. Att staden alltjämt hörde hemma i agrarsamhället är uppenbart men den kom så småningom att tillgodogöra sig detta faktum som en sorts stadsfunktion. Veterinärinrättningen fanns där redan, Hushållningssällskapet hade av och till sitt säte här; det lantbrukskemiska institutet Kemiska stationen ynglade 1887 av sig Frökontrollanstalten. En lantbruksskola kom till 1884 och på 1970-talet fanns 20 organisationer, företag och institutioner på lantbruksområdet som slakteri, mejeri, äggexportförening.

Sent omsider, 1874, kom järnvägen också till Skara men var då smalspårig och alltså mindre lämpad för godstrafik. Staden låg ohjälpligt i periferin. Den första fabriken kom till 1894 och tillverkade kakel, typiskt nog startad av en lektor, nämligen G. V. Hofling vid veterinärinrättningen. Bland Skaraborgs städer – och konkurrensen var inte hård – låg Skara som industriort statistiskt sämst till. Förutom lantbruksindustrin tillkom efterhand bryggeri, tegelbruk, mekanisk verkstad, skofabrik och tryckerier.

Skaras ”organisationsmognad” är också sen. Dess tidigare fackföreningsrörelse hade anknytning till den liberala arbetarrörelsen. Före 1914 fanns ingen anknytning till den socialistiska. Väckelserörelsen fick ett starkt fäste i Skara i både lågkyrklig och frikyrklig tappning. Motsättningarna mot den etablerade kyrkan dämpades, när den lågkyrkliga A. F. Beckman 1875 blev biskop men tog fart igen 1894, när han efterträdades av den ortodoxe E. J. Keijser. 1882 grundades av ett 10-tal hantverksgesäller den första nykterhetslogen.

Ett stort avsnitt ägnas ”Den politiska miljön” under hundraårsperioden. En huvudkälla för framställningen är tidningspressen i Skaraborgs län, vars första

med tiden livskraftiga lokalorgan var Skara Tidning som började utges 1813 av boktryckaren Frans Jakob Leverentz. Den var avgjort mer liberal än sin 1899 tillkomna konkurrent, som så småningom stabiliserades under namnet Skara-Posten. Förf. ger i sammanhanget en rad utgivar- och ägar-namn.

En politisk komplikation vid andrakammarvalen var att Skara tillhörde en flerstadsvalkrets som 1872–93 bestod av Skara, Mariestad och Skövde och 1896–1908 av Skara, Lidköping och Hjo. Vilken svårartad blandning av lokalpatriotism och övergripande politiska motsättningar detta innebar nett endast en skulle väljas, får förf. fram på ett både klargörande och roande sätt. Till ämnet hör en hel del personomnämningen och karakteristiker, i synnerhet som man, i varje fall i periodens början, ansåg kandidaternas personliga egenskaper vara avgörande. Förf. särbehandlar varje riksdagsval t. o. m. 1908 års. Bland de mer framgångsrika kandidaterna för Skara kan nämnas Anders Peter Trybom, stadens borgmästare 1858–1911 (!), som vann över Skövdekandidaten 1881 och 1884 och låg snubblande nära inval 1887 (lika röstetal och omval), den liberale läkaren H. E. Collvin, som 1902 vann över Lidköpings mer konservativa kandidat, och den likaledes liberale häradshövding G. A. E. Kronlund som 1908 såg till att en Skarabo åter hamnade i riksdagen. En person som ofta skymtar i de både lokalpolitiska och allmänpolitiska sammanhangen är läroverkets dynamiske rektor högermannen Julius Juhlin, som emellertid för en kortare tid blev civilminister och sedan generalpostdirektör. Fr. o. m. 1911 och den proportionella valmetodens införande lämnas ingen redogörelse för riksdagskandidaterna utan en allmän översikt över de skilda partiernas ställning i Skara och i tabellarisk form en redovisning för röstfördelning på parti för länets städer jämfört med ett riksgenomsnitt.

"Skara som skolstad 1800–1970" (s. 441–526) har koncentrerat och sakkunnigt skildrats av numera professorn Gunnar Richardson. Trots konkurrens från ett flertal nya västsvenska gymnasier men tack vare andra till staden knutna utbildningsanstalter har Skara länge fortsatt att framstå som ett västgötskt kulturcentrum. Under perioden provades en rad nya organisationsformer och skedde en fortgående anpassning efter nya samhällsbehov. Richardson lyckas klart och kort skildra de många skolreformerna. Under hela 1800-talet fun-

gerade domkapitlet som läroverkets lokalstyrelse, där lektorerna vid sidan av biskop och domprost ingick som ledamöter. Först 1850 tillkom en verklig rektor för hela läroverket; tidigare hade lektorerna alternerat ett år i taget. Av rektorerna kan några särskilt nämnas som P. G. Alander (rektor 1857–68 och 1871–73), politiskt engagerad inom stadsfullmäktige, riksdagsman och läroboksförfattare (under hans tid byggdes bibliotekshuset och äntligen det nya läroverkshuset), före historielektorn J. F. Ödberg (1878–93), flitigt verksam forskare, Fornminnesföreningens intendent, stadsfullmäktig och landstingsman, efterträd av den förut nämnde Julius Juhlin. Till de mera kända inom lärarkåren f. ö. hörde Gunnar Wennerberg, som 1849–64 var lektor här i filosofi och svenska, och lektorn i latin och grekiska Sven Dahlgren som 1907–12 var ordf. i stadsfullmäktige. Enligt Richardson kan "med någon överdrift" sägas att Skara efter kommunstyrelsereformen 1862 ett halvsekel framåt styrdes av läroverkets rektor och lärare.

Elevantalet vid det gamla läroverket nådde sitt maximum på 1860-talet med 506 elever som först på 1930-talet skulle uppnås igen, sedan flickorna gjort sitt "intåg". Sedan grundskolan införts och realskolan avvecklats är "läroverkets" elever i allmänhet mellan 16 och 19 år. De flesta hör hemma i Skara med omnejd och det förut så karakteristiska inackorderingssystemet har begränsats. Bland senare rektorer kan nämnas historikern Gustaf Iverus (1928–34) och den politiskt verksamma Eva Åsbrink (1961–78). Till de kända Skaralärarna hör också författaren adjunkten Hugo Swenson.

Richardson behandlar vidare i särskilda avsnitt folkskolan–grundskolan, flickskolan (livstid 1878–1968), yrkesskolan (från teknisk aftonskola 1905 till att efter hand bli gymnasieskola), de många seminarierna (kortvarigt manligt, sedan kvinnligt folkskoleseminarium 1860–1935, småskoleseminarium som upphörde med läsåret 1972/73 och ersattes med lågstadietutbildning). Till dessa skolformer kommer vad Richardson rubricerar som "Tre annorlunda skolor", dvs. Veterinärinrättningen (sista veterinärerna utex. 1889, sedan hovslagarutbildning och 1945 institution för husdjurs-sjukdomsforskning), Lantmannaskola (uppgått i gymnasieskola) och Dövstumanstalten (indragen 1899). Skaras särprägel som skolstad har genom de många skolreformerna till stora delar försvunnit. Lärarkå-

ren dominerar inte längre politiskt, den studerande ungdomen inte längre gatubilden.

Tre kortare avslutande kapitel under överrubriken "Tre länsinstitutioner" handlar om "Stifts- och landsbiblioteket i Skara 1700–1975" (av landsbibliotekarie Bengt Stenberg), "Västergötlands Fornminnesförening och Västergötlands museum i Skara" (av f.d. länsantikvarien Sven Axel Hallbäck) och "Skara och hushållningssällskapet" (av direktör Martin Hallerfors). De tre institutionerna har skyttat i det föregående tillsammans med bl. a. namn som Swedberg, Hof, Alander och Ödberg. I samband med biblioteket kan bland många också nämnas de båda lektorerna far och son Pehr Luth (†1836) och Olof Luth (†1844) och bokdonatorn kanslirådet Carl Kämpe.

Skara är en liten stad men med sitt speciella historiska signum. Dess plats i de större sammanhangen har de många skilda författarna lyckats väl i att skildra. Boken är vacker, och läsningen många gånger stimulerande. Sitt bestående personhistoriska värde har de förnämliga partierna om biskopsstaden och lärdomsstaden.

Birgitta Lager-Kromnow

Mer om Alingsås

1793 ventilerades i Uppsala med professor Eric Michael Fant som preses Anders Knös' gradualavhandling *Dissertatio historico-topographica de Alingsasia veteri et nova*, och 1794 försvarade Gustaf Peter Moberg en fortsättning på samma avhandling. Nu har av densamma publicerats en faksimileutgåva (26 s.), och samtidigt har utkommit en översättning av Johnny Strand med titeln *Om det gamla och det nya Alingsås* med "bakgrund och kommentar" av Birgit Sawyer (Alingsås 1986: Hammar Offsettryck AB: 61 s.; pris 50 kr inkl. moms).

Detta lilla häfte börjar med en kort inledning om denna typ av akademiska avhandlingar, som förekom ända fram till 1852. Därefter följer uppgifter av Erik Hamberg om Anders Knös och hans släkt (jfr Sv. biogr. lex., 21, 1975–77, s. 399 ff.). Där får man veta, att Knös 1791 tjänstgjort som vice rektor vid Alingsås skola, varför avhandlingen mot tidens sed inte torde vara författad av preses utan av Knös själv. Han dog 1813 som kyrkoherde i Norra Vånga i Skaraborgs län.

Birgit Sawyer, som 1985 tillsammans med sin make Peter Sawyer berikade vår

lokalhistoriska litteratur med boken *Innan Alingsås blev stad* (rec. i PHT 1985, s. 10 f.), ger i avsnittet *Historisk bakgrund* (s. 5–10) ett slags fortsättning på detta arbete. Framställningens innehåll kan antydast med rubrikerna *Nya Lödöse* och *den svenska utrikeshandeln*, *Marknaden i Alingsås* och *det första Göteborg*, *Alingsås blir stad* och *Från gränsbygd till inlandsstad*.

Hennes efter själva översättningen följande kommentar (s. 53–59) är kanske alltför kortfattad, men läsaren är givetvis tacksam för vad som bjöds. Den innehåller framför allt historiska upplysningar men även anmärkningar till avhandlingens latinska text, t. ex. från vilka romerska författare vissa citat hämtats. Man får också uppgifter om häradsnamnet Kulling, vars medeltida form var förvillande lik häradsnamnet Kålland, och om etymologin för namnet Alingsås. I kommentarens uppgifter om förhållandena under frihetstiden läser man till sin förvåning, att frederna med Hannover, Preussen, Ryssland och Danmark slöts först 1723 (s. 56); freden med Hannover slöts som bekant redan 1719, frederna med Preussen och Danmark 1720 och freden med Ryssland 1721.

Värdefullast är nog det avslutande avsnittet *Förslag till vidare läsning* (s. 60 f.), som innehåller dels en bibliografi, omfattande ett tiotal arbeten, dels en förteckning över de 1700-talsavhandlingar och 1600-talsorationer som 1965–85 utgivits i översättning i Föreningens för Västgötlitteratur skriftserie *Västgötslitteratur*.

Ur personhistorisk synpunkt noterar man, att Knös' avhandling avslutas med en pastorslängd (s. 23–26; i översättningen s. 31–35) med korta biografiska uppgifter om tolv kyrkoherdar 1417–1784. Av dessa har endast en blivit föremål för kommentar av Birgit Sawyer, som (s. 59) upprepar från Hans "Forsell" (skall givetvis vara Forsell) hämtade uppgifter, som meddelats i *Innan Alingsås blev stad* (s. 100). Vid jämförelse med i det senare arbetet (s. 139 f.) meddelade uppgifter om kyrkoherdar i Alingsås före 1603 visar det sig, att fem kyrkoherdar nu är kända från tiden före 1417, och att utöver de av Knös nämnda ytterligare två finns dokumenterade från tiden mellan 1417 och 1603.

Personhistorikerns främsta behållning av en genomgång av översättningen av och kommentaren till Anders Knös' avhandling torde vara bekantskapen med Knös själv.

Hans Gillingstam

Svenskarna i Boston

År 1880 kom den 23-åriga nyutexaminerade svenske apotekaren Eric Wretlind, född i Nyköping, till Boston, där han startade en svensk drug store. Vid årsskiftet 1881–82 utgav han *Svensk kalender i Boston*, vari han redovisade namn, födelseår (i regel), ankomstår, svenska hemorter (i regel) och adresser i Boston för drygt 2000 personer, svarande mot mer än hälften av stadens cirka 3 500 svenskamerikaner. Kalendern, som även innehöll annonser, skämt, anekdoter och dikter, var den första i sitt slag. Den följdes av liknande publikationer för Chicago, Cleveland, Omaha, Philadelphia, Providence, Seattle och Worcester, vilka dock inte var lika fylliga som Wretlinds kalender. Själv flyttade utgivaren inom kort till Omaha, Nebraska, där han 1883 blev svensk-norsk vice konsul. Han dog emellertid redan 1884, bara 27 år gammal.

Den outtröttlige svenskamerikanske personhistorikern och genealogen fil. dr. *Nils William Olsson* har nu framlagt en engelskspråkig edition av Wretlinds kalender, dock med uteslutande av annonserna och det övriga icke-biografiska stoffet: *A Swedish City Directory of Boston 1881 by Eric Wretlind Translated and Edited with Notes By Nils William Olsson* (Studies in Swedish American Genealogy 1, Winter Park, Florida 1986, 78 s.). Editionen har av Olsson försetts med inte mindre än 413 noter med kompletterande upplysningar främst från församlingsregistret för The Swedish Lutheran Church of Boston samt från naturalisationsakter förvarade i Boston-områdets domstolsarkiv. Olssons som vanligt mycket ambitiösa arbetsinsats har bl. a. lett till kunskap om födelseorterna för åtskilliga Bostonbor samt till förbättrad kännedom om familjeförhållandena. Sålunda har ett flertal vuxna kvinnor fått sina födelseår angivna; Wretlind utelämnade av diskretionsskäl vanligen uppgifterna om deras ålder.

Wretlind nämner, att han inte lyckats nå alla Bostonsvenskar. Framför allt tycks han ha haft svårt att få in uppgifter om arbetarfamiljerna. Från social synpunkt är kalendern därför inte fullt representativ. Det förefaller dock föga sannolikt, att bortfallet i någon högre grad skulle ha påverkat den från emigrationshistorisk synpunkt viktigaste kolumnen i kalendern, nämligen den geografiska. När det gäller att komma åt sambandet mellan de svenska hemorterna och bosättningsorterna i Nordamerika, är de svenskamerikanska kyrkoböckerna normalt den bästa källan. Men de torde endast

undantagsvis uppta en så stor del av immigrantbefolkningen som Wretlinds kalender, vilken nu dessutom har byggts ut med Nils William Olssons noter.

En genomgång av den föreliggande editionen ger till resultat, att hemort eller födelseort eller bådadera kan anges för omkring 1 070 personer, dvs. mer än hälften av hela beståndet. Utanför statistiken faller omkring 480 barn, till ojämförligt största delen födda i USA, omkring 220 gifta och 64 (så vitt bekant) ogifta vuxna kvinnor, 82 vuxna män samt 12 amerikaner gifta med svenska män eller kvinnor; därtill kommer en norrmann och en fransyska. Uppgifter saknas med andra ord om cirka 400 svenskfödda Bostonbor, vilkas geografiska ursprung kan antas ha varit ungefär detsamma som de övriga, betydligt talrikare landsmännens.

En bearbetning av detta stoff ger vid handen, att invandrare med rötter i stadsmiljö var i stark majoritet bland Bostonsvenskarna. Omkring 770 av de registrerade, dvs. 72 % av alla, har varit födda i eller utvandrade från städer; minst ett 50-tal av dessa har varit födda på landsbygden men har flyttat till någon svensk stad före emigrationen. I betraktande av att vid denna tid endast omkring 15 % av alla svenskar, liksom av alla transoceana emigranter, var stadsbor, innebär detta en mycket kraftig överrepresentation. Den är vida större än t. ex. i Chicago vid samma tid.¹ Skillnaden är inte svår att förklara: Chicago låg i motsats till Boston i centrum av en jordbruksregion, där nyodlingsmöjligheterna för immigranterna fortfarande var stora. Chicago var i vida högre grad än Boston en mellanstation för svenska utvandrare, som sökte sig från den svenska landsbygden till den amerikanska.

Fördelningen på olika svenska städer var också ojäm. Göteborg svarade för den ojämförligt största kontingenten (231 personer, inklusive minst 15 från Göteborg utvandrade med andra födelseorter), medan Stockholm kom på andra plats (123). Dessa bägge städer svarade tillsammans för omkring en tredjedel av hela personbeståndet. Närmast i ordningen kom Helsingborg (46), Jönköping (36), Kristianstad (32) och Malmö (25). Den syd- och västsvenska dominansen är påtaglig. Göteborgs och Bohus, Hallands, Kristianstads och Malmöhus

¹ Ulf Beijbom, *Swedes in Chicago* (Studia Historica Upsaliensia 38, 1971), s. 148 ff.

län bidrog tillsammans med nära hälften av samtliga till ursprunget identifierade Bostonvenskar. Smälanningarna och ölanningarna var däremot färre än vad man skulle ha kunnat vänta sig med dessa landskaps allmänna betydelse för emigrationen (122, därav Jönköping 36). Detsamma gäller Älvsborgs och Skaraborgs län (99) och, ännu mer påtagligt, Värmlands län (34). Länen norr om Dalälven lyser nästan helt med sin frånvaro (inalles 27 personer).² Den geografiska fördelningen tyder på att hantverkare, fabriksarbetare, tjänsteflickor och sjömän var i överväldigande majoritet bland Bostonvenskarna, medan f. d. jordbrukare, skogs-, gruv- och sågverksarbetare var mycket fåtaliga.

Genom sin nya edition har Nils William Olsson inte bara berikat den svenskamerikanska personhistorien och genealogien. Han har också givit en påminnelse om hur kraftigt rekryteringsmönstren för olika svenska bosättningsområden i Nordamerika har skilt sig från varandra.

Sten Carlsson

Olof Knös

Erik Hamberg, *Olof Knös och 1700-talets lärda samlarkultur. Studier kring förmedling och samlande av böcker i Sverige under den gustavianska tiden*. Akad. avh. i idé- och lärdomshistoria (Gothenburg studies in the History of Science and Ideas 7), Göteborg 1985. 355 sidor.

Det har inte skrivits särskilt mycket om boksamlandets historia i Sverige, om samlarens bevekelsegrunder, hans glädjeämnen och sorger. För den delen inte heller om hans nyttighet – eller hennes, fast de kvinnliga samlarna är fåtaliga åtminstone i de lärda grupper där Hamberg rör sig. Vad han byggt vidare på är t. ex. Carlanders och Broomés stora sammanställningar, på arbeten som Losman om Wrangel, Willers om Knut Posse och Lindholm om Lidén. Som lärd samlare och akademiker under 1700-talets andra hälft är Lidén en given referenspunkt. Knös har som person behandlats av Sandblad, dels i *SBL* dels i en innehållsrik *Lychnos*-artikel (1962), varför Hamberg kunnat koncentrera sig på bokmänniskan Knös. Därmed bereds plats för

ett myller av andra boksynta gustavianer i Hambergs ordbehandlarsatta avhandling. Personhistorikern med intresse för det sena 1700-talet har anledning att leta i registret till hans arbete.

Uppläggningsen är kronologisk-biografisk med breddande avsnitt inskjutna. Som son till en lärddomprost i Skara var Knös' framtid i stort sett utstakad. I Uppsala studerade och tjänstgjorde han under tjugofem år, mellan 1772 och 1797. Han översatte Ossian och skrev i lokalpressen, fungerade som kurator på Västgöta nation – men måste mitt under terminen av ekonomiska skäl konditionera ute i landsorten. När avhandlingen väl var färdig höll den god klass. Efter tillfällig anställning vid Kungliga biblioteket utnämndes han till docent i lärdomshistoria och amanuens vid Uppsala universitet. Han undervisade i latin, ett språk han hade ovanlig fallenhet för, och utgav dissertationsserien *Historia academica upsaliensis* samt en svit med historiska brev, allt enligt traditionell mall. Men med summa tre fasta platser vid biblioteket såg framtiden inte vidare ljus ut för Knös. I ett sådant läge var det normalt att gardera sig med någon prästtjänst ute på landet. Knös hyste uppenbarligen inga sådana planer, ett tecken på hans hängivenhet till den lärda världen.

En viss trygghet gav nationen och nationsbiblioteket. I Uppsala fanns likasinnade vänner som Pehr Fabian Aurivillius och Erik Mikael Fant. Något luktade Knös på föreningsfloran, t. ex. en "Punchologisk fakultet", där man nog hade rätt livat. Men festprisse var definitivt inte Knös. I ett senare brev vid avflyttningen till Skara betygar han inför Gjörwell att "kort eller bråde spelar jag icke, öl och tobak skall icke för mig uppta någon tid". Acknej, trots Ossian-svärmeriet tycks Knös ha varit nykterheten själv.

Lärdomshistorien uppfattad traditionellt närmast som urkundsutgivande och textkommenterande med ett stort mått av personhistoria fyllde Knös' dagar. Andra fick göra sammanfattningarna. Hamberg visar fram ämnets tyska rötter, dess uppsalianska förgreningar hos Eric Benzelius d. y., Lidén, Johan Fredrik Neikter och anknyter till Sommeliuss i Lund och Porthan i Åbo. Knös anslöt sig till den restriktiva linjen till skillnad från det encyklopediska syntetiserande idealet. Upplysande är att han inte lyckades färdigställa det kompendium i svensk lärdomshistoria Gjörwell beställt av honom. Som så ofta när det gäller samlarna-

² Inkl. 4 personer från Svartvik, Västernorrlands län, "unidentified" i ortregistret (s. 78). Sandsjö (Norra Sandsjö, Jönk. län, el. Södra Sandsjö, Kron. län) har räknats till Småland, liksom det mera svårlokaliserade Ljungbyberga.

turen finner man en svårighet att knyta till säcken. Den omöjliga fullständigheten hägrar och gäckar, samlaren må vara hur flitig som helst.

I ett översiktligt avsnitt sorterar Hamberg fram samlare av handskrifter, av naturalier, av olika typer av tryck (dock inte av konst). Den sista gruppen sönderfaller i personhistoria, i topografica och i akademiska tryck – de senare med tyngdpunkt framför allt på dissertationer. Sådana engagerade ett betydande antal samlare och föranledde Lidéns ovärderliga katalog. Handeln med dem var av dunkla skäl en regelrätt mani. En orsak var troligen genrens svåröverskådlighet, en annan det påvra utseendet som starkt kontrasterade mot det rika samlandets förkärlek för demonstrativa objekt. Dissertationssamlandet hade en air av allvar. I den här handeln deltog Knös med liv och lust. Få eller ingen var så hjälpsam mot sina vänner när det gällde att förmedla åtrådda alster eller i värsta fall skriva av dem; här kom hans utomordentligt tydliga bibliotekariestil väl till pass. Förvärvsmöjligheterna bevakades noggrant men man fick lära sig att vänta och bygga sitt bibliotek på sikt. Och till boksamlarens vedermodor kom till sist transportproblemen i detta avlånga land. Men härigenom skapades kunskap och härigenom knöts vänskapsband.

Hambergs avhandling är till stor del baserad på det rika knösiska brevmaterialet i Skara stiftsbibliotek. Detta har systematiserats utifrån kontakter med kollegor vid Skara gymnasium, med nations- och studiekamrater och med andra lärda samlare. Närvarande för det mesta och den andre huvudpersonen under slutsidorna är Gjörwell, vars svåröverskådliga produktion ägnas en särskild genomgång. Här rörde det sig om ett ömsesidigt beroende – Knös alltid hjälpsam och beredd att bistå i de mest omöjliga optimistiska projekt, Gjörwell tacksam och uppmuntrande. Egentligen kom det inte mycket ut av de högt välvda planerna. Man slås av de små omständigheterna som den svenska lärdomen levde under, hur publiken oftast inte räckte till när Gjörwell drog igång. Och snart hade tiden runnit förbi den lärda samlarkulturen. Flera gånger klagar Knös eller någon av hans vänner över hur intresset höll på att ebba ut. Därför fick inte heller Knös just någon erkänsla för sina insatser. Inte så att han var någon tragisk gestalt vid sin död 1804, blott 47-årig. Men lektoratet i Skara var för honom en förvisning från Uppsala och nå-

gon kulmen nådde aldrig hans liv. Erkänsla har han till sist ändå fått genom Hambergs avhandling.

Redan den långa titeln anger dess lätt ålderdomliga prägel. Hamberg bygger sällan upp längre resonemang, efter korta introduktioner följer en desto vidlyftigare exemplifiering. Varje stycke innehåller gärna fem-sex namn och en imponerande fakta-mängd. En sådan uppläggning kan man uppskatta mer eller mindre. T.ex. de många lösryckta brevcitaten blir i långa lop-pet snarast ett hinder för förståelsen av Knös och hans krets. Man frågar sig hur mycket av allt detta som inte kunnat för-medlats i översiktligare form genom ta-beller eller avunnits andra dimensioner ge-nom en mer närgången analys. På samma sätt kan man sörja över att människorna kommer i skymundan. Vad som blir viktiga-st här är mellanledet mellan människorna, bokförmedlingen som sådan. Genom en sådan betoning blir Hambergs personer rätt förkrympta. Om Knös' förhållande till kvinnan får vi inget veta förrän sent (s. 312), där hans giftermål kort meddelas. När det på avhandlingens sista sida sägs att han vid sin död var "en i flera hänseenden ned-bruten man", så undrar läsaren över vad som menas med "i flera hänseenden". Troligen var Knös inte någon särskilt spän-nande människa och kanske bibliofilin inte är mer dramatisk, men man önskar att för-fattaren ibland förgyllt historien en smula. Analysen kunde också ha sträckt sig längre in i texterna, t.ex. av *Historia academiae upsaliensis* eller av den rikhaltiga biblio-tekskatalogen efter Knös. Men trots sådana synpunkter så ska det sägas att Hambergs avhandling ger en välkommen belysning av ett annars litet känt ämne. Den ställer också frågan om orsakerna till vår tids samlande i blickpunkten. Vi vet mycket litet om driv-krafterna bakom vad många människor om-fattar med sådan lidelse, men som av andra avfärdas som bortkastad tid.

Gunnar Broberg

Nytt om den religiöse oppositionsmannen Jacob Boëthius

Prosten Jacob Boëthius' i Mora av religiös fanatism besjälade opposition mot det karo-linska enväldet och hans långvariga fängel-sestraff är en episod i den svenska historien som länge varit föremål för intresse. Härtill bidrog givetvis enväldets fall efter Karl XII:s död på hösten samma år som Boëthi-

us avlidit. Boëthius blev sålunda föremål för utförlig behandling 1770 i Samuel Loenboms *Anecdoter om namnkunniga och märkvärdiga svenska män*, och Anders Fryxell ägnade en rad sidor åt honom i sina *Berättelser ur svenska historien*. 1878 publicerades en 73-sidig avhandling om honom av sedermera kontraktsprosten och riksdagsmannen E. Lorents Petersson, och hans ättling sedermera riksarkivarien Bertil Boëthius gjorde honom 1925 till föremål för en lång artikel i sitt uppslagsverk *Svenskt biografiskt lexikon*. Diktaturstaternas övergrepp under andra världskriget tycks ha aktualiserat den gamle oppositionsmannen. I Kyrkohistorisk årsskrift publicerade sedermera rektor Erik Berggren uppsatsen *Jacob Boëthius och hans opposition* (1942), och Harry Blomberg skrev om honom *romanerna Mäster Jacob* (1942) och *Jacobs dröm* (1943).

På senare år har Jacob Boëthius blivit föremål för förnyat intresse från sina ättlingar. Viktigast är editionen *Mora-prosten mäster Jacob Boëthius' syndabekännelse av år 1707* (Sthlm: Proprius förlag, 1977, 200 s.). På 1940-talet hade Bertil Boëthius låtit fotostatera en avskrift i Uppsala universitetsbibliotek av den utförliga självbiografiska syndabekännelse som Jacob Boëthius ingivit till preses i Stockholms stads konsistorium. Texten avskrevs sedan av Bertil Boëthius' yngste son Jacob Boëthius med hjälp av en släkting Sven Arvid Boëthius. Editionen består dels av en faksimil av förlagan, dels – på motstående sidor – av Bertil Boëthius' äldste son Carl Gustaf Boëthius' översättning till modern svenska. Som inledning har Sven Arvid Boëthius meddelat korta levnadsbeskrivningar för författaren och hans hustru Helena Lövgren, och Carl Gustaf Boëthius har publicerat ett föredrag vid släktmötet i Mora 1976 om denna syndabekännelse. Den senare påpekar bl. a. avsaknaden av pryderi i de korta avsnitten om sexuella "synder", som först på 1800-talet med viktorianismen och väckelserörelserna blev sådant som man inte fick tala om. Editionen avslutas med ytterligare kommentarer av Carl Gustaf Boëthius och en religionspsykologisk analys av professor Hjalmar Sundén med rubriken "Om synd och nåd, medveten strävan och omedvetet motstånd", ett fromhetsdokument från stormaktstiden.

Den förutnämnde Sven Arvid Boëthius har nyligen återvänt till Jacob Boëthius' levnadsöde med en bok som fått den missvisande titeln *Levnadsbilder ur släkten*

Boëthius historia framtagna ur såväl tryckta som otryckta källor intill år 1731 (Sthlm: Proprius förlag, 1986, 173 s.). Släkthistoriskt är nämligen arbetet endast såtillvida som uppgifter om Jacob Boëthius' förfäder och syskon meddelas på några sidor och hans familj förekommer i anslutning till skildringen av hans liv.

Boken är främst att betrakta som ett lättläst och intresseväckande försök till popularisering av Jacob Boëthius' dramatiska livsöde. Särskilt uppskattar man den livfulla presentationen av en rad personer kring honom. Eftersom boken tyvärr saknar personregister, kan det vara anledning att här nämna, att det gäller ärkebiskoparna Johannes Lenæus (s. 25 f. och 115), Lars Stigzelius (s. 26) och Johannes Baazius (s. 26 f. och 48), västerås-biskoparna Carl Carlsson (s. 14–17, 59, 65, 67 och 70) och Johannes Brodinus (s. 33 f.), åbobiskopen Johannes Gezelius d. y. (s. 151 f.), uppsala-professorerna Martin Brunner (s. 27–31), Johan Columbus (s. 31), Erik Benzeliuss d. ä. (s. 31 f.) – sedermera biskop i Strängnäs – och Carl Lundius (s. 86), Boëthius' alla företrädare som kyrkoherdar i Mora (s. 72–82), hans efterträdare där Petrus Aroselius (s. 59–62 och 65 ff.), de kyrkliga oppositionsmännen Lars Ulstadius (s. 87, 152 f. och 157) och Daniel Anander (s. 87 f., 141 f. och 157), kollegerna Gabriel Holstenius (s. 93 f.), Olof Ekman (s. 94 ff. och 153) och Mårten Anagrus (s. 98 f.) samt framför allt Boëthius' syssling och ungdomsvän, sedermera biskopen Jesper Svedberg (s. 32, 34 ff., 40 f., 43, 49 ff., 54 f. och 95). En intressant, tidigare endast i äldre litteratur förekommande komplettering till gängse föreställningar om konung Karl XI:s psyke meddelar författaren (s. 16 och 32 f.) ur Jesper Svedbergs kolossala, 1941 utgivna självbiografi (s. 183), som ännu är svår att överblicka, eftersom den saknar modernt personregister. Där uppges, att konungen på grund av dorpat-professorn Chrispin Jernfeldts kritik mot Svedbergs psalmbok tog honom i bröstet och stötte honom i väggen så hårt att han blev sängliggande och inom kort avled.

Den populära formen har medfört att boken inte fått någon notapparat. Denna brist accentueras av att den avslutande källförteckningen endast räknar upp de arkiv och bibliotek författaren utnyttjat och ej preciserar vad han där studerat. Litteraturförteckningen är ofullständig och meddelar ofta ej de citerade arbetenas tryckår, vilket försvårar deras identifiering i vissa fall.

Även andra smärre defekter minskar det goda förstahandsintrycket. Carl Carlsson uppges sålunda på s. 16 ha blivit biskop i Västerås 1668 i stället för 1680, såsom uppgivits på s. 14. På s. 33 påstås Gotland ha blivit svenskt "genom Roskilde-freden", ehuru sedermera västeråsbiskopen Johannes Brodinus i samma mening helt korrekt säges ha blivit superintendent där 1657; förklaringen är att Gotland ju blev svenskt redan 1645 genom Brömsebro-freden, ej 1658 genom Roskilde-freden. Ett egendomligt intryck gör också uppgiften (s. 93) om prosten "Gabriel Erik Holstenius" i Hedemora, vilken föranleder undran beträffande författarens för forskning rörande denna tids präster nödvändiga latinkunskaper; i den av honom citerade källan, Muncktells herdaminne för Västerås stift, står "Gabriel Erici Holstenius", dvs. Erik var inte hans eget utan hans fars förnamn, som enligt dåtida sed genitivböjdes i fråga om präster och alltså motsvarade svenskans "Eriksson". Bruket av flera förnamn var då i Sverige ännu sällsynt och begränsat till vissa adelsfamiljer. Ett annat fel, som irriterar den i tidens personhistoria orienterade, är påståendet (s. 97), att Boëthius 1697 sände sin till konungen ställda inlägga till "kungl. rådet Nils Gyllenborg": den åsyftade är Nils Gyldestolpe, vars namn författaren tydligen förväxlat med dennes rådskollega Jacob Gyllenborgs, den kände reduktionsmannen. Ett fel har författaren övertagit från Muncktells herdaminne, då han påstår (s. 164), att "drottningen" gav ett bidrag till kostnaderna för Jacob Boëthius' begravning 11 mars 1718, en uppgift som torde återgå på den avlidnes sons skildring (Loenbom, 1:4, s. 29), vilken tydligen skrevs senare, då prinsessan Ulrika Eleonora blivit drottning efter sin bror Karl XII:s död på hösten s. å.; i mars 1718 fanns ingen drottning i Sverige.

Hans Gillingstam

Nordvästskånska präster

Under åren 1948–63 utkom delarna 2–9 av *Gunnar Carlquists* magistrala verk *Lunds stifts herdaminne från reformationen till nyaste tid* (jfr rec:r av B. Hildebrand i PHT 1949, 1953, 1957 och av S. Carlsson i Hist. Tidskr. 1954, 1959, 1967). Sju delar återstod, när utgivningen avbröts genom Carlquists död 1963. Först 1980 utkom del 1, "biskopsvolymen", redigerad av den då nyligen avlidne Krister Gierow, Carlquists efterträdare som överbibliotekarie (jfr. rec. i PHT 1980). Lunds stifts

herdaminneskommitté, tillsatt redan 1937, har emellertid arbetat vidare, och nu föreligger *Ser II. Biografier. 10. Åsbo och Bjäre kontrakt* (Lund 1985, tr i Klippan, 615 s.). Carlquist, som efterlämnat manuskript till omkring 60% av biografierna, står alljämt som utgivare. Bland nytillkomna bidragsgivare svarar prosten teol. dr. Kjell Barnekow för den största insatsen. Det redaktionella huvudansvaret har vilat på professor Ingmar Brohed.

Volymen gör ett mycket tilltalande intryck. Principerna är desamma som i tidigare delar, och noggrannheten synes vara stor. Tryckfelet, som inte är alldeles få, är i regel oförargliga, såsom när Fässberg blir "Fästberg" (s. 138). Tråkigare är, att prosten Thure Liebman i Kristianstad kallas Hellman (s. 451) och att en sentida präst inte har fått något födelsedatum (s. 277).

Som alltid i herdaminnelitteraturen utgöres källmaterialet för äldre tid till stor del av allehanda processakter, medan vår egen tids präster främst biograferas på grundval av parentationer. Risker är, att äldre generationers trätgirighet och senare tiders fridsamhet blir överdimensionerade. Drycken-skap, dobbleri och kverulans från 1600- och 1700-talen samt förra hälften av 1800-talet är ganska riktigt dokumenterade (ex. s. 162, 190, 197, 211, 218, 228, 271 f., 285, 290, 542). Källornas tystnad kan tas som ett gynnsamt tecken, som när det om kontraktsprosten Olof Ingelgren i Förslöv (död 1784) heter: "För övrigt vet man ingenting om hans verksamhet som kyrkoherde och prost, ett tecken till att han aldrig varit inblandad i någon skandal eller process" (s. 416). I de fall, där mer än en karakteristik föreligger, går omdömena stundom starkt i sär (s. 35), vilket bl. a. kan bero på skilda kyrkopolitiska värderingar (s. 234 f.). I biografien över kontraktsprosten Albin Jönsson i Riseberga (s. 280 f.) saknar en hänvisning till de glimtar av hans personlighet som ges i biografien över hans forne komminister Knut Lundberg (s. 569). På goda grunder avvisas en del skvaller som härrör från den ofta illvillige skånske prästmannen Henrik Schönbeck (s. 94).

Bjäre kontrakt samt Södra och Norra Åsbo kontrakt – de båda senare 1962 sammanslagna till Åsbo kontrakt – ligger i en fordom utsatt del av Skåne, där de svensk-danska krigens slog hårdare än på de flesta andra håll. Kyrkoherde Jakob Christiansen Nowiomagus i Munka-Ljungby, född på Själland, hörde till de värst drabbade. Han hemsöktes av svenska trupper 1644 och

1657 samt blev under skånska kriget (1676–79) ihjälskjuten av sina forna landsmän (s. 472). Även prästerna och prästgårdarna i Örkeljunga, Förslöv och Barkåkra led av svenska trupperörelser 1657–58 (s. 305, 401, 442). Under det skånska kriget var prästernas sympatier delade. Till de dansksinnade hörde Rasmus Gemzaeus i Norra Vram (s. 24 f.), och jylländaren Jöran Christensson Fischer i Örkeljunga (s. 305). Svensksinnade var däremot hjälpprästen Erik Pehrson i Helsingborg, sedermera kyrkoherde i Ausås (s. 79), kyrkoherde Hans Jakobsson i Kvidinge (s. 125), den problematiska krigsprästen Erik Åhman, av uppländsk härkomst, sedermera kyrkoherde i Höja (s. 147 f.) och kyrkoherde Laurentius Andreae Tågelycke i Hjärnarp. Den sistnämnde var född ”udi Kullen i Skaane” – rimligen i Tågelycke i Väsby socken. En del dansksinnade sockenbor betraktade honom som förrädare och spion (s. 493). Även den nyssnämnde Noviomagus tycks ha tagit parti för Sverige, trots sitt själländska ursprung. Gråmanstorp prästgård utsattes för plundringar av både snapphanar och danskar (s. 213 f.), medan Riseberga prästgård hemsöktes av Västgöta kavalleri och av de franska och polska sändebudens inkvarteringar (s. 249 f.). Även Förslövs prästgård plundrades under kriget (s. 404).

1709–10 års krigshändelser satte också sina spår i bygden. Kyrkoherde Johan Coccius i Östra Ljungby råkade i kortvarig dansk fångenskap (s. 195). Kyrkoherdarna Even Hansson i Riseberga och Olaus Haldin i Össjö, född i Ångermanland, kom i delo med dansksinnade sockenbor (s. 254, 340 f.). Kyrkoherde Jöran Warberg i Förslöv tycks ha försökt att hålla sig väl med bägge sidor (s. 406 f.). Örkeljunga och Rya pastorat pressades av durchmarscher och inkvarteringar (s. 310).

Även pesten 1710–11 slog hårt i nordvästra Skåne. I Norra Vram och Barkåkra blev begravningen av de många liken ett problem (s. 29, 447). Till de döda i Barkåkra hörde kyrkoherden själv, Jöns Leche (s. 445). Hans kollega Jonas Wahr i Ausås miste flera anhöriga och tjänare (s. 83). Kyrkoherde Jöns Arsenius i Båstad angrep den vidskepelse, som satte sin prägel på kampen mot pestsmittan (s. 537).

Försvningsarbetet medförde åtskilliga problem. Kyrkoherdarna Nils Jakobsson Sandby i Gråmanstorp och Frans Leche i Barkåkra – båda födda på Själland – förklarades 1682 ha besvär med att läsa bönen och välsignelse på svenska, något som till-

skrevs deras framskridna ålder (s. 214, 443). Kyrkoherde Abraham Johansson Lindbergh i Össjö, bördig från Strängnäs stift, hade 1683 bekymmer med en mjölnare som demonstrativt sjöng på danska i kyrkan (s. 335). En annan uppfifrån kommande svenskhetsivrare var kyrkoherde Andreas Svala i Båstad (s. 529). Ännu 1707 rapporteras Jöran Christensson Fischer i Örkeljunga ha läst syndabekännelsen på danska och använt danska psalmer vid nattvarden (s. 307). Under den karolinska tiden var många av prästerna antingen uppsvenska eller födda på Själland eller Jylland. Sedan blev rekryteringen mera strikt bunden till det egna stiftet. När präster från de gamla svenska landskapen fick befattningar i Skåne, sågs detta åtminstone ibland med ovilja (s. 134, 200).

Om de kyrkopolitiska problemen under reformationstiden har herdaminnet inte mycket att förtälja. En notis från 1548 visar dock, hur upprörd den lutherske superintendenten Franz Vormorsden blev, när kyrkoherde Niels Skiotte i Norra Vram befanns hålla fast vid katolsk liturgi (s. 16 f.). Det mest markanta inslaget i de tre kontraktens fromhetsliv genom tiderna är herrnhutismens starka ställning under 1700-talet, tidigare klargjord av Hilding Pleijel. Var eller varannan präst tycks ha varit påverkad av denna kristocentriska åskådning (ex. s. 88 f., 157, 158 ff., 197, 267 f., 348, 373, 376 f., 419 ff., 450, 455 f., 499, 538). En herrnhutisk förgrundsgestalt var häradsprosten Samuel Arsenius i Riseberga (s. 258 ff.). På sina håll gjorde sig det herrnhutiska inflytandet gällande långt fram i tiden (s. 110, 278), men på andra ställen stötte herrnhutismen tidigt på patrull och ersattes av andra fromhetsriktningar (s. 161, 423 f.). Under den gustavianska tiden fanns inom bygden enstaka företrädare för neologi, rationalism och allmänt förvärldsligande. Som exempel kan nämnas ”rokokavaljeren” Jonas Nordvall i Riseberga (s. 263) och den dansante sällskapsbrodern Anders Backman i Båstad (s. 544 f.). Till en något senare generation hörde kyrkoherde Johan Gustaf Silfverstrand i Båstad, som ansågs vara en alltför stor ”fruntimmerskarl”. Han blev likväl utnämnd till kyrkoherde, sedan Carl XIV Johan enligt en anekdot förklarade: ”Mina herrear, det skadar icke, det förgår nog med tiden!” (s. 547).

Under 1800-talet ersattes både herrnhutismen och rationalismen i ganska stor utsträckning av schartauanismen. Dess främste företrädare i bygden var kyrkoher-

de Johan Henrik Hägglund i Västra Karup (s. 390 ff.). Hans son kyrkoherde Henrik Hägglund i Hjärnarp (död 1945) kan också nämnas i sammanhanget (s. 514 ff.). Till schartauanerna hörde även den tillsammans kontraktsprosten Carl Jönsson i Förslöv, morfar till professor skytteanus Axel Brusewitz (s. 426).

Schartaulärjungarna fick dock aldrig samma starka ställning i de tre kontrakten som herrnhutarna på sin tid hade haft. Även den rosenianska lågkyrkligheten gjorde sig ganska starkt gällande (ex. s. 116, 321, 482, 509). Frikyrkligheten mötte samtidigt en viss förståelse hos en del präster (s. 136, 166). Hos kontraktsprosten Hans Birger Hammar i Munka-Ljungby förenades rosenianismen med en nästan storsvensk fosterländskhet, som bl. a. gav sig till känna vid firandet av Roskildeminnet 1908 (s. 484). Om de senaste årtiondenas kyrkopolitiska brytningar förmåles inte mycket; ännu levande präster blir ju inte biograferade. Ett exempel på skepsis mot kvinnliga präster ges dock (s. 586).

Volymen har också mycket att berätta om prästerliga aktiviteter utanför den religiösa sfären. Ett par präster framträder som kommunalpolitiker med stor pondus och självrådighet (s. 131, 274). Fattigvård och skolväsen hörde till prästernas reguljära ansvarsområden (s. 88, 94 f., 112, 230, 267, 274, 384, 420). Ovanligt nitisk var kyrkoherde Hans Eurodius i Förslöv (död 1756), som tog itu med den bristfälliga läskunnigheten hos en del av pastoratsborna (s. 412 f.).

Som boställsinnehavare var prästerna intresserade av förbättringar inom jordbruket. Kontraktsprosten Rutger Palm i Barkåkra deltog i genomförandet av storskiftet (s. 450). Han stod i ett gott förhållande till ägarna av socknens stora gods Ängelofta, medan däremot en senare kyrkoherde, Magnus Falck, kom i motsättning till godsägaren där Carl Georg Stiernswärd, bygdens främste jordbruksreformator genom tiderna. De tvistade om ägoförhållanden i samband med enskiftet, och Falck tycks naturligt nog ha ogillat att Stiernswärd sammanbodde med sin hushållerska, som födde honom åtta barn, innan de vigdes, efter Falcks död (s. 456). Kyrkoherde Carl Fredrik Hjertstedt i Oderlunga var en nitisk medlem av länets hushållningssällskap från dess grundande 1814. Han startade en brandstodsförening, bidrog till enskiftets genomförande, lät lägga upp stora stengärdesgårdar och ivrade för rationalisering av åkerbruk och kreatursavel (s. 295). Kyr-

koherde Christian Schönbeck i Riseberga hjälpte frälsebönder i pastoratet att 1813 friköpa sina hemman från Hälleröds säteri i annexförsamlingen Färingtofta (s. 269). Kyrkoherde Olof Johansson Karlström i Barkåkra, kallad "Ola i ängarna", uppges ha tillhandlat sig några strandängar som ansågs värdelösa men som efter hans nitiska uppodling gav god avkastning. Under ett missväxtår lät han genom skeppare som bodde i församlingen importera stora mängder råg från Ryssland och sålde sedan denna vara för billigt pris (s. 458 f.). Kyrkoherde Nils Peter Petersson i Hjärnarp (död 1889) var en ledande man inom bygdens sparbanksväsen (s. 505).

Många präster hade vetenskapliga intressen. Kyrkoherde Jöns Bring i Ausås, bror till historikern Sven Lagerbring, gjorde arkeologiska och dialektologiska observationer (s. 86). Prosten Carl Berling i Höja (död 1863) var en framstående botanist (s. 165). Kyrkoherde Axel Malmberg i Klippan (död 1958) var en produktiv lokalhistorisk författare, dessutom mycket intresserad av Schartau (s. 237). En verklig kulturpersonlighet var prosten G. H. Mellin i Norra Vram (död 1876), född i Finland och besläktad med F. M. Franzén. Han var en på sin tid mycket uppskattad författare och litteratör (s. 42 ff.).

Om politiska insatser av olika slag efter försvenskningens fullbordan har herdaminesvolymen inte mycket att anföra. Kyrkoherde Andreas Bruzelius i Norra Vram skall enligt Henrik Schönbeck tillsammans med sina fränder ha "loverat" mellan stiftets båda huvudpartier, det episkopala och det liberala. Han möter i herdaminnet på en ståtlig färgbild, en oljemålning av Kilian Zoll, föreställande Bruzelius själv, hans maka och 18 andra familjemedlemmar (s. 40 f.). Kyrkoherde Lars Trägårdh i Höja var en ivrig skandinav, danskvän och grundtvigian (s. 166). Kontraktsprosten Axel Yllner i Björnekulla (Åstorp) och kyrkoherde Alfred Wissnell i Höja visade ett gott handlag med den begynnande socialdemokratien (s. 68, 174), medan kyrkoherde Hjalmar Ek i Strövelstorp under sin tidigare prästerliga bana tycks ha haft en del kontroverser med socialdemokratiska stenhuggariarbetare i Asarum i Blekinge (s. 114). Kontraktsprosten Emanuel Diehl i Ausås anslöt sig till Kristen Demokratisk Samling (s. 106).

Den nya herdaminesvolymen sluter sig värdigt till sina föregångare. Med intresse motses de fem återstående banden.

Sten Carlsson

Lina Sandell

Anne Nilsson: *Flickan i trädet*
(LT:s förlag 1985, 188 s.).

Att Lina Sandell är en av vårt lands mest älskade psalmdiktare är skäl nog för en biografi om henne. Men vid första anblicken ter sig stoffet ganska magert: en sjuklig barndom, en skyddad uppväxttid i prästgårdsmiljö, ett barnlöst äktenskap och en arbetsinsats som redaktör för kalendrar och söndagsskoltidningar – så kan Lina Sandells sjuttioåriga levnad sammanfattas. Lika okomplicerad ter sig hennes psalmdiktning som vittnar om en trygg, förtröstansfull barnatro.

Fullt så enkelt kan det ändå knappast vara. I hennes psalmer saknas heller inte stråk som vittnar om smärtsam livserfarenhet. Ibland skymtar de fram bara i en rad, som i förbigående, men de finns ändå där för den som är en smula lyhörd.

Vid närmare eftertanke inser man också, att det som ger dessa psalmer deras slitstyrka måste vara något mer och annat än det omedelbart anslående. Där måste också finnas djupare undertoner, som rör vid det omedvetnas nivåer, och kanske är det hemligheten med att Lina Sandells psalmer inte har blivit utnötta utan håller alltså, en hård kritik till trots.

I själva verket har hon vid det här laget fångat åtskilliga levnadstecknare: Sigrid Storckenfeldt (1907), Johannes Rinman (1932), Ann M. Ribaer (1950), Oscar Lövgren (1965), Nils Sundgren (1974) och nu senast Anne Nilsson, som har gått in för att söka efter det mer svåråtkomliga i Lina Sandells personlighet och hennes upplevelser.

Mycket snart, redan i ungdomsåren, växer bilden fram av en fysiskt och psykiskt plågad människa, som samtidigt tappert försöker intala sig att inte klaga. För så har hon fått lära sig: Gud vill inte att vi klagar. Femton år gammal skriver hon: "Det är en kristens plikt att beständigt ådagalägga ett gladt, hoppfullt, undergivet och förtröstande sinnelag". Och något senare, i en dikt: "Jag vill lida och ej klaga / Jag vill tåligt allt fördraga."

Anne Nilsson har samlat vittnesbörd ur Lina Sandells tryckta och otryckta verk, visor, berättelser och dagböcker. Hon är inte helt ense med tidigare levnadstecknarnas tolkningar. Medan Oscar Lövgren skriver: "De täta och starka svängningarna mellan mörka, tunga tider och ljusare, tröstfulla i Linas liv var säkert uttryck för något hos henne konstitutivt", gemäler Anne

Nilsson att det naturligtvis är omöjligt att säga vad som är medfödda anlag. Hon hänvisar i stället till Alice Millers studier av hur de vuxnas attityder påverkar barnet. I faderns bakgrund och i händelser i Linas uppväxtmiljö finner hon förklaringar till reaktioner som måste ha präglat hennes barndom mycket starkt i livshämmande riktning. De gångse gudsföreställningarna bidrog till hennes osäkerhet inför tillvaron.

Vid tolv års ålder, under en av sina långa sjukdomsperioder, hade Lina Sandell en upplevelse som satte djupa spår i henne. Den var helt och hållet på det inre planet, men så stark att hon karakteriserar den som "de märkvärdigaste minuter jag upplevt, kanske de märkvärdigaste jag någonsin får uppleva." Hon återvände sedan ofta till minnet av den stunden, som innebar en klar insikt om att Gud är livets Gud, hälsans och kraftens Gud. Men på något sätt stod ändå denna insikt i strid med den religiösa undervisning hon fick, och konflikten födde i henne ett uppror som hon under vånda försökte hantera. "Klaga, O! det är att synda / Syndigt är allt bittert knot".

Det finns en bok i bibeln som genom alla tider har varit den kristna kyrkans dagliga bönbok och är det än: Psaltaren. Lina Sandell tycks inte ha haft någon större förtrogethet med den. Där skulle hon annars, i "Guds ord", ha kunnat finna uttryck för sin klagan och sitt uppror, sin livstörst och sin frihetslängtan. Nu var hon hänvisad till en förkrympt kristendoms krav på att hon skulle tåga och huka sig. Anne Nilsson finner talande tecken på hur Lina Sandell skrev av sig sin inre kamp och gestaltade den både i diktens och berättelsens form. I en predikan för barn, som hon skrev vid 17 års ålder, handlar det om en vanartig gosse som försökte frigöra sig men kom på andra tankar. Berättelsen återspeglar Linas inre kamp men också hennes drömmar om en inre förvandling som skulle göra henne mer anpassad till andras förväntningar.

Sjukligheten gav Lina Sandell möjligheter både att skriva och att läsa. Hon var mycket läshungrig och mångsidig i sitt bokval. Predikosamlingar och uppbyggelselitteratur, men även romaner och dikter på olika språk finns uppförda på hennes litteraturlistor. I dagboken kommenterar hon sin läsning och funderar över dess nytta eller skadlighet. Hon vet att studier inte anses vara en syssla för kvinnor, men polemiserar mot den uppfattningen. Vi har ju fått våra förmågor av Gud, skriver hon, "och då kan man fråga sig om det ens är rätt att motarbe-

ta och qväfva dessa böjelser, dessa innerliga begär, som ligga så djupt grundade i själens aldra innersta vrår och vinklar.”

Lina Sandells personlighet kännetecknas av kunskapsörst, livsvilja och en stark religiositet. På alla dessa plan fick hon föra en stillsam men ihärdig kamp för att bli den hon innerst var. Det tycks ha gällt även äktenskapet, som hon till en början väjde sig mot, kanske därför att hon i det såg risken att mista sin självständighet.

Anne Nilssons studie av Lina Sandell begränsar sig i stort sett till tiden före giftermålet, det vill säga halva hennes liv. Hon föddes 1832, gifte sig 1867 och dog 1903. Hon fick dock behålla sin frihet, och hon fann sin livsuppgift. Den liknade i största utsträckning prästens roll som förkunnare, lärare och själasörjare.

I samband med arbetet på den nya psalmboken har den manliga censuren av hennes diktning kommit i dagen. I den kända psalmen ”Blott en dag” har Guds ”moders-hjerta” bytts ut mot hans ”fadershjerta”. Hon använde gärna ordet ”modersvinge” och kallade Jesus för ”du ömma kyckling-moder”, i anslutning till Matt 23:37. Men censuren tålde inga sådana uttryck, även om psalmen efter ändringen blev försämrad och bildspråket konstlat.

Vad modersbilden innebar för Lina Sandell har Anne Nilsson också försökt peja. Barnen upptog ju en stor del i hennes värld. Hon skrev för barn, det var hennes yrke. Under en lång tid fick hon ta hand om sina syskonbarn. Vad man däremot länge inte vetat är att hon året efter sitt giftermål födde ett dött barn, en flicka. I hennes efterlämnade papper på Lunds universitetsbibliotek är allt som kan vittna om den händelsen bortklippt. Inte ens Oscar Lövgren upptäckte hemligheten. Vem har utplånat spåren och varför? Den frågan har vi ännu inget svar på.

Catharina Broomé O.P.

Selma Lagerlöf

Mona Kalin, *Prinsessan av Babylonien*, (Alba, Stockholm 1986).

Den stockiva författarbiografin, som kan betraktas som en speciell typ av litterär reception, är i Sverige ingen stor genre. Det mest kända namnet när det gäller diktromanen är Ole Söderström, som ägnat sig bl. a. åt Strindberg och Heidenstam. På de senaste åren har emellertid författarporträttet fått genomslagskraft i TV och film, i radio och på teatern. Strindberg har stått i

centrum för intresset genom P. O. Enquists dramatiseringar, Tunström har burit Selma Lagerlöf på ryggen i sin radiodramatik och i romanen *Juloratoriet*, Moa Martinson och Agnes von Krusenstjerna har blivit filmstoff. Mona Kalins berättelse om Selma Lagerlöf och hennes vänner har också dramatiserats för TV.

Bortsett från bygdespel och vissa dramatiseringar i livsrevyns form (senast i en lyckad iscensättning av Anita Björk och Viveca Serlachius) har Selma Lagerlöf inte förrän nu med Tunström och Kalin tilldragit sig intresse från författarhåll. Detta trots att ett betydande biografiskt material finns tillgängligt. Ett rikligt urval av hennes brev har utgivits genom Selma Lagerlöf-sällskapet – de brev som ligger under sigill, bl. a. de många epistlarna till författarvännen Sophie Elkan, blir fria 1990.

Mona Kalin följer i sin roman Selma Lagerlöfs brev mycket nära. Vissa repliker är nästan ordagrant återgivna från brevtextern. Däremot kan jag inte se att Kalin använt sig av de intressanta anteckningar av Valborg Olander, som finns deponerade på Kungl. biblioteket. Från början av 1900-talet fram till Selma Lagerlöfs död 1940 var Valborg Olander ett stöd för den berömda, ofta betungade författaren, hon var något av en impressario som Mona Kalin uttrycker det (impen låter hon Ida Bäckmann föraktfullt benämna henne). I sina minnesanteckningar betonar Valborg Olander Selma Lagerlöfs styrka, trofasthet och mod.

Men Kalin är ute efter att slå hål på fasaden, visa sprickorna i vänskapen, komma nära den egendomligt frånvända, slutna författaren, isprinsessan som hon kallar henne. ”Enda sättet att över huvud taget komma i närheten av henne är genom den naivt subjektiva metoden, inbillningens fria lek, som när en spådam lägger en stjärna och genomskådar allt.” Så presenterar Mona Kalin sitt författargrepp.

Trots att hennes roman är kort och tunn flätar den samman flera trådar. Den startar med en prolog som anger temat för berättelsen: Selma Lagerlöfs situation att vara på en gång utanför och mycket älskad. Förhållandet till fadern ställs fram som den primära relationen – den som hon, enligt Kalin, först är i stånd att gestalta i *Kejsarn av Portugallien*. Som bokens rubrik anger tillämpas också sagan om Prinsessan av Babylonien (i *Troll och människor*) på Selma Lagerlöfs eget öde. Också den handlar om Jan i Skrolycka och hans stora kärlek till dottern. Det är en historia om identitet och

utvaldhet. Dottern i den fattiga stugan är i själva verket en prinsessa. Applicerad på Selma Lagerlöf själv bekräftar sagan den schablonmässiga synen på hennes liv. Hon brukar ju fällas in i ett upphöjelsens perspektiv, betraktas som den oansenliga flickan som genom lyckans bevågenhet – snarare än genom sin ovanliga begåvning – vinner all tänkbar ära och rikedom. Kalin stryker de gängse föreställningarna med hårs när hon i sagans förkortning tecknar sitt föremål som prinsessa och diktardrottning.

När det gäller handlingen fokuserar boken på en enda dag, pingstafton 1914, exakt då Karlfeldt ringer och berättar att Selma Lagerlöf valts in i Svenska akademien. Scenen är Mårbacka och där låter förf. en rad personer uppträda, alla kvinnor så när som på den hemtrevliga lantbrevbäraren. Ganska fyndigt sammanför hon de tre kvinnor som kanske betytt mest i Lagerlöfs liv, Sophie Elkan, Valborg Olander och Ida Bäckmann. Medan de två första befinner sig inne på Mårbacka, utbytande repliker av svartsjuka och motvilja sitter Ida ute på gräsmattan, bidande sin tid. I detta spänningsfält är Selma Lagerlöf både offer och diktator. Hon är bortvänd från de käbblande kvinnorna, inriktad på sin bok om Kejsarn men samtidigt intensivt närvarande, utnyttjande repliker och reaktioner för sitt författarskap. Och i högsta grad manipulerande sina beroende vänner, så att hon så snabbt som möjligt kan få iväg dem och bli ensam med sin vision.

Berättelsen, som har vissa komiska och psykologiska värden, tycks mig som helhet poänglös. Detta trots att det till sist växer fram en bild av författarens allmänna villkor: att själv känslolös skriva om människors starka känslor. Själv kall engagera omvärlden att läsa med glödande kinder. Själv likgiltig väcka alla möjliga känslor för den egna personen, en dyrkan som visserligen är tecken på uppskattning men som också skapar irritation och bundenhet. Allt detta går bättre fram i romanen än i den nästan parodiska TV-versionen. Men i båda fallen framstår Lagerlöfs vänner – dessa verk samma yrkeskvinnor – som tjatrande skator utan vett och sans.

Bortsett från att detta liknar kvinnoförakt blir bilden av de människor som möts och skiljs på Mårbacka pingstafton 1914 förödande flack.

Vivi Edström

En kung i sin tid

I den rad av utgåvor som publicerats i anledning av att Svenska Akademien fyllt 200 år har Erik Lönnroth författat en biografi över Gustav III som han rubricerat *Den stora rollen* med underrubriken *Kung Gustaf III spelad av honom själv* (Svenska Akademiens handlingar från år 1986. Första delen 1986. Norstedts: Stockholm 1986, 282 s. Personregister).

Rubrik och underrubrik är ytterst väl valda. De ger tydliga fingervisningar om Lönnroths sätt att nalkas ämnet. Det började med en specialstudie över kungens krigspolitik 1787–88 men Lönnroth fann under arbetets gång att det biografiska momentet var oundvikligt för en riktig värdering av denna politik. Litteraturen och källmaterialet rörande Gustav och hans tid är oerhört omfattande, och urvalsproblemet har Lönnroth löst på så vis att han tagit som utgångspunkt Gustavs syn på vad denne *själv* uppfattade som allra viktigast i sin mångsidiga gärning, och det var det eftermäle han ville lämna åt historien i form av en lysande kungaroll uppfylld av kraftfullt regerande fyllt av storpolitiska bedrifter både på diplomatin och krigföringens fält. Härpå och på kungens personliga rollspel koncentrerar Lönnroth sin framställning.

Lönnroths anslag i inledningen är lysande: "En liten, känslig pojke hade olyckan att leva i offentligheten alltifrån sin födelse. Han hade inget val ifråga om levnadsbana. Han måste bli kung, och i nästan alla andra länder skulle det ha betytt, att han skulle få oinskränkt makt" (s. 5).

Läsaren förs därefter in i Gustavs familjemiljö, uppfostran och utbildning redovisas kortfattat. Pregnant karaktäriseras de personer, och dessas idévärld, som hade stort inflytande på den unge prinsen. Ett utmärkt exempel på en karaktäristik av detta slag är den över Carl Gustav Tessin som var Gustavs förste guvernör. Tessin beskrivs som "en magnifik man, som var fylld av sin förträfflighets maximier". Lönnroth konstaterar att alla de sedelärande maximerna den lille prinsen fick sig istoppade i varje fall inte ledde till att göra honom naturligare. Störst betydelse för Gustav fick den senare guvernören Carl Fredrik Scheffer som även efter sitt guvernörskap blev ett stöd och en vägvisare.

Lönnroth lyfter fram och understryker hur oerhört påpassad prinsen var som ung. Detta tvingade honom till förställning och här blev teatern en viktig möjlighet att fly verkligheten. Tidens syn på kungarollen

kan även denna ses som ett stycke teater. I 1700-talets Europa måste kungligheten utstråla magnificens.

I kapitlet Förberedelsen analyseras det franska inflytandets betydelse för Gustavs tankar på ett stärkande av kungamakten. Lönnroth har särskilt fäst sig vid det stora genomslag Mercier de la Rivières arbete *L'ordre de la nature* hade på kronprinsen. Det översattes till svenska och diskuterades som en politiskt farlig bok redan i december 1767. Författaren hävdar att all samhällsordning måste grundas på det enskilda ägandet och att den bästa garantin för en sådan ordning är ett starkt och upplyst kungadöme. Lönnroth menar att här drogs riktlinjerna upp för en borgerlig revolution i samförstånd med kungamakten.

Beroendet av Frankrike belyses även av Gustavs resa dit. Den tog sin början i november 1770, och den var viktig. Gustavs möjlighet att komma överens med Ludvig XV var politiskt betydelsefull och vetskapen om att Sveriges minister i Paris Gustav Philip Creutz där hänfört talat om den snillrike och upplyste tronföljaren måste ha känts oroande för honom. Som bekant kom den franske kungen och Gustav väl överens och Gustav utlovades stöd för sin politik. Detta innebar å andra sidan också ett tvång att verka för en utökad kungamakt i Sverige vilket så småningom, jämte andra faktorer, ledde fram till statskuppen 1772, som Lönnroth menar till sin uppläggning blev ett slags teaterkupp. Den visade dock att Gustav kunde förena "en skicklig regissörs- och skådespelarprestation med fysiskt mod" (s. 47). Kuppen blev en fullständig framgång och frihetstidens statsskick upphörde omedelbart att fungera.

Ett par dagar efter revolutionen liknade Gustav inför representanter för riksdagen i högstämda ordalag sig själv och sin gärning vid Gustav I:s och Engelbrekts. Lönnroth frågar i kapitlet *De stora Gustaverna* om kungen berusade sig själv av retoriken i detta segerns ögonblick. Lönnroth framhåller att Gustav självklart spelade en retorisk roll men att det vore fel att tro att han upplevde denna som överklig. När det gällde Gustaverna såg kungen i sin historiesyn dessa som frälsare. Så iförde han sig t. ex. Gustav Adolfs roll när han manade riksdagen till försoning och endräkt.

Den regeringsform (RF) som Gustav två dagar efter statskuppen lade fram för ständerna och som genast gillades var i vissa stycken motsägelsefull och föga genom-

tänkt. Naturligtvis utnyttjade kungen situationen till att avsevärt minska riksdagens inflytande. Svagheter i RF blev inte genast uppenbara eftersom ständerna hemförlovades och andra frågor pockade på uppmärksamheten. Emellertid fortsatte ständsutjämningsprocessen även om den inte kunde komma till uttryck i riksdagen. Denna manifesterade sig bl. a. i oroligheter bland frälsebönder i olika delar av landet. Bakgrunden var missväxterna 1771 och 1772.

Efter revolutionen var Gustav intensivt sysselsatt med att regera, odla sina kulturella intressen och naturligtvis nöjeslivet. Lönnroth påpekar att kungen hade god näsa för att placera rätt man på rätt plats och de främsta platserna bland hans rådgivare intog bröderna Scheffer.

Både när det gällde RF och den nya tryckfrihetsförordning (TF) som hastigt infördes två år senare, och som i viktiga stycken innebar en begränsning av 1766 års, framhåller Lönnroth att det är ytterst vanskligt att avgöra hur pass kyligt beräkande Gustav var när det gällde att stärka sin egen maktposition. Självt ville kungen se sina insatser som ett utslag av hur upplyst han var. Ett exemplar av TF skickade han t. ex. till Voltaire. Det står emellertid klart, och det gäller både RF och TF, att han skärpt texten i förhållande till konceptens ursprungliga lydelser, och det är svårt att tro att han inte var medveten om vad han gjorde. En grund för missnöje var härmed också lagd.

1778 sammanträdde ständerna, och även om mötet gick tämligen lugnt märkte kungen av en tilltagande opposition. Enheten började spricka. De frihetstida partierna hade försvunnit och ersattes av nya formeringar, å ena sidan rojalisterna och å den andra hovets motståndare (lantpartiet).

Som avslutning på detta kapitel analyserar Lönnroth Gustavs dramatiska författarskap (främst två stycken om idolen Gustav II Adolf), som gick i den historisk-heroiska andan, och han poängterar att detta inte endast skall ses som ett kungligt tidsfördriv. Gustaf II Adolf framstår nästan som Gud själv, allvis, allgod och allsmäktig samt dyrkad av folket med total hängivenhet. Den store krigarkungen blir i Gustavs tappning en upplyst monark i 1700-talsfilosofernas smak. Kungen är den förlåtande segraren som gör slut på splittring och partikiv, och Lönnroth menar att man i kungens författarskap även kan spåra tanken på att söka stöd hos de ofrälse om det skulle visa sig

omöjligt att lita till adeln i kommande kraftmätningar. Slutsatsen blir att författarskapet speglar det önsketänkande som under 1780-talets början "mer och mer kom att dominera hans föreställningsvärld" (s. 80).

Nästa kapitel har den expressiva rubriken Heroica I – Illusionerna, och i detta behandlas bl. a. kungens äventyrliga och i många fall orealistiska utrikespolitiska planer. Vid den här tiden, 1783, drömde Gustav om att bemäktiga sig Norge genom ett blixtanfall mot Själland och Köpenhamn i vilket den danska flottan genom överrumpling skulle spärras inne på Köpenhamns redd. Lönnroth framhåller att Gustavs bedömningar av det utrikespolitiska läget till stora delar var riktiga men att han hade en förbluffande förmåga att bortse från välgrundade invändningar. Han ansåg sig stå under försynens särskilda beskydd. Statskuppen hade trots dåliga odds gått bra så varför skulle inte anfallet på Köpenhamn också det gå bra, även om den svenska flottan inte kunde mäta sig med den danska och krigsplanerna läckt ut i förtid. Militära fakta blev till obetydligheter eftersom försynen var med honom. Inte underligt att han kunde agera påfallande lätt sinnigt i ödesdigra situationer konkluderar Lönnroth.

Om betydelsen av 1786 års riksdag anmärker Lönnroth att den troligen befriade Gustav från ett antal vanföreställningar. Den alltmer framträngande oppositionen ledde till att kungen botades från sin idealisering av adeln som ett särskilt konungsligt stånd. Inför nästa riksmöte utarbetade Gustav en aktionsplan för att krossa adelns inflytande.

Som en sammanfattning av detta kapitel kan sägas att det visar hur kungen i viktiga avseenden styrdes av illusioner och önsketänkande. Utrikespolitiskt ledde allt kungligt planerande inte till något konkret, men det skulle bli annorlunda och följande kapitel har den ominösa rubriken Heroica II – Verkligheten.

Detaljerat beskrivs i detta kapitel den komplicerade vägen till kriget med Ryssland 1788. Den ena efter den andra av de grundläggande premisserna för ett lyckosamt fälttåg föll bort, men Gustav, som gradvis förlorade sin förankring i verkligheten, sopade bort alla förnuftiga invändningar, och Lönnroth understryker att det var kungen ensam som bar ansvaret för krigsutbrottet. Dennes extrema egocentricitet medförde att han betraktade all opposition

som illojal. I januari 1788 skrev Gustav till sin syster Sofia Albertina att han "eldas av tanken på den lysande bana, som öppnar sig för mig; min själ kan ej motstå årens lockelser vid tanken på att det är jag, som kommer att bestämma över Asiens öde, . . ." (s. 164). Också denna gång såg Gustav en parallell med 1772, och vågsamheten i företaget var förvisso minst lika stor nu som då, och Lönnroth hävdar att Gustav "gick till kriget som en försynens utvalde" (s. 166).

I kapitlet Ett maskspel visas hur kungen på grund av motgångarna redan i krigets början bryter ihop och funderar på att abdikera, men hur mycket av allt detta som var teater är svårt att yttra sig om bl. a. med tanke på Gustavs tvära lynneskast. När han fick meddelandet om Liikalanoten och Jägerhorns beskickning till Petersburg förstod han genast att landsförräderiet kunde utnyttjas till egen fördel. Han fann sig plötsligt i ett moraliskt överläge. Armén i Finland var i revolt, dess ledning konspirerade med ryska kejsarinnan och Danmark förklarade Sverige krig. Gustav kunde nu spela rollen av Gustav I som i spetsen för en folkresning hade möjlighet att vinna segrar. Det snöpliga fälttåget i Finland kunde glömmas liksom hans grundlagsstridiga krigsöppning. Den 1 september 1788 återkom kungen till Stockholm som en symbol för krigsviljan. Det största problem som mötte honom vid återkomsten från Finland var emellertid de dåliga finanserna och för att lösa detta var det nödvändigt att sammankalla ständerna, men då måste han också försäkra sig om de tre ofrälse ståndens stöd. Den adliga oppositionen försvagades genom en målmedveten och skicklig kunglig propaganda, genom Gustavs kraftfulla agerande mot danskarna och de resor han företog i landet med eldande tal till allmogen. Folkstämningen syntes gynnsam och kungen vågade sammankalla ständerna till början av 1789. Gustavs strävanden, som i många fall hade drag av improvisationer alltefter lägets förändringar fram till genomdrivandet av Förenings- och säkerhetsakten, analyseras ingående, och hans manövrerande för att ytterligare stärka sin position betecknas som mycket skickligt, men farligt för framtiden var det hat och den bitterhet som uppväckts i det överkörda adelsståndet. Det var särskilt arresteringen av de ledande oppositionella adelspolitikerna som var svårsmält för många.

Rubriken Ett maskspel syftar uppenbarligen på att Gustav uppträdde i olika roller

för att främja sin planer. Som ett exempel anför Lönnroth att Gustavs beteende efter hemkomsten från Finland skildrats av Hedvig Elisabet Charlotta i hennes dagbok. Efter vederbörlig tendenskritik anser sig Lönnroth kunna konstatera att Gustav "med full avsikt . . . visat upp en fladdrig sida inför familjekretsen" (s. 180). Hon var villrådig om vilka planer kungen verkligen hade och Lönnroth förmodar att detta också var Gustavs avsikt.

Det sista kapitlet "Le Tyran" har underbrukerna Kriget och En tvivelaktig fred.

Gustav reste till Borgå där han satte upp sitt högkvarter inför en förnyad kampanj mot Ryssland. Detaljerat följs krigets förlopp med utgångspunkt i Gustavs egna insatser och hans samtidigt energiskt bedrivna diplomatiska verksamhet. Efter att ha varit i elden med sin armé och delat sina soldaters strapatser betraktade sig Gustav som en krigarkung. Till Gustav Mauritz Armfelt skrev han att han betraktade sig "som ett offer, ägnat det allmänna bästa, åt Carl XII:s maners hämnd och åt nationens bästa" (s. 219). I viss mån spelade konjunkturererna honom i händerna men Lönnroth påpekar att alla avgöranden låg i Gustavs egna händer. Han skötte ensam det diplomatiska spelet och ville själv vara fältherren. Det gällde även till sjöss där han saknade kompetens, men det var en styrka att både krigföringen och utrikespolitiken var samlade i en hand. Fred slöts i Värälä den 14 augusti 1790 utan någon gränsförändring. På plussidan kunde noteras att Ryssland inte längre fick rätt att kontrollera det svenska styrelsesättet. Lönnroth framhåller å andra sidan att det är svårt att veta om inte Sverige kunnat uppnå detta på vanlig diplomatisk väg. Planeringen av kriget präglades av svåra felbedömningar, framför allt när det gällde den ryska flottans styrka. Lönnroth talar om kungens okuvliga optimism kombinerad med amatörmässig krigföring. "Det är svårt att säga, om någonting alls hade hänt i detta krig utan kungens pådrivande kraft. Men å andra sidan hade det aldrig blivit något krig utan honom" (s. 241). Emellertid hade Sverige under Gustavs ledning "förvandlats från objekt för delningsplaner från grannmakternas sida till en betydelsefull faktor i den europeiska storpolitiken. Hans folk hade fått betala för det med blod och skatter. För hans egen del hade det skett till priset av harmoni och lycka i hans dagliga liv. Det som hade varit hans omgivning och sociala bakgrund var det inte längre" (s. 242).

Gustavs sista betydelsefulla regeringsgärning menar Lönnroth vara det faktum att han behöll kontrollen över sig själv efter attentatet mot honom 1792. Han visade då prov på mod, självbehärskning och förstållningskonst, och adeln fick inte tillfälle att triumfera. Efter Gustavs död blev livet i Sverige lugnare konstaterar Lönnroth men också tråkigare. Det är slutorden i Lönnroths porträtt av en mycket komplicerad personlighet.

Det står klart att Lönnroth i denna ytterst njutbara och välskrivna bok väsentligt fördjupat och nyanserat bilden av Gustav III. Författaren framhåller i inledningen att hans forskning lett fram till "en ny sorts helhetssyn på Gustaf III" och att denna hänger samman med "en ny sorts människosyn". Lönnroth har byggt upp sin skildring utifrån ett försök att nå en djup förståelse av kungens sammansatta personlighet utifrån dennes egen tids värderingar och ideal. Tidigare forskare har lätt förfallit till moraliska domslut men också vår tids konstitutionella ideal har stundom lett mera samtida forskare vilse.

För en läsare som inte är inläst på perioden är det emellertid inte alltid lätt att veta vilka nyvinningar Lönnroth nått. Han har inte alltid profilerat sina resultat gentemot tidigare forskning. Visserligen polemiserar Lönnroth några gånger uttryckligen med tidigare forskare eller fördjupar den bild de givit av ett händelseförlopp (se t. ex. s. 17 och 128) men detta är snarare undantag än regel.

Det behöver väl knappast påpekas att Lönnroth är mycket metodiskt medveten. Det framgår klart var författaren står i diskussionen om en persons möjligheter att påverka ett historiskt förlopp. Lönnroth har klart markerat de ramar inom vilka Gustav kunde manövrera men han understryker också att kungen hade en position som i vissa situationer gjorde honom till en aktör med möjlighet att rucka på strukturerna. Så gör ju Lönnroth kungen ensam ansvarig för kriget mot Ryssland. Utan honom hade det inte blivit något krig.

Göran Nilzén

Jenny Lind

En något mera nyanserad bild av Jenny Lind som personlighet än som tidigare varit möjlig kan nu visas genom en förtjänstfull

utgåva genom docenten och förste bibliotekarien Åke Davidsson av Louise Johanssons dagboksanteckningar från resor åren 1845–1847. (*Resa med Jenny Lind. Sällskapsdamen Louise Johanssons dagböcker*. Sthlm 1986. 87 s. Scripta minora Bibliothecae regiae Universitatis Upsalien-sis. 3.) Louise Johansson var en nio år äldre barndomsvän till Jenny Lind. Som kombinerad sällskapsdam och kammarjungfru var hon under dessa år hennes följeslagare i Danmark, Tyskland, Österrike och slutligen England, varefter hon avpolletterades. Trots den tidigt grundlagda vänskapen – som skedde under torftiga levnadsförhållanden – drog de båda kvinnorna, som på resorna sov i samma rum, inte jämnt. Johanssons skolbildning var uppenbarligen bristfällig. Hon skriver illa och tolkningen av hennes piktur med den godtyckliga stavningen har berett utgivaren avsevärda svårigheter. Det är redan förut känt att Jenny Lind var ojämn till lynnet och det går ofta ut över hennes ledsagerska. Louise Johanssons brist på perspektiv och inte minst hennes moraliserande kommentarer gick sångerskan på nerverna. Jenny lät sig då och då tjusas av uppvaktande adoratorer, något som ogillades, och hennes penchant för Felix Mendelssohn, som redan var bunden av familj, bedömdes särskilt strängt av Louise.

De båda ederade dagböckerna, som i tiden kompletterar varandra, har först nyligen kommit i offentlig ägo. Den ena tillhör från 1966 universitetsbiblioteket i Uppsala, den andra sedan 1982 Musikmuseet i Stockholm.

Louise Johansson har åtskilligt att berätta om umgängeslivet under turnéerna med andra konstnärliga personligheter eller med musiklivets mecenater. Hon har även en del att förtälja om konstnärliga framföranden med andra medverkande som hon bevisade i Jenny Linds sällskap under resorna. Av tidens stora ballerinor upplevde hon Fanny Cerrito och Carlotta Grisi såväl som Fanny Elssler. Då Åke Davidsson i sin värdefulla kommentar betecknar August Bournonville som fransködd balettmästare gör han sig skyldig till en förväxling med fadern Antoine Bournonville (1760–1843).

Efter hemkomsten gifte sig Louise Johansson på 1850-talet med destillatörn Carl Fredrik Celsing. Makarnas ekonomiska bekymmer lindrades av ett årligt understöd från Jenny Lind som dock inte mer ville veta av något umgänge med barndomsvännen. Hennes förmyndare och betrodde homme d'affaires hovrättsrådet Henrik

Mattias Munthe fick sköta kontakterna. Makarna bodde länge på Hornsgatan på söder i Stockholm. – Jenny Lind gick bort 1887 medan Louise Johansson-Celsing, med tiden glömd, levde till 1894.

Åke Lilliestam

Fridas bok – folklig och raffinerad

Eva Haettner Olafsson: *Fridas visor och folkets visor. Om parodi hos Birger Sjöberg* (Utgiven av Svenskt visarkiv, Stockholm 1985.).

Sedan den nya ordningen för doktorsexamen började tillämpas har det kommit en lång rad "nydoktorsavhandlingar". Mycket få av dessa torde bekräfta de farhågor som i början yppades om kvalitetssänkning, och ganska många fyller säkert måttet även för den äldre typen av avhandlingar. Till den senare kategorin hör alldeles givet Eva Haettner Olafssons avhandling om Birger Sjöbergs Fridas bok.

Boken har blivit mycket vacker. Det är sällsynt med en så kongenial omslagsbild på en avhandling: en bild av "den unge folkskalden Sjöberg" som 17-årig bodbetjänt, med staden Vänersborg i bakgrunden. För-lagan till bilden är gjord av en nära vän till Birger Sjöberg 1903. Den är gripande i det att den illustrerar ankungen som blev en svan men som på grund av sin stora sårbarhet ständigt tillrättavisades av sin obarmhärtige blamagegud. Att Sjöberg vid sitt framträdande kallades för "folkskald" är symtomatiskt för den högborgerliga och storsvenska tid det gäller. Till tidsatmosfären hör också ordet "bodbetjänt". Figuren "bodbetjanten", "bodknodden" tillhör f. ö. en litterär tradition, något som EH visar. Hennes ambition har varit att väcka denna tidsatmosfär till liv för senare generationer.

Det är tydligt att Sjöbergs dubbla synsätt, inympat genom hans erfarenheter, blir en del av hans natur. Han måste solidarisera sig med "de små", och han skriver säkert till en början också för "folket", men han kan givetvis inte solidarisera sig med den kompakta inskränkthet som han möter i småstaden. Detta dubbla perspektiv blir huvudtemat för avhandlingsförfattaren.

Nu hör det till de speciella svårigheterna med forskningen om Sjöberg, att många viktiga dateringsfrågor är olösta. Skulden till detta är det osorterade skick vari Sjöbergsarkivets papper alltfjämt befinner sig. Vissa etappmål har dock nåtts under arbetet med kronologin. Hit hör Gunnar Ax-

bergers samt de samarbetande forskarna T. Wallners och Saga-Marianne Norléns resultat, liksom det arbete som fortgår via uppsatser i Sjöbergssällskapets årsböcker.

Det är nödvändigt med en fast grund att stå på när man skriver om Fridas bok: visorna i den har tillkommit under en period av ca 15 år – men vad som nu finns är renskrifter av vixtexterna inför sammanställandet av boken. Tidigare dateringsförsök har utgått från handstil, papperssort och liknande. EH har nu emellertid kommit fram till en *inhördes* datering av visorna, som mycket väl kan bli sista ordet i fråga om just dessa texter. Utom manuskript finns det ganska många förteckningar i arkivet över vad som vid en viss tid har planerats att utges tillsammans. På så sätt kan man se vilka visor som redan fanns vid en viss tidpunkt. Med denna relativa datering har EH ofta kunnat datera en visa på en månad när, ibland mindre. Det tålmodiga arbete som ligger bakom är imponerande. Tidfastningarna formas i regel enligt modellen "slutet av februari – mitten av mars 1920" etc.

EH definierar alla de begrepp som kräver definition, dvs. sådana som etableras för författarens behov. Termernas innebörd är noggrant redovisad.

Viktig för förståelsen av avhandlingen är definitionen av *folklig visa*. Så betecknas alla de tonsatta dikter som förekom på folkets läppar under hela 1800-talet (ibland tidigare – Bellman finns med) och fram till 1920-talet. Mestadels är det 1800-talsidealismen som levererar materialet, men även skillingtryck o.d. finns med. EH har gått igenom dikter av ett 50-tal författare, de flesta representerade med flera diktsamlingar, oftast med samlade verk. (Ännu en imponerande arbetsinsats!) Hon går fram till 1918.

Även begreppet *fridavisa* har måst definieras. Hos EH är det "de femtio visor som ursprungligen valdes ut av Sjöberg själv för den kommande samlingen". (Förlaget skar ner antalet kraftigt). Fiktionen Lilla Paris tillkom i nära anslutning till sammanställandet av boken. EH reviderar tidigare forskning angående småstadsfiktionen: det finns ingenting som tyder på att minnet av ungdomskarleken Karin Lustine skulle ha aktualiserats just inför skapandet av Lilla Paris. (Men själva fridagestalten fanns sedan länge.)

EH:s noggranna och utförligt redovisade kronologi gör det högst rimligt att det förhöll sig just så: att idéen om Lilla Paris föddes när en sällning av Fridavisorna inför

en utgivning redan var aktuell. Några visor hade tidigt, utom i lokal press, publicerats i Karbasen och i Stockholms Dagblad. I Karbasen stod "Den första gång jag såg dig" att läsa så tidigt som 1905.

Slutligen har ordet *parodi* fått en ganska vid innebörd. Det syftar på att varje fridavisa på något sätt är dubbel, framkallar ord eller melodi från någon eller några bakgrundstexter, och varför inte – ordet parodi går tillbaka på det grekiska ordet för "sjunga bredvid": en skådespelare kunde stå bredvid en av Sofokles' hjältar och härma eller förvränga hans ord och åtbörder. Det tunga allvaret fick sin motvikt.

EH:s användning av ordet parodi medför att den moderna termen "intertextualitet" inte används. Termen är välkänd för EH, som emellertid efter en noggrann redovisning av detta begrepps uppkomst och innebörd förklarar att ordet parodi trots allt passar bättre för hennes syfte: hennes undersökning är kronologisk-empirisk, och ordet parodi har ju poängen att det innehåller elementet "komisk belysning av något".

Vi är emellertid långt från de pedantiska påverkningstudier som bedrevs på 1930- och 40-talen. EH understryker att det inte är frågan om att spekulera i vad Sjöberg kan ha läst eller inte, en fråga som ju helt onödig görs i och med att det gäller texter som var allmänt i svang. Den andliga miljön som frammanas var uppenbart ovanligt livskraftig och överlevde slutligen sig själv.

Den romantiska perioden alstrade mängder av epigoner långt fram i tiden. En av epigonerna (Wirsén) satt ju till och med som sekreterare i Akademien och bromsade utvecklingen. Motiv och synsätt som blivit klichéer var småstadens livsluft i Birger Sjöbergs ungdom – och varför skulle huvudstaden gå fri?

EH vill visa på det intrikata spelet mellan Fridavisorna och alla dessa komponenter, och hon vill göra troligt att detta spel varit medvetet från Sjöbergs sida. Formuleringen låter som ett understatement, men en forskare kan inte gärna påstå att hon "bevisar" vad som har rört sig i en människas inre.

Bakgrundsdikterna spänner över hela fältet från den rika och självständiga poesin (Goethe, Tegnér, Viktor Rydberg) över humoristiska förnöjsamhetsapostlar (Sehlstedt) och elegiska poeter (B.E. Malmström) till de helt urvattnade eftersägarna. Dessutom ingår i bakgrundsmaterialet en del sådant som i sig självt är komiskt tänkt, t.ex. Emil Norlanders och Axel Engdahls

populära kupletter. Birger Sjöberg hade för övrigt själv med framgång provat kupletten.

Vi finner i bakgrundstexterna bland annat motiv som: slottet och kojans, trivseln i det anspråkslösa hemmet, månens trolska makt och gåtfulla väsen, Näckens sorg, den härliga döden för fosterlandet, skogens stilla ro, doftande blommor, vänliga bäckar slingrande sig kring tuvorna, lätt men övergående oro för omstörtande tendenser i tiden, våren som bryter isbojorna och frigör havet etc etc. Min alltför korta uppräkningslista – som längre skulle den emellertid bli sövande – visar förhoppningsvis just på klichémässigheten i det man så ofta sjöng.

Det som skiljer Fridas visor från dessa folkets visor är enkelspårigheten i de senare, under det att Sjöbergs dikter alltid innehåller spänningar, oftast på flera plan. Varje visa som EH tar upp genomgås i sina olika versioner och analyseras individuellt, tillsammans med de motiviskt likartade numren från bakgrundsgodset. Det blir – även för den som är väl bekant med 1800-talets idyllvärld – påfallande hur många rent verbala överensstämmelser det finns. EH anför t. ex. sex exempel på fraser där stilla vatten liknas vid en spegel eller ett spegelglas, i ett fall återfinns rentav (i en Snoilskydikt) rimmet "sakta fraser – spegelglas", precis som i Sjöbergs dikt om näckrosorna. En anslutning till Snoilsky är alltså tydlig. Det som parodieras är dock i första hand småstadsandan (släktskapen med Grönköping är ju uppenbar) och de upplåsta struntviktiga figurer som den alstrade. Men löjet råder aldrig ensamt; hopvävt med det löjlga finns alltid något mänskligt äkta. Denna mänskliga värme tar ibland nästan helt överhanden (så t. ex. i Basens sorg). Framför allt blir det Fridas namnlöse vän som får bära upp löjligheterna genom sin förnumstighet och sin troskyldighet. Hans beskyddarmanér gentemot Frida bryter sig starkt mot hans hänförelse beundran. Hans iver att delge henne vad han tillägnat sig av bildande läsning är ett klart exempel på detta. Hit hör just dikten om näckrosorna, liksom även de populärastronomiska utläggningarna, och en dikt som "På Richelius tid". Att Sjöberg låter det starkaste löjet falla på en figur som till en del är hans alter ego är ett mycket talande faktum.

Varje upptagen dikt analyseras i detalj. Bakgrundsdikter med liknande motiv och/eller språkliga likheter tas samvetsgrant fram. EH:s mening är inte att läsaren skall uppfatta bakgrundsdikterna som förlagor –

man vet ju inte om Sjöberg kände till en viss enskild dikt – utan hon vill visa på likheterna mellan "Fridas visor och folkets visor". Analysavsnitten, inklusive varje fridavisas historia, upptar huvudparten av avhandlingen. Visorna sammanförs efter motiv, och varje visa analyseras för sig.

En underliggande mall för analyserna, där vissa kategorier kommer igen, har givetvis varit nödvändig. När dikterna är så många som här märks upprepningarna av analytiska huvudpunkter ibland ganska väl. Författaren har inte velat förkorta framställningen: det gäller den vetenskapliga noggrannheten, och dessutom har även den ordinära Sjöbergsentusiasten förstås anspråk på att finna sina favoriter bland visorna kommenterade. Analysavsnitten i boken lämpar sig väl som uppslagsläsning.

Just uppslagsfunktionen hos dessa partier talar starkt för den disposition som EH valt. En del ofta framhållna punkter sticker dock därigenom i ögonen mer än nödvändigt. Detta beror emellertid enligt min uppfattning på att EH:s stilistiska terminologi har spelat henne ett spratt. I huvudsak är hon själv oskyldig till terminologins brister. Det är i stället språk- och stilforskarna (till vilka rec. själv hör), som bär på en gammal och alltmer tyngande börda av underlåtenhetsynd: man har inte vågat ge sig in på en genomgripande reform av den stilistiska beskrivningsapparaten, utan denna ser i stora delar ut som den gjorde för 100 år sedan, med några tillägg, och med ett enda viktigt termbyte (gjort på 1950-talet): man har ersatt termen "normalprosa" med "sakprosa". Detta har lett till att man numera med "normalprosa" ofta menar just äldre tiders offentliga prosa inklusive delar av massmedieprosan.

För Sjöbergs tid skulle alltså ordet normalprosa i och för sig kunna användas, när det handlar om en viss sorts prosa. Dock skulle kanske "torrprosa" passa bättre som ett lätt vedernamn på den stilart som löjlighörs. Men problemet i det aktuella fallet är ju att Fridas bok (inledningen undantagen) inte är prosa, utan poesi. EH talar emellertid gång på gång om "stel normalprosa", utan att påpeka att en viss fras fungerar som markör för stilarten i fråga. Termen "stel normalprosa" är en smula störande. Ett exempel får belysa: det sägs på s. 265 att Sjöberg i fridavisorna med populärastronomiskt stoff "använde den stela normalprosan i en omfattning som han inte gjorde i andra fridavisor". Bara en ändring till "den stela normalprosans fraseologi" skulle

här ha avlägsnat egendomligheten.

När man gör ett grundligt arbete blir man ibland benägen för en viss överexemplifiering. Vissa fraser som förs till kategorin "stel normalprosa" är inte speciellt stela. Stelheten i normalprosan ligger dessutom ofta i syntaxen, som ju helt faller utanför i detta fall. Följande är ett belysande exempel. I "Beskrivning över Näckens rosor och vattnet" står det så här:

Vill en näckens ros du söka fånga
märkes nog hur den tillbaka dras,

I de raderna betecknar EH två fraser som karakteristiska för den stela stilen: "söka fånga" och "märkes". Emellertid kan endast "märkes" (p. g. a. ändelsen) räknas dit. Frasen "söka fånga" kan lika väl höra hemma i en poetisk tradition. Dessa små påpekanden är emellertid att betrakta som marginella. I det stora hela är noggrannheten en stor tillgång.

Som en illustration till den genomgående noggrannheten i EH:s analyser vill jag slutligen ta upp den ovannämnda "På Richelieus tid". Jag refererar huvuddragen i analysen. Dikten hör till dem som har en lång tillkomsthistoria. Två versioner från 00-talets slut återges. De versionerna är inga egentliga fridadikter. Lilla Paris är en långt senare uppfinning, och varken Frida eller någon välvillig "föreläsare" finns, utan dikten är monologisk. Däremot menar EH att man i de tidiga versionerna känner igen de naiverande drag som tillhör fridadiktningen. Som en sorts inspirationskälla drar hon fram Snoilskys Den nya Cendrillon, där det finns motivisk likhet på mer än ett plan: det gäller i båda fallen en allsvåldig och grym härskare, och i båda fallen också en värld där ingenting är vad det synes vara. Bakom Sjöbergs visa ligger intryck från den historieromantik, som han själv skämtar med men som uttrycks på allvar i Snoilskys dikt liksom i Dumas' De tre musketörerna. Vad Sjöberg nu gör är att han ytterligare överdriver och naiverar de överdrifter som Dumas' bok innehåller. EH finner i De tre musketörerna, inget av de melodramatiska inslag som bodbiträdet så livfullt refererar finns i boken – varken giftblandande munskar, falluckor eller smygande jesuiter med dolk. Hon tänker sig dock att andra verk av Dumas kan bjuda på effekter av nämnda slag.

Den analytiska huvuduppgiften för författarinnan har som synes varit att ställa fridatexterna mot en fullig bakgrund av allmänt spridda texter. Resultatet av dessa speglingar av texter i andra texter har blivit

överrikt. EH har därför avstått från att ta upp andra verkningsmedel i en dikt, t. ex. de interna spänningarna i den. Hon har av nödvändighet hållit noga på gränserna för sitt ämne.

EH har slutligen lagt ned stor möda på att visa på kontinuiteten i traditioner av olika slag, som fullföljs hos Birger Sjöberg. Som vittnesbörd om traditioner med ett starkt grepp om publiken är detta mycket värdefullt. Genom de jämförelser vi får blir vi hela tiden påmind om Birger Sjöbergs unika geni. (Även hans musikaliska geni framhålls i rimlig utsträckning.)

EH har alltså berikat litteraturforskningen och den intresserade allmänheten med en avhandling vars dateringsresultat bör kunna bli epokgörande, och vars analyser ger varje stilintresserad läsare rikligt med både synpunkter och litteraturhistoriska klarlägganden. De rent biografiska upplysningarna är många och vederhäftiga.

Vetenskapliga utredningar kan ju (lyckligtvis!) inte reda ut hur en trollstav är konstruerad och hur den fungerar. Ändå kan en läsare som tar till sig den fylliga undersökningen i lagom portioner kanske påstå, när han lägger ifrån sig boken, att han då och då, tack vare författarens kärlek till sitt ämne, har sett trollstaven skymta fram.

Ebba Lindberg

Lantarbetarhistoria

Lars Olsson (red): *Skånska statare och lantarbetare berättar*. (Tidens förlag 1985).

"1904 bildade vi fackförening här i Klågerup. På den tiden innehade jag ett torp, underlydande Klågerups gård, mot villkor att alla dagar arbeta vid gården mot en dagspeng om en krona per dag under tio av årets månader och en och tjugofem per dag under årets två höstmånader. 52 dagsverken utgjorde arrende för torpet."

Så inleder Nils Selander 1943 sina minnen av de skånska lantarbetarnas tidiga försök att organisera sig, med deras inslag av vräkningar, polisingripanden, små segrar och allvarliga nederlag. Selanders berättelse tillhör de "statarminnen" som Svenska Lantarbetareförbundet och Nordiska Museet samlade in på 1930- och 1940-talen. Tillsammans med ytterligare minnesbilder kompletterar den ett stort antal nyare uppteckningar och intervjuer, redovisade i en bok som redigerats av Lars Olsson. Insamlingen har skett inom ett så kallat cirkelforskningsprojekt, drivet av ABF/Skåne,

Svenska Lantarbetareförbundet och Lunds Universitet. Ett nittiotial aktiva eller pensionerade skånska lantarbetare har medverkat i projektet.

I Selanders bidrag skymtar både Albin Hansson, de skånska lantarbetarnas förste ledare, och J. A. Hallberg, en av de mera kända agitatorerna under den "heroiska" tiden i seklets början. Flertalet bidrag, särskilt de nyare, kommer emellertid från "helt vanliga" människor och skildrar främst deras slitsamma vardag. Förhållandena på skånska landsbygden kunde ifråga om förtryck och umbäranden väl mäta sig med vad som förekom vid de mellansvenska godsen. De gamla patriarkaliska relationerna bevarades segt och kunde ännu i slutet av 1920-talet uppröra betraktare som för första gången kom i närmare kontakt därmed. Tage Erlander hörde som bekant till dem som tog avgörande intryck av den sociala kampen vid de skånska herresätena.

I många av berättelserna ges skarpa belysningar av den groteska skillnaden mellan bönder och arbetare och mellan industriarbetare och statare. Vägarna till frigörelse, i den mån de fanns, beskrivs också. För dem som stod längst ned på samhällsstegen eller inte ens hunnit sätta foten på första pinnen erbjöd sig möjligheten att ta värvning. Visserligen fick man pisk av kamraterna och av korpralerna, skriver Bror Jönsson i sitt bidrag. Men särskilt korpralskolan hade många förtjänster: "... då hade jag kommit underfund med, jag var ju 19 år, att alla de som ville slå inte var så farliga, och det ändrade hela min inställning, så jag blev inte så undergiven som jag tidigare hade varit." Påfallande många av förtroendemännen inom lantarbetarnas fackföreningar har varit värvade. En närmare undersökning av hur lärdomarna från korpral- och furirskolorna utnyttjades i föreningar och på möten kunde vara av värde. Det gäller här bildningsgången hos en grupp svenskar för vilka hindren för socialt avancemang var nästan oöverstigliga. "Jag kunde inte fatta att jag hade blivit så stor man att jag blev tegelbrännare ...".

Pär-Erik Back

Vänbok till Artur Lundkvist

Till Artur Lundkvists 80-årsdag den 3 mars 1986 sammanställde den från Kuba härstammande författaren René Vázquez Díaz en hyllningsskrift som kallas "*Det okuvliga gräset. En bok om Artur Lundkvist*". Den innehåller bidrag från ett fem-

tiotal svenska och utländska vänner och är med sitt omslag och sina bilder av C. O. Hultén en vacker volym på 240 sidor. Maria Wine medyerkar inte direkt, men René Vázquez Díaz tackar henne i hennes egen-skap av viktig impuls-givare, och åtskilliga av medförfattarna hyllar henne i olika sammanhang – mer eller mindre högtidliga – för hennes insatser i Sverige under femtio år.

"Det okuvliga gräset" har givits ut på Bonniers förlag, men till Artur Lundkvists 50-årsdag gav Tidens förlag ut "Artur Lundkvist 3 mars 1956", och det är intressant att flera av författarna återkommer nu efter 30 år. Så gör Halldór Kilian Laxness, Sivar Arnér, Axel Liffner, Paul Lindblom, Lasse Söderberg, Karl Vennberg och Ivar Öhman. I boken 1956 skrev Ivar Öhman under rubriken "Söndag i Toarp" och beskrev ett besök i Artur Lundkvists födelsebygd. 1986 skriver han om dagens Toarp och om Göingepojken som blev världsresenär. Även Artur Lundkvists systerdotter-son Kay Glans skriver om den lilla hemorten och den vidgade värld som Artur Lundkvist främst genom sina beundransvärda språkkunskaper gjorde till sin. Jan Myrdal talar om sin stora respekt för Artur Lundkvist som reseskildrare. María Victoria Atencia tar upplevelserna i Agadir som utgångspunkt för sin hyllning till Artur Lundkvist, och Olof Palme berättar om vilken nytta han hade av "Indiabrand" när han 1953 under en Indienresa delvis följde samma rutt som Artur Lundkvist.

Många av författarna talar om hur Artur Lundkvists stora beläsenhet och omfattande språkkunskaper – framför allt i spanska – gjort honom till introduktör av författare som annars kanske skulle ha varit ganska okända i Sverige. Till porträttet av Artur Lundkvist som den store ordkonstnären och outtröttlige arbetaren i litteraturens värld kommer förläggarnas och redaktörernas vittnesbörd om hur exemplarisk Artur Lundkvist är när det gäller att avleverera manuskript. Måste inte signaturen A. L. ha flera personer bakom sig, frågade sig en gång Peter Landelius och talar om Artur Lundkvists okuvliga livsaptit och outtömliga generositet. Tore Berglund skriver om Artur Lundkvists förmåga att leva många människors liv, och Sven Delblanc kallar honom den evige ynglingen som är var morgon ny.

Artur Lundkvists egen mångsidighet gör det svårt att belysa alla sidor i vänboken, och mångsidigheten gör det också svårt för

enstaka forskare att överblicka Artur Lundkvists produktion och t.ex. skriva doktorsavhandlingar om hans författarskap. Om detta problem skriver Kjell Espmark (som själv 1964 skrev sin doktorsavhandling om livsdyrkaren Artur Lundkvist) i "Inför Artur Lundkvists poetiska universum". Han berättar om ett forskningsprojekt vid litteraturvetenskapliga institutionen vid Stockholms universitet, där en rad doktorander arbetar sida vid sida med olika infallsvinklar för att belysa det väldiga stoff som Artur Lundkvists produktion innebär.

Hyllningsskriften "Det okuvliga gräset" blir man inte färdig med i första taget. Alltid är det någon formulering man vill återvända till, och dessutom stimulerar boken ju läsaren till att läsa mästaren själv – poesi eller prosa – eller det som annars skrivits om honom, och vem eller vilka kan säga sig ha läst allt som Artur Lundkvist skrivit?

Mårta Forsström

Modernistpionjären GAN

Jan Torsten Ahlstrands biografi över Gösta Adrian-Nilsson inleds med en berättelse, som kunde vara hämtad ur en av Vasaris konstnärsbiografier. Här beskrivs den unge pojken möte med Konsten. Som 13-årig bevittnade GAN hur Marcus Larson inför publik på Akademiska föreningen i Lund på 1890-talet målade upp en jätteduk, föreställande ett brinnande skepp i ett upprört månbelyst hav. Det märkliga med historien är att den inte enbart fungerar som en dekoration utan meddelar en väsentlig insikt hos den blivande konstnären, som i sitt första möte med konsten uppfattade måleriet som en möjlighet till personlig utlevelse. Marcus Larson skulle också i framtiden tillhöra de beundrade och mötet mellan eld och vatten skulle också för GANs del bli ett återkommande motiv.

Biografen *GAN, Gösta Adrian-Nilsson. Modernistpionjären från Lund 1884–1920* (Bokförlaget Signum, 1986, 190 s., ill., personreg.) utgör en första del av planerade två och avslutas när GAN beger sig till Paris 1920. Ahlstrand har med hjälp av GANs dagboksanteckningar förda från 1912, förvarade i LUB, kunnat följa konstnären tätt i spåren. Materialet har hittills varit outnyttjat. Dagböckerna har för Ahlstrand möjliggjort att fastställa tillkomståren för tidigare feldaterade målningar, men främst givit inblicken i upplevelser i GANs liv, som var väsentliga för hans bildskapande. Liv och

konst kommer i den här framställningen mycket nära varandra.

Mötet med Marcus Larson, upplevelsen av Kandinskys abstrakta andlighet och kontakten med den tyske funktionalistarkitekten Bruno Taut blev konstnärligt avgörande för modernistpionjären GAN, men innan han funnit sitt konstnärliga uttryck, hade han under sin uppväxt i Lund mottagit stämningarna från fin de siècle och uppträtt som dekadent poet och tecknare. Han kom in i kretsarna kring Bengt Lidforss och läste Oscar Wilde. Med en begynnande insikt om sin homosexualitet blev Wilde ett identifikationsobjekt. GANs tidiga teckningar föreställer nakna, sköna ungdomar inskrivna i jugendslingans kurvatur.

Om Paris och Matisse blev den viktigaste utgångspunkten för de svenska fauvisterna, blev Berlin och Der Sturm-gruppen GANs. I Berlin övergav han jugendsymbolismen för kubismen. Kubismens geometriska sönderdelning passade hans formvilja, men han övertog aldrig den dämpade färgskalan utan arbetade med palettens rena spektralfärger. Futurismens teknikförhärlikande ikonografi blev för en tid också hans. Den genomgripande upplevelsen fick han 1914 i Köln i Bruno Tauts Glasshaus. I Tauts arkitektkontor Glasshaus fanns ett mekaniskt kaleidoskop som kastade föränderliga geometriska mönster på en vägg. Detta blev en av GANs märkligaste bildupplevelser. I GANs sena 10-talsmålningar fördelas också bilden i kaleidoskopets brutna och överskärande former.

Hemstaden Lund kändes efter kontakterna med det europeiska avantgardet för trång och GAN sökte sig till Stockholm. Här utförde han ett stort antal målningar av sjömän, som får fylla dukytan, prismatiskt sönderdelade i ett rytmiskt geometriskt mönster. Ahlstrand understryker bildernas självbiografiska innebörd. Sjömännen, flottisterna, som han knöt kontakt med vid Berns salonger, var hans erotiska mål. Om sin egen tabubelagda sexualitet kunde han berätta endast i dagböckerna och ge den offentlighet i målningarnas förtäckta form. Sjömannen blir också en symbol för havets frihet. Den erotiska elden sammanställs med vattnet.

GAN hade tidigt kommit i kontakt med Halmstadsgruppens initiatör Egon Östlund, som var en stor beundrare av hans konst. Vid besök i Halmstad träffade han också bröderna Erik och Axel Olson. För de unga konstnärerna blev GANs konstsyn avgörande. Tillsammans med Östlund kunde

GAN föra konstteoretiska diskussioner och båda förfäktade idén att framtidens konst låg i ett rent abstrakt måleri. Omkring 1919 utförde GAN några rent nonfigurativa kompositioner, de första av sitt slag i Sverige. Bilderna har tillkommit under påverkan av Kandinsky, vars konstteori GAN väl kände. Teosofin blev en inspirationskälla också för GAN, som strävade efter att ge sina målningar ett rent andligt innehåll. Han kände sig mer förenad med det kontinentala konstlivet än med det svenska och för 1920 till Paris för att få nya intryck.

Så långt får läsaren följa GANs liv i denna del. Det är en nyttig och väl redovisande biografi Jan Torsten Ahlstrand åstadkommit. Analyserna av målningarna byggs upp med en ingående kännedom om data i GANs liv. Det biografiska materialet ger verklig ledning för förståelsen av hans konst. Många fel från tidigare framställningar har rättats till, även om Ahlstrand också gör sig skyldig till feldateringar. GANs bilderbok Lille Olles resa uppges ha tillkommit "i början av 1920, ej 1922 som det står i boken". Men om rätt skall vara *riktigt* rätt sändes boken till Bonniers 7 jan 1920 (brev i Bonniers arkiv) och torde därför ha utförts i slutet på 1919. Men sådant är struntsaker. Det väsentliga är att Ahlstrand omprövat bilden av GAN som eklektiker, ja ibland t. o. m. epigon. Med ett psykobiografiskt tillvägagångssätt visar han hur GAN plockat till sig delar av 1900-talets ismer för att i sitt uttryck förena dem till en organisk enhet. På samma sätt kämpade han för att sammansmälta dualismen i sin läggning, de andliga och erotiska behoven. Konsten var ett medel att organisera oförenliga element – som t. ex. eld och vatten.

Barbro Schaffer

Hjalmar Branting

Programdirektören Nils-Olof Franzén har utvecklat ett omfattande författarskap, vartill hör de förtjänstfulla biografierna över Christina Nilsson (1976) och Jenny Lind (1982). Med sitt senaste verk, *Hjalmar Branting och hans tid* (Sthlm: Bonniers, 1985, 375 s.) har han beträtt ett helt annat område, den politiska biografien. Som titeln ger vid handen har Franzén bemödat sig om att ge en bred historisk och idémässig bakgrund till Brantings liv och verk. Boken bygger huvudsakligen på tryckt och redan känt material. Ett undantag är en otryckt studie över Hjalmar Branting och freden

som nyligen lagts fram av Torbjörn Norman.

Franzén har observerat hur tidigt Branting utvecklade de åsikter som sedan blev bestämmande för hans politiska gärning. Redan på myndighetsdagen 1881 uppvaktades han av Uppsala-vännerna, dit då och en del år fram i tiden hörde bröderna Pehr och Karl Staaff, med ett tryckt alster betitlat *Vet hut!* som utgjorde en form av festskrift. Där krävs demokrati och republik, avskaffande av religionsundervisning i skolan, allmän rösträtt och enkammarssystem. Militarism liksom akademiskt översitteri skulle bekämpas. Men Franzén bestrider med goda skäl att kretsens medlemmar skulle vara anarkister av Bakunins eller Krapotkins skola. Som socialist var Branting nära nog från början revisionist och ingen trogen anhängare av idéerna hos Marx eller Engels. Betecknande är att Hjalmar Branting och Eduard Bernstein redan på 80-talet personligen kunde mötas i förståelse.

En insats av betydelse av den unge Branting är den förståndiga uppsats i kvinnofrågan som han skrev 1885 i tidskriften *Ur dagens krönika*. Den var ett svar på August Strindbergs mera fördomsfulla utläggningar i samma tidskrift. Branting hade, som Franzén påpekar, redan tagit till sig August Bebel's tankar i ämnet. Bebel's inflytande över den socialdemokratiska åsiktsutvecklingen kom att märkas, i Sverige som i andra länder.

Hjalmar Branting fick tidigt tillfälle att fara utomlands, till en början i föräldrarnas sällskap. På egen hand kom han som ung astronom till S:t Petersburg, knöt förbindelser med ryska oppositionella och lärde något känna deras politiska arbetsvillkor. I april 1917, mellan februari- och oktoberrevolution, var han tillbaka i Petrograd för några dagar, efter att i sällskap med Värner Rydén har rest tåg runt Bottniska viken. Efteråt vittnade han i tal och skrift om sina iakttagelser.

Franzén betonar, med all rätt, hur sällsport välutrustad Branting var för en politisk karriär. Hans internationella orientering var tidigt fastlagd, han hade utmärkta kunskaper i tyska och franska språken, reste mycket och knöt betydelsefulla personliga kontakter. Det grundade hans auktoritet bland likasinnade och gav honom med tiden en särställning i förhållande till svenska politiker ur alla läger. Det goda samarbetet med Herman Lindqvist, under 20 år LO-ordförande, gav rik utdelning. In-

ternationalens olika kongresser bevistade han och rapporterade utförligt ifrån. Till hans bekanta hörde inflytelserika socialister som Camille Huysmans och de med tiden mördade Jean Jaurès och Hugo Haase. Det blev också som internationell statsman han krönte sin bana. I den andra av sina tre ministärer, bildad 1921, beklädde han både stats- och utrikesministerposterna och i det nybildade Nationernas förbund tog han 1923 plats i rådet.

Branting var annars inte enbart en politisk personlighet utan även publicist. Tidvis medarbetade han i borgerlig press och hade ekonomiskt utbyte av det. Publicistklubben, där båda makarna Branting var medlemmar, blev en stimulerande miljö som gav tillfälle till umgänge åtminstone över vissa partigränser. Utställningsåret 1897 var han betrodd generalsekreterare vid en internationell journalistkongress som ägde rum i Stockholm.

Brantings privata ekonomi såväl som hans hälsa hör till det som uppmärksammas av Franzén. Det är då Branting blev myndig gick fadern ur tiden och efterlämnade en förmögenhet. I den ingick familjens fastighet på Norrtullsgatan, taxerad till 60 000 kronor, som emellertid inte fick belånas eller säljas. Därutöver ärvde han ytterligare lika mycket som han fritt kunde handskas med. Dessa medel förbrukades i ganska rask takt. Han stödde ekonomiskt den arbetarrörelse han anslutit sig till och ställde även upp som privat långivare. Franzén har inte kunnat finna att Strindberg någonsin återbetalade det lån Branting beviljade honom. Det tidigt ingångna äktenskapet med Anna Jäderin, tidigare gift von Kraemer, var inte fritt från ekonomiska komplikationer. Först under de senare levnadsåren skingrades oron för ekonomin. En insamling till 60-årsdagen gav 70 000 kronor och det Nobelska fredspris han delade med en annan mottagare blev för vardera av nära nog samma storlek.

Den storvuxne Branting var från början kroppsligt välutrustad, stark och spänstig. Ett intresse för mat och dryck, kanske utöver det hälsosamma, utvecklades redan under studentåren. De väldiga redaktionella arbetsinsatserna utfördes vid skiftande tider på dygnet. De uppsplitande interna stridigheterna inom rörelsen kunde visserligen bemästras med de tärde på resurserna. Därtill kom, till en början och långt fram i tiden, samhällets motstånd mot den växande arbetarrörelsen och förakt för dess företrädare. Kring 50-årsåldern märktes tydliga tecken

på trötthet hos Branting. Det konstaterades att han led av sockersjuka, vilket ålade honom vissa restriktioner. Efter hand mattades han ytterligare. Tiden som finansminister från 1917 blev kort – efter bara några månader avgick han frivilligt. Arbetet hade överstigit hans krafter. Som regeringschef några år senare valde han allt mera att koncentrera sig på de internationella frågorna. Partiet saknade ändå egen majoritet i riksdagen och några socialiseringar kunde inte genomföras.

Franzéns framställning i boken är genomgående balanserad om än inte alltid intressväckande. Det är som om ämnet för biografen denna gång inte riktigt passat honom. De direkta misstagen är få – dit hör en förväxling av Gustaf Steffen med Richard Steffen, ett misstag som dessbättre korrigeras av ett värdefullt personregister.

Åke Lilliestam

Konstnärshustru

Sundbornsidyllen, förebilden för heminredningsidealet i många svenska hem, vem var skaparen av den? Carl Larsson spred den lantliga idyllen med sina akvareller över världen, men handen och tanken bakom, var det hans eller rent av hans hustru Karins? Något entydigt svar på frågan går knappast att få, men Ingrid Andersson försöker i boken *Karin Larsson. Konstnär och bondhustru* (Gidlunds, 158 s., ill., personreg. saknas) utreda Karin Larssons betydelse för Sundbornsidealet tillblivelse. Hon är en av de många kvinnor som ger upp sitt eget måleri för att bli stödjande konstnärshustru och modell. Ingrid Andersson ger henne dock inte martyrskapets gloria, utan visar hur Karin Larsson hittar sina egna uttrycksmedel i form av textilkonst och möbelformgivning. Fråga är dock om det är ett medvetet val, eller resignerad uppgivenhet inför den manliga konstnärssdominansen.

Ingrid Andersson tecknar med hjälp av Karin Larssons brev till föräldrarna och till Carl Larsson ett porträtt av hennes konstnärspersonlighet. Hon gör jämförelser mellan Karins textilier och Carls måleri och påvisar självständigheten i Karins verk. Med en serie fotografier tagna från det larssonska Sundborn analyserar hon de båda personligheterna. Carl Larsson framträder som den självmedvetet poserande, medan Karin definieras genom sin miljö. När Carl markerar sin position glider Karin undan, som en detalj i hemmet.

Karin Bergöö växte upp i ett relativt burget hem i Hallsberg. Hon fick till en början undervisning i hemmet och sattes sedan i skola i Stockholm. Här dök konstnärsdrömmen upp och med föräldrarnas tillåtelse började hon på Slöjdskolan och blev 1877 elev vid Konstakademiens fruntimmersavdelning med bl. a. August Malmström som lärare. Brevet hem till föräldrarna vittnar om hennes höga ambitionsnivå att verkligen sköta sig och arbeta ordentligt men också om hennes egen osäkerhet och misstro till den egna förmågan. Helt saknas diskussionen om den realistiska konstens nya landvinningar. Hon uppfyllde rollen att vara föräldrarnas lydiga flicka. Samma drag av duktighet möter i hennes brev från Paris, dit den obligatoriska studieresan gick. Hon berättar om sina besök på museerna och sina studier på Colarossi. Hon verkar mer fästa sig vid de olika konstnärernas personligheter än vid deras måleri. Entusiastisk är hon nog för allt det nya hon ser, men förunderligt ointresserad av konstens medel för att vara ung konststuderande.

Liksom många av de andra parisersvenskarna kom hon till Grez och här träffade hon Carl Larsson. Under fästmotiden målade de tillsammans men det var herr Larsson som bestämde motiven och fröken Bergöö som följde med. Ingrid Andersson har publicerat två målningar av de båda. Det ena är Carl Larssons berömda målning av Mère Morot och Karins okända av samma motiv. Ganska klart står det för åskådaren vem som är den större målaren, men över Karins akvarell vilar en viss luftighet och snabbhet i iakttagelsen, även om hon inte ger prov på den färgernas klarhet och kompositionens rörlighet, som finns i fästmannens pendang. Detta var hennes sista tid som målare, efter giftermålet stannade hon vid att vara konstnärshustru och hustru till den centrala gestalten i konstnärskolonin. I breven till modern berättar hon om sin vanda att inte vara till lags och tillräckligt spirituell i umgänget, hon ångslas för att träffa Strindberg och för att hon inte kan sköta hushållet. Eva Bonnier har i brev berättat om Karins osäkerhet och klumpighet och Carl Larssons häftiga utfall mot sin hustru, när hon inte var nog följsam. Men med tiden växte Karin in i sin roll som konstnärshustru, även om hon alltid ställde sig i skuggan av sin man.

Det tycks i Ingrid Anderssons framställning som om Karin Larsson inte fann sig själv förrän familjen flyttat till Sundborn. Innan dess hade de bytt bostad vid ett fler-

tal tillfällen och under Carl Larssons tid som lärare vid Valand vantrivdes Karin med sitt liv i Göteborg. På Sundborn kunde hon äntligen finna uttryck för sin egen skaparvilja. Hemmets möbler ritades till stor del av henne, hon vävde och broderade alla textilier, alltmedan hon skötte en stor familj och en krävande makes stora umgänge. Ingrid Andersson hävdar att hon ville skapa allkonstverket av hemmet med familjen, där hon själv var både pådrivande och delaktig. Det var i samspel med familjen och hemmet hon uttryckte sig, inte genom att framhäva sig själv. Det fick Carl göra.

Och familjelivet var inte så friktionsfritt, så idylliskt som Carl Larsson framställde det i sina akvareller. Slitningarna var många, men som Ingrid Andersson påpekar, inte värre än i de flesta andra familjer. Om Carl Larssons idyller är en livslögn eller ett försäljningsargument är en annan fråga, men klart är att det var Karin som uppmanade honom att samla dessa akvareller i bokform och klart är att de blev en utomordentlig försäljningsframgång, som över Europa grundlade myten om Larssons. Karin Larssons ambition i sitt konstskapande var att skapa en miljö åt sin familj och hennes tidiga konstnärsplaner mer ett uppehållstillstånd i väntan på giftermål. Det är det intryck Ingrid Anderssons framställning lämnar. I litteraturlistan finns dock Germaine Greers bok *The Obstacle Race* som författaren inte tycks ha använt och som utgör en genomgång av alla de bortglömda (läs kvinnliga) konstverken i historien. Här diskuterar Greer om det är så att vi av konvention är vana att betrakta stafflikonst som de stora verken och kvinnors konst i form av textilier och annat konstantverk som småkonst. Hon drar fram de stora revolutionära kvinnliga konstnärerna i Ryssland, en Goncharova, en Rozanova, en Alexandra Exter, som frivilligt avstod från stafflikonstens upphöjelse för att i stället ägna sig åt formgivningen av bruksföremål, som så mycket mer givande. Fanns det ett liknande medvetet förhållningssätt hos Karin Larsson? Troligen inte. Det sorgliga kan nog bara förklaras med German Greers ord: "Det finns ingen kvinnlig Leonardo, ingen kvinnlig Tizian, ingen kvinnlig Poussin, men det beror inte på att kvinnor är utrustade med livmoder, att de kan föda barn, att de har mindre hjärnor, att de inte har kraft och uthållighet eller på att de saknar sensualitet. Anledningen är helt enkelt att man inte kan skapa stora konstnärer av människor som har fått sitt ego förstört, vars vil-

jekraft är skadad, vars libido har drivits bortom kontroll och vars energi har splittats i neurotisk skenaktivitet." Så blev inte Karin ens en kvinnlig Carl Larsson.

Barbro Schaffer

Officersshistoria

Officerskursen vid Kungl. Krigsskolan 1934–1936 (Minnesskrift vid 50-årsjubileet 1986, Stockholm 1986, 166 s).

Samtliga officerskurser som utexaminerats från Karlberg åren 1914–1940 utom tre (kurserna 1924, 1929 och 1932) har redovisat minnen, intryck och livserfarenheter i minnesskrifter av olika slag. Dessa har haft ett mycket varierande innehåll och utförande. Vissa har varit ambitiöst upplagda, rikt illustrerade och påkostade medan andra endast består av kortfattade maskinskrivna häften. För en allmän översikt över genren hänvisas till före luftvärnsinspektörens, översten av I. gr Carl Herlitz, uppsats i Kungl. Krigsvetenskapsakademiens tidskrift 1983: 3, s. 149 ff, vilken också innehåller en bibliografisk förteckning.

Sedan en Karlbergskurs utexaminerats är den en relativt svagt sammanhållen enhet med i regel det förutvarande Höga Rådet (elevrådet) och Thess Mächtigaste Man (M. M. eller elevrådsordförande), som ett slags sammanhållande styrelse. Även om kamratskapet förblir gott och kursen träffas regelbundet vart femte eller tionde år så går det inte att komma förbi det faktum att kamraterna är spridda över hela Sveriges land. Redan detta förhållande vällar självfallet praktiska problem om man vill skapa något gemensamt. I en anmälan av en tidigare kursbok (Officer 1938, Sthlm 1983) har Gunnar Artéus (PHT 1983, s. 103 f) pekat på några av de svårigheter som ofta möter redaktionen. Det är sällan någon som anser sig ha tid och möjlighet att ensam stå för det tunga arbetet att samla in biografiska data, skriva merparten av artiklarna samt svara för redigering, tryckning och finansiering etc. Minnesboken måste således oftast bli en produkt av många arbetskraftar, vilket i sin tur lätt leder till att skriften blir ostrukturerad med bl. a. onödiga upprepningar och att den dessvärre även blir kvalitativt ojämn. Av personliga hänsyn drar sig redaktionen för att peta i kamraternas bidrag. Artéus betonar å andra sidan vikten av att traditionen med minnesskrifter hålls vid liv, bl. a. på grund av det oftast värdefulla biografiska materialet men också genom de i många fall personligt hållna uppsatserna, som från ve-

tenskaplig synpunkt kan bidra till att kasta ljus över officersskårens attityder, inte enbart till yrket utan också till samhället som helhet liksom vissa existensiella frågor över huvud taget. Till dessa reflektioner bör fogas att målgruppen i regel utgörs av de egna kurskamraterna samt i viss mån övriga officerskolleger. Endast i undantagsfall har man syftat till att nå en bredare läsekrets. Upplagan har därför i regel gjorts mycket liten. Allt detta syns mig således vara faktorer som man såsom läsare knappast kan förbise. Anspråken får inte ställas för högt. En ojämn kvalitativ standard måste tolereras och det vore olyckligt om man ställde upp vissa mer genomarbetade och påkostade arbeten av typ "1938 års kurs" som ett slags norm. Effekten kunde lätt bli att efterföljande kurser avskräcktes från att ens göra ett försök. Från både personhistoriska och andra vetenskapliga synpunkter är det av vikt att traditionen fortsätter, vilket inte hindrar att framtida redaktörer tar till sig föregångarnas erfarenheter och "avnämarnas" önskemål.

Det senaste bidraget till genren står kurs 36 för. Redan förordet vittnar om att man under arbetets gång blivit medveten om en rad av de svårigheter som berörts ovan. Inledningsvis konstaterar redaktionskommittén att det främsta incitamentet till bokens tillkomst varit att man velat täcka en lucka i utgivningen av 30-talets kursböcker. Beslutet om utgivningen hade fattats sent – den skulle vara klar till 50-årsjubileet – och arbetet måste därför forceras till men för fullständighet och konsekvens. Man hade på sedvanligt sätt väddat till kamraterna "att skriva något" om egna upplevelser, vilket lett till ett tjugotal uppsatser av varierande innehåll. Detta betyder med andra ord att nära nog hälften av i livet varande kurskamrater lämnat längre eller kortare bidrag, vilket väl redan det får betraktas som en prestation. Redaktionskommittén har sedan huvudsakligen nöjt sig med att sammanställa bidragen, medan författarna själva helt och hållet fått stå för innehållet. Ett minimum av redaktionell påverkan alltså. Det framgår också att målgruppen i första hand varit kurskamraterna, men den uttalade ambitionen att täcka en lucka i serien av minnesskrifter vittnar också om att man varit väl medveten om sitt ansvar i ett vidare sammanhang. Tryckningen har utförts på enklaste sätt vid Försvarsstabens reprocentral, vilket uppenbarligen ansetts nödvändigt för att utgivningen skulle gå ihop ekonomiskt.

Oaktat de anspråkslösa ansatserna har det i många stycken blivit en bra bok. Den från många synpunkter värdefullaste delen är biografierna över kursens samtliga f. d. kadetter. Kullarna var små vid mitten av 30-talet efter 1925 års famösa nedrustningsbeslut. Biografierna upptar föräldrar och faderns yrke, hustruns namn, barn, militär och civil utbildning, utnämningar, befattningar, förekommande civila sysselsättningar och allmänna uppdrag samt idrottsliga meriter. Till den militära meritlistan har också, såsom sed är, fogats ordensförordningar och andra utmärkelser. Vid officersexamen 1936 gav kursen också ut en kursbok, där varje kadett avtecknades och fick en kortfattad vers, avsedd att karaktärisera vederbörande såsom kamraterna då såg honom. Dessa teckningar, utförda av dåvarande reservofficerskadetten J Landau, jämte verserna har nu såsom ett slags jämförelse bifogats biografierna — ett trevligt uppslag som emellertid till fullo torde kunna uppskattas endast inom kamratkretsen.

Återstående del, ca 90 sidor, har fördelats på de forna kadetternas egna bidrag. Det har uppenbarligen varit redaktionskommitténs strävan att låta så många av kamraterna som möjligt komma till tals, vilket i och för sig kan vara lovvärt. Tyvärr måste sägas att resultatet blivit en smula plottrigt. Från läsvärdessynpunkt torde det ha varit mera lyckat att låta ett färre antal författare breda ut sig för att på så sätt uppnå en viss fördjupning i framställningen. Hälften av uppsatserna sträcker sig nu endast över en till tre sidor och endast fyra bidrag har en längd som överstiger fem sidor. Som exempel på en alltför lapidarisk berättarteknik kan nämnas ett av Birger Englunds bidrag — han skriver om en del annat också — där han på knappt en sida beskriver hur man avslöjade ett "signalspionage" vid en telefonväxel i Norrbotten under beredskapsvintern 1940. Det går många rykten om företeelser av detta slag, men mycket litet har lyfts fram mera konkret för en bredare allmänhet. Varför får vi inte veta mer? Birger Englund är en framstående auktoritet på området med en imponerande kunskap och erfarenhet. En utförligare skildring hade varit av stort allmänt intresse, gärna med geografiska och tidsmässiga preciseringar. En historia blir aldrig riktigt trovärdig förrän den kan kontrolleras. Liknande invändningar kan riktas mot flera andra bidrag.

Såsom redan torde framgått är det de längre uppsatserna som framför allt fångat anmälarens intresse. Gilbert Murray skild-

rar från sin samtida utsiktspunkt såsom försvarsattaché i Paris 1968 års studentrevolt, efter vilken den akademiska världen aldrig blev sig riktigt lik. Med vaket öga följer Murray utvecklingen på både gatu- och toppnivå från den första kaotiska tiden till dramats upplösning med det stora tysta medborgartåget på Champs-Élysées. "Knuten har börjat lösas upp", skriver Murray, men ingenting skulle bli vid det gamla.

Vidare skriver Lars Bratt medryckande om landskampen i modern femkamp mot Tyskland i juli 1939, en dryg månad före krigsutbrottet. Tyskland hade revansch att fordra för föregående års nederlag i Stockholm, då bl. a. Wille Grut hade fått sitt internationella genombrott. Nu skulle Grossdeutschland segra till varje pris. Men svenskarna med sedermera Svenska Dagbladsguldmedaljören Claes Egnell i spetsen ville annorlunda. Svenskarna segrade både individuellt (Egnell) och i lag. Hitler inställde sin mottagning och Göring uteblev från avtalad lunch. Det luktade naturligtvis "dålig förlorare" lång väg. I stället bestods det svenska laget en uppvisning i allehanda maktattribut. "Vi rustar — — — för att ensamma kunna besegra hela världen", förklarade en maktberusad guide i Hitlers Reichskanzlei. "Grabbar, jag tror vi har kommit i dåligt sällskap", blev överledaren Sven Thofelts snabba kommentar, lyckligtvis på svenska.

Till de mera läsvärda bidragen hör också Bror Folckers uppsats om administrativ ADB inom försvaret. Folcker, som f. ö. även han ingick i det segrande femkampslaget i Berlin 1939 och dessutom allmänt betraktas som en av kursens stora begåvningar, har under lång tid aktivt medverkat i försvarets ADB-verksamhet och skildrar initierat utvecklingen från begynnelsen fram till våra dagar. Nämnas bör också "Operation Ball", skriven av den för en tid sedan bortgångne överstelöjtnanten Karl-Erik Nittve. "Operation Ball" var täckbenämningen för transporten från Luleå till Kirkenäs av de i Sverige under andra världskriget utbildade norska polistrupperna. Operationen leddes av den norsk-amerikanske översten Bernt Balchen och ägde rum i samverkan med svenska myndigheter. Nittve själv var svensk sambandsofficer hos Balchen och hela företaget var självfallet föga förenligt med vad man kallar neutralitetspolitik — men slutet var ju nära och segren var redan given. En initierad och intressant skildring.

Till sist några ord om förordet av Thess Mächtigaste Man, dvs. Höga Rådets ordförande, numera överstelöjtnanten Dick Lago-Lengquist. Koncentrerat och kort-hugget har han skickligt fångat in vad som känts väsentligt de senaste femtio åren. "Vi fick som unga löjtnanter föra befäl över fält-starka förband utrustade med skarp ammunition", skriver han – underförstått: det var en uppgift som man under 30-talet blivit föga förberedd för. Han återkallar också minnet av de avlidna kamraterna och erinrar i sammanhanget om examensdagen den 4 april 1936. "Det var sista gången som hela kursen var samlad." En reflektion som tyvärr gäller de flesta kurser. På en punkt finns emellertid anledning att diskutera MM:s sammanfattning. "Att Sverige kunde hållas utanför kriget berodde på många faktorer", skriver Lago-Lengquist som fortsätter: "Krigsmaktens insatser kom givetvis att bli avgörande för fredens bevarande." Det var väl ändå att ta i. Lago-Lengquists föreställning är nog idag inte särskilt utbredd ens inom officerskåren. Vårt geopolitiska läge, Tysklands beroende av vår järnmalm och regeringens försiktiga agerande gentemot Tyskland var nog av större betydelse. Självfallet saknade inte krigsmakten betydelse, men denna bör ses i sammanhang med de antydda faktorerna. Hade tyskarna inte haft förtroende för vår vilja och förmåga att trygga våra malmtillgångar mot väst, vet man aldrig hur det kunde ha gått. Annars var det faktiskt så att när hotet upplevdes som mest påträngande, dvs. i december 1939 och i april 1940 var vi som militärt svagast, medan vi däremot var tämligen starka från 1943 när faran så gott som var överstånden. Det är möjligt att Lago-Lengquist endast "slirat" med pennen, men slarviga påståenden blir lätt allvarliga när de som här befäster gamla myter.

Oaktat de här anförda invändningarna är det min åsikt att redaktionen utifrån sina förutsättningar gjort ett gott arbete. Kritiken skall uppfattas som ett uttryck för att boken tagits på allvar. Det finns anledning att vara tacksam för detta det senaste bidraget till den långa raden av kursböcker.

Arvid Cronenberg

Östen Undén

I flera avseenden är ambassadör Yngve Möllers stora biografi över *Östen Undén* (Norstedt 1986, 576 s.) ett förtjänstfullt ar-

bete. Det är välskrivet och underhållande; det märks att författaren har ett förflutet som rutinerad tidningsman. På ett impo-nerande sätt har Möller gripit sig an med och satt fason på ett enormt material. Antalet personer som redovisar intryck av Undén skulle kunna fylla en mindre samlingslokal.

Viktiga källor har varit Undéns egna dagboksanteckningar samt korrespondensen med vännen Ernst Wigforss. Det betyder bl. a. att man i laddade brev kan följa striden inom socialdemokratin kring den stora författningsrevisionen 1918 mellan den Brantingleda gruppen och den mer eller mindre revolutionära gruppen som bl. a. omfattade Wigforss, denne Sveriges ständigt rättrådige Robespierre. Det kom till hårda tag och Undén uttryckte sig med en – särskilt med hänsyn till den förut alltid respektfullt behandlade adressaten – ovanlig skärpa, "du är fullkomligt oresonlig i din syn på denna sak" heter det på ett ställe.

Den fem år äldre Wigforss hade varit en av dem som fört in Lundastudenten Undén i föreningen DYG och därmed till socialdemokratin. Den akademiska karriären blev mycket snabb, det tidigt väckta sociala intresset bidrog till att doktorsavhandlingen ägnades kollektivavtalet. Ungefär samtidigt med disputationen (1912) gifte sig Undén med studentkamraten Agnes Jacobsson (syster till Malte). Makarna skulle på ett lyckligt sätt komplettera varandra, båda var intellektuellt lagda och tyckte om att resonera, men hon var livlig, praktisk och utåtriktad, han mera tillbakadragen. De ekonomiska villkoren var till en början blygsamma, bara något år innan Undén 1917 blev professor i civilrätt måste han be hust-run att låna litet pengar för sitt uppehälle.

Knappt hade makarna hunnit installera sig i Uppsalas förrän Undén av Nils Edén anmodades att som konsultativt statsråd inträda i den Edén-Brantingska koalitionsministären. Det skedde motvilligt. "Jag är inte skapad för aktiv politik ... Den som ändå finge lämna det hela!" heter det i en för hustrun avsedd dagbok. Efter koalitionsregeringens upplösning 1920 var Undén en kort tid justitieminister i Brantings första ministär men avgick på egen begäran, överansträngd. Man har ett intryck av att det var själva omställningen från en inåt- till en utåtvänd tillvaro som kändes så påfrestande. Nervös och sömlös verkar den tidige Undén föga lik den som vi senare skulle känna.

Efter avgången återvände Undén till

professuren i civilrätt men fick samtidigt sitt första internationellt orienterade uppdrag som folkrättsakkunnig i UD. För Hjalmar Branting, som under sina sista år främst ville ägna sig åt mellanfolklig verksamhet i Nationernas Förbund (NF) tycks Undén ha fungerat som på en gång amanuens och handledare. När Branting 1924 bildade sin tredje ministär var Undén självskriven som utrikesminister.

Det var som svensk utrikesminister Undén våren 1926 under den s. k. råds krisen i NF skulle stå i det internationella strålkastarljuset som varken förr eller senare, även med hänsyn till perioden 1945–62. Sammanhanget var detta. Efter avtalet i Locarno 1925 mellan Tyskland, Frankrike, Storbritannien, Belgien och Italien ansågs tiden mogen för Tyskland att få en permanent rådsplats i NF. På den punkten rådde enighet. Men när ett antal relativt stora länder begärde antingen permanenta eller icke-permanenta rådsplatser befarade flera mindre stater att NF-församlingen skulle försvagas och stormakterna därmed få sitt redan stora inflytande ökat.

Undén förklarade att Sverige bestämt motsatte sig varje utvidgning av rådet utöver Tyskland och stod fast mot hårda påtryckningar från flera stater. Ett förslag om en icke-permanent rådsplats åt Polen avvisades av Tyskland. Då ”tog Undén fram sin joker ur ärmen: Sverige kunde erbjuda sig att avstå från sin rådsplats så att en annan stat kunde träda i stället.” Det hade suttit mycket hårt åt att utverka regeringens medgivande till detta steg.

Men frågan är om inte denna ”joker” egentligen var ett kort som Undén blivit tvungen att spela ut. Hela sessionen hotade att gå i baklås på grund av Sveriges motstånd. Därtill kom att Undén tidigare uttalat sig för rotationsprincipen på ett sätt som gjort honom till dess främste förespråkare i NF; underhand hade kontakter tagits med Holland om att efterträda Sverige i rådet. Som det nu blev skedde avståendet till förmån för Polen; genom att vid sidan av det exneutrala Sverige också det franskorienterade Tjeckoslovakien avstod sin plats skulle maktbalansen i rådet bevaras. Emellertid gick hela det stort upplagda utspelet om intet på grund av Brasiliens veto.

Trots att insatsen alltså blev resultatlös skulle Undén prisas som NF:s räddare både från fransk och brittisk sida. De som där emot int – så som sakerna utvecklats sig med rådsplats även åt Polen – visade Sverige någon erkänsla var tyskarna. En fram-

stöt i den vägen avvisades bryskt av utrikesminister Stresemann; ett i sammanhanget inte ointressant moment.

Efter den socialdemokratiska regeringens avgång 1926 återvände Undén till sin professur och sitt juridiska författarskap vars viktigaste alster är Svensk sakrätt. Det hade varit värdefullt om Möller presterat något mera upplysande än allmänna fraser om detta verk som varit vägledande för generationer av jurister och av vilket ”nya upplagor gång på gång måste ges ut för att möta en ihållande efterfrågan”. Undéns bidrag i festskriften till Hägerström hade kanske kunnat ge någon ledtråd till hans juridiska tänkande.

När Per Albin Hansson 1932 bildade regering önskade han (liksom f. ö. kungen) att Undén ånyo skulle bli utrikesminister. Men i sin egenskap av f. d. statsminister var det Rickard Sandler som i första hand fick välja mellan att bli utrikes-, finans- eller handelsminister. Därmed var utrikesministerposten upptagen och Undén blev konsultativt statsråd vid sidan av Torsten Nothin – sällan såg man så överkvalificerade konsulter!

År 1935 drabbades Undén av ett hårt slag då hans hustru oväntat avled i sviterna efter en rutinoperation. Han önskade komma bort från regeringsbestyren, vilket också skedde när ministären avgick våren 1936. Följande år utnämndes Undén till universitetskansler och avgick då från sin professur.

De internationella frågorna hade aldrig lämnats ur sikte och som ordf. i det 1937 inrättade utrikesutskottet skulle Undén under krigsåren spela rollen som riksdagens mest auktoritative kritiker av samlingsregeringens utrikespolitik. Det innebar att förhållandet till Per Albin Hansson stundom var irriterat, något som i än högre grad gällde förhållandet till utrikesminister Günther. Det kan nämnas att Undén efter krigsslutet stundom behandlade Günther med ogin nedlåtenhet.

Undéns kritik av Günther – speciellt i ett tal 22 juli 1945 – medförde att hans återkomst på utrikesministerposten föranledde orealistiska spekulationer i vissa kretsar. I en uppteckning på Foreign Office heter det t. ex. att ”en fullständig nyorientering av Sveriges utrikespolitik” tycktes vara tänkbar. Att märka är också att Undén till en början inte heller talade om neutralitets utan om solidaritetspolitik, dvs. solidaritet med FN. För dem som i Undén velat se en neutralitetens Sankt Göran lär det vara en besvikelse att finna hur han 1935 (på tal om

den inskränkning i neutraliteten som följt med medlemsskapet i NF) uttalade att "det finns ingen anledning att söka skapa ett stämningsvärde kring neutralitetsbegreppet, som om en politik i dess tecken vore i och för sig den ideala vägen för de mindre staterna."

Det dröjde inte länge förrän enigheten mellan andra världskrigets segrarmakter var sprängd – en eventualitet som Günther hade framhållit i sitt av Undén kritiserade tal. Därmed lades den svenska neutralitetspolitik fast som Undén skulle personifiera. Det skulle föra för långt att här närmare gå in på denna politik; det får räcka med några punkter.

Vad gäller Undéns inställning till Sovjet vore det säkert – som Gunnar Jarring påpekar – fel att tala om någon undfallenhet. Men väl om något som måste karaktäriseras som överseende med snudd på godtrogenhet. Gunnar Hägglöf har berättat hur han inför sitt tillträde som ambassadör i Moskva uppmanades att verka för "förtroendefulla" relationer med Sovjet. När Hägglöf rapporterade om omöjligheten att komma på förtrolig fot med den stalinistiska regimen blev han hemkallad för att muntligen redogöra för läget; Undén hade tydligen svårt att föreställa sig att det kunde stå så illa till.

I samma riktning pekar Undéns replik till Wallenbergkommittén 1947: "Tror ni att utrikesminister Vysjinskij ljuger?" – denne hade ju förklarat att Raoul Wallenberg ej fanns på ryskt område. Undén visste självfallet att Vysjinskij som åklagare under Moskvaprocesserna gjort sig skyldig till de värsta lögnerna och skändligheter – ändå åberopade han nu denne man som sanningsvittne, rimligtvis därför att det låg i linje med hans strävan efter okomplicerade förbindelser med Sovjet. Önskan om ostörda kontakter längre öster ut kan också ha varit en orsak till Undéns relativt svala intresse för utvecklingen i Finland med "nattfrost", "notkris" etc.

Vad beträffar neutraliteten åt väster så bevakade ju Undén strängt att den iaktogs. Han kunde därvid gå till närmast komiska överdrifter som när han förbjöd en regementsmusikkår att resa på semester till Bornholm iförd uniform! Undra på att försvarsminister Torsten Nilsson blev förbannad. Och ÖB general Swedlund fick vänta länge innan han beviljades tillstånd att överhuvud taget resa till USA – men då som privatperson och med uniformen lämnad hemma. Detta samtidigt som för försvaret

oumbärliga komponenter endast kunde erhållas från USA. Hård kritik skulle riktas mot Undéns ord 1947 att den svenska socialdemokratin "står främmande både för borgerlig storkapitalism och för kommunism" – uttalandet ter sig, hur det än tolkas, skäligen föråldrat i dag då statsägda företag överväger introduktion på fondbörsen.

Ett utförligt och väldokumenterat kapitel ägnar Möller åt Undéns insats mot svenska atomvapen. Nu efteråt kan det nog sägas att i och med att de s.k. militära tänkarna i USA i början av 1960-talet kommit till slutsatsen att framställning av atomvapen borde begränsas till minsta möjliga antal stater – helst endast till dem som redan hade dem – var frågan i praktiken avgjord för Sveriges del. Men självfallet hade Undéns och Alva Myrdals verksamhet mot kärnvapenspridning bidragit till en sådan utveckling.

En besynnerlig historia är Undéns långvariga verksamhet som anonym ledarskribent i det socialdemokratiska huvudorganet Morgon-Tidningen. Efter dess nedläggning 1958 önskade Undén fortsätta i den LO-ägda Stockholms-Tidningen. När detta förvägrades honom av chefredaktören Victor Vinde blev Undén enligt Möller "mycket besviken." Det kan antas att Vinde efter sin tid som korrespondent i Paris ville undvika allt som liknade ministerdirigerad – eller rättare ministerskriven – opinionsbildning; sådan kände han blott alltför väl från fransk press.

Det strider onekligen mot den gängse bilden av den omutligt korrekta ämbetsmannen Undén att finna honom att som anonym ledarskribent betygsätta, ofta berömma sin egen eller sina medarbetares insats. Som Svante Nycander uttryckte saken i DN: "En utrikesminister kan försvara sig offentligt, men han kan inte lovorda sig själv som vore han en annan person." Undén tycks på något sätt ha varit nästan barnsligt angelägen om beröm; gavs det inte av andra fick han ge det själv.

Samtidigt som Undén med fast hand styrde sitt departement var han långt ifrån ointresserad av regeringens verksamhet i övrigt. Det är känt att han i kraft av sitt breda juridiska kunnande följde i varje fall delar av lagstiftningsarbetet och det skulle ha varit intressant att få veta något om detta. Inom UD bestämde han enväldigt över utnämningar – det var före "facket" – men han ordnade också med t. ex. utnämningen av Uno Willers till riksbibliotekarie.

I vissa avseenden har Undéns utrikespolitiska principer eller normer nu övergivits. På tal om inställningen till Sydafrika kunde han sålunda deklarera: "Vem har givit Sverige mandat att framträda som moralens väktare mot andra stater? Vilken legal rätt har vårt land att bestraffa ett annat land för dess inrikespolitik – om det nu bleve ett straff och inte bara en tom gest." Detta resonemang kritiserades redan då det framfördes omkring 1960 och är ju numera övergivet, ovisst hur definitivt. Allmänt gäller att Undén gärna – också i sina dagboksanteckningar – inskärpte att det inte var hans uppgift att "moralisera" utan att "framlägga en analys av det faktiska läget." Med en sådan kalenderbitarattityd skulle mycket av Undéns insats under andra världskriget ha fallit bort och den gäller heller inte för hans verksamhet som utrikesminister i dess helhet.

Efter det att Sverige under andra världskriget manövrerat sig fram på en slingrande väg mellan maktblocken skulle vårt land efter krigsslutet iakta den stränga neutralitet som var dess utrikesministers signum. Auktoritativ och principfast, med ett kunnande som sträckte sig över vida fält var Östen Undén en betydande rättslärare och en utrikesminister som ingav växande respekt inåt och utåt. Yngve Möller har gjort ett porträtt i något mer än naturlig storlek som emellertid i stort sett gör föremålet rättvisa.

Ulf Brandell

Endre Nemes – ett ojämnt geni

Endre Nemes konstnärskap tillhör ett av de mer omdiskuterade men dock ett av de centrala i svensk 1900-talskonst. Som flykting i Sverige förde han med sig ett kulturarv från Centraleuropa, som det svenska konstlivet vid tiden för andra världskriget stod främmande inför. Trots detta blev han bara sju år efter sin ankomst till Sverige lärare vid Valand i Göteborg. Men myten om Nemes främlingskap i det svenska kulturlivet grundlades tidigt, i någon mån odlad av honom själv.

Nemes och dennes väldiga och ojämn produktion har *Thomas Millroth* ägnat en grundläggande monografi, generöst illustrerad med färgfotografier av Nemes målningar, allt ifrån de fåtaliga som finns kvar från hans Pragår till de sista årens collage-mässigt sammanfogade bilder i *Endre Nemes* (Stockholm: Liber 1986, ill., 221 s., personreg. saknas). Det är en vacker bok förlaget framställt, även om det ibland är

svårt att orientera sig mellan text och bilder. Fler sidhänvisningar till de bilder texten syftar på skulle behövts. Ännu mer önskvärt vore att bilderna fått ledsaga texten.

Nemes uppväxt var rotlös och språkförbistringen var stor. Han föddes av judiska föräldrar 1909 i södra Ungern och familjens språk var ungerska; självklart talades också tyska. Som barn upplevde han Österrike-Ungerns fall och familjen flyttade till Slovakien, där Nemes sattes i slovakisk skola utan att förstå något av språket. Föräldrarna skildes och fadern flyttade tillbaks till Ungern, medan modern bodde kvar i Slovakien. Med tiden lärde sig Nemes också tjeckiska. Som vuxen uppfattade han sin bristande språkliga förankring som ett handicap. "Jag lärde mig stamma på fem olika språk". Bokstäver, matematiska och geometriska formler blev på grund av den bristfälliga skolunderbyggnaden hemlighetsfulla tecken, som han aldrig förstod och vars innebörd han skulle avlocka för att nå den gemenskap, vilken han med sin språklöshet stod utanför. Tecknens magi har också följt honom i hans konstnärskap.

Trots sin oförmåga att hantera språket ville han arbeta som journalist. Detta misslyckades för honom, medan han i Prag faktiskt slog igenom som tidningstecknare, något som han väl kunde försörja sig på. Under denna tid började Nemes också måla i expressionistisk anda. Kokoschka och Munch var de stora förebilderna. Han konsulterade Willy Nowak, professor på Prags konstakademi, och denna ansåg att Nemes väl kunde hoppa över akademiundervisningen och fortsätta på egen hand. Men för Nemes fanns problemet: han målade, men han visste inte hur en målning uppstod, han saknade teknisk och teoretisk skolning och hade aldrig tagit ställning till kompositionsproblemen. 1930 började Nemes på konstakademien i Prag utan inträdesprov.

I Prag fördes ett intellektuellt kaféliv och efter 1933 blev staden en kulturell smältdegel. Hit kom dadaisterna Hausmann och Heartfield, expressionisten Kokoschka, författare som Heinrich Mann, Johannes Becker och T T Heine. Under akademiåren inleddes en sökande och prövande attityd. Han började intressera sig för barns och sinnessjukas bildskapande, men också för de kubistiska principerna. Frågan uppstod hur en tanke, ett budskap skulle förmedlas i en identifierbar fast uppbyggd form. Hans expressionistiska måleri fick en koncisare uppbyggnad, framför allt under intyck av de

Chiricos *pittura metafisica*. Men mer än de Chiricos måleri vill Millroth understryka själva staden Prags betydelse för Nemes begrepps- och figurgalleri. Nemes människogestalter, förtingligade t. ex. till byråer, har sin direkta motsvarighet i de böhmiska madonnorna, som fungerade som förvaringsskåp åt relikier. Dessa målningar var bokstavligt bilder med lådor i. Också själva praktiken och den lysande färgen integrerade Nemes i sin konst.

Så kom 1938 och Nemes flydde från Tjeckoslovakien till Finland, som han lämnade för Norge 1939 och vid tyskarnas intåg där, lyckades han ta sig över gränsen till Sverige. Här bosatte han sig i Stockholm, men saknade alla sina personliga tillhörigheter, framför allt sina tidiga målningar, som han lyckats få med sig till Norge. Under två år var han konstnärligt improduktiv och inte förrän han fått tillbaka sina målningar fann han sin konstnärliga identitet. Med den tidigare produktionens hjälp kunde han leta sig tillbaka till sitt måleris grunder. I Sverige saknade han kafédiskussionernas stimulerande intellektuella och konstnärliga utbyte och de samtal om konstens villkor som här fördes hade för tjugo år sedan avhandlats på kontinenten. Det är denna uttunnade intellektuella atmosfär Peter Weiss skildrar i romanen *Brännpunkt*.

När Nemes första gången visade sitt måleri för svensk publik möttes det med få undantag av misstänksamhet och avoghet. Han blev genast stämplad som främling och outsider i svenskt konstliv, men så var det också några år före konkretismens genombrott. Nu präglades svenskt måleri av efterdyningarna av 30-talets kolorism. Av konstnärer i Sverige fick Nemes kontakt med andra flyktingar som Adja Yunkers, Ilmar Laaban och Peter Weiss men också några av de svenska konstnärerna intresserade sig för hans bildskapande, som imagisterna Max Walter Svanberg och C O Hultén. Kontakten med Egon Möller-Nielsen betydde mycket för Nemes. Tillsammans med honom och några andra föddes tanken att bilda sammanslutningen *Konstnärer i landsflykt* för att gemensamt utställa. Pluralitet var den självklara målsättningen. Alla stilarter och uttryck skulle bejakas. Det svenska mottagandet var delvis svalt, delvis fientligt. Framför allt kritikerna i de socialistiska tidningarna ställde sig avvisande till den kontinentala avantgardismen. För dem var socialrealism lösenordet. Politisk och estetisk radikalism går sällan hand i hand.

Om nu starten i det nya hemlandet blev motig, etablerade Nemes sig snart bland de experimentella konstnärerna och författarna. 1947 hade han en separatutställning på Färg och Form, han var med om att starta den litterära och bildkonstnärliga tidskriften *Prisma* och han kallades till lärare vid Valand. I åtta år var han verksam som lärare där och lyckades både reformera undervisningen och förbättra lokalerna. Trots detta var motståndet i Göteborg mot honom hårt. Nemes surrealistiskt orienterade måleri misstrodde i en atmosfär som dominerades av den västsvenska kolorismen. Nemes ville i stället för den lokala traditionen upprätta en förtrogenhet med de moderna mästarna och att med experimenterande utgångspunkt från dessa ge konsten nya dimensioner. Hans ambition betraktades som ett försök att anpassa det göteborgska måleriet efter den gångbara internationella gallerikonstens mönster. Fortfarande 1984, när Nemes ville donera sin efterlämnade produktion till Göteborgs stad, motsatte man sig ett sådant enmansmuseum. Nemes var och förblev, enligt Millroth, en främling och utstött i svenskt konstliv.

När Nemes lämnat Valand fick han mer tid över för eget måleri. Han drogs på 50-talet åt informalismen. Under 60-talet experimenterade han med collage. Han bytte temperatekniken mot olja och akryl. Härvid lag följer han den gängse svenska konstnärliga gången. Millroth är mycket mån om att poängtera Nemes isolerade ställning och strävan att från egna utgångspunkter söka finna en ny form, opåverkad av tidens måleriska uttryck. Det är kanske i denna ambition att placera Nemes i en genialisk originalitet som Millroths framställning väcker de största invändningarna. De eklektiska i Nemes konst tror jag är svårt att förneka och varför förmäna konstnären den rätten att pröva tidens modeuttryck om han själv känner sig i konstnärlig stagnation. Efter lärartiden på Valand med undervisningskrav på inlevelse i andras konstskapande måste Nemes haft problem att hitta tillbaka till ett eget kongenialt uttryck. Är det då inte naturligt att han prövade 50-talets informalism och abstrakta expressionism för att på nytt erövra de egna konstnärliga medlen?

Som en röd tråd i Millroths monografi löper att Nemes mer än av den aktuella konstutvecklingen påverkades av de intryck han mottagit i sin ungdoms Prag. Han påvisar likheten mellan Nemes bildupp-

byggnad och det Pragska stadslandskapet. Och visst är det övertygande att dessa perceptuella reminiscenser lever kvar i Nemesena måleri även om de modifierats av samtida tendenser i konstnärligt uttryck.

Jämsides med Millroths framställning löper utdrag av Nemes egna artiklar och av Peter Weiss skriftställning. I dessa texter kommer läsaren konstnären närmare, blir uppmärksam på hans egna intentioner och försök att avlocka konstverkets tillblivelseprocess. Han hade ett absolut allvar inför konsten. För "konsten är den sista stora illusionen vi har", skriver Nemes. Världen kan förändras, länder kan falla, men de konstnärliga problemställningarna är oföränderliga.

Barbro Schaffer

I Sverige under andra världskriget

Kaj Björk, *Ett krig. Minnen och funderingar*. (Sthlm: Tiden 1986. 319 s.). Kaj Björk fortsätter sina memoarer med en skildring av tiden från krigsutbrottet 1939 till Per Albin Hanssons bortgång 1946. Han är då 28 år gammal. Av förordet att döma anser han därmed sitt verk fullbordat. Det bär en undertitel som ger vid handen att det rör sig om såväl minnen som funderingar. Förutom på korrespondens har Björk särskilt kunnat bygga på egna artiklar, särskilt som medarbetare i partipressen. Skildringen blir därigenom ömsom en återgivning av hur han reagerade på tidens händelser och politiska aktörer, ömsom en kritisk granskning i efterhand av de åsikter som på den tiden framfördes, ibland under pressande yttre omständigheter. Härur kan uppstå en viss oklarhet hos läsaren.

Personregistret till verket är denna gång av hög kvalitet. I likhet med föregående del saknar den nu framlagda illustrationer. Björk är sällan särskilt generös mot dem han samarbetat med eller vars uttalanden eller utspel han följt. Den värme varmed Lars Ahlin omtalas är därför sällsynt. När dennes första roman kom ut intervjuades han av Björk. Då lades grunden till en viss vänskap som bestod under ett antal år, varunder Kaj Björk följde Ahlins fortsatta författarskap och presenterade det i pressen. Ahlins reformistiska socialism med dess omtanke om den enskilda människan fick betydelse för Björks inställning till det politiska livet. Till Ahlins övriga, teologiskt grundade begreppsvärld förmådde Björk dock inte följa honom. Ett personligt möte med Jean-Paul Sartre, på tillfälligt besök i

Sverige, kunde inte heller inspirera Björk till någon djupare förståelse för existentiellismens grundtankar. En viss begränsning hos Björk till politikens dagsfrågor blir uppenbar för läsaren.

Men Eyvind Johnson, Harry Martinson och Vilhelm Moberg engagerade sig under vinterkriget 1939/40 för Finlands krigsdeltagande på ett sådant sätt att de fick den politiskt redan bevandrade Björk att varaktigt tvivla på författares förmåga att begripa sig på politik. – Genom sin skolkamrat Anders Ek kom han att uppmärksamma Birgit Cullbergs danskonst med dess politiska budskap. Kontakten förnyades många år senare när Cullbergbaletten gästspelade i Kanada under Kaj Björks tid som ambassadör.

Under krigsåren avlade Kaj Björk fil. kand.-examen vid Stockholms högskola. I examen ingick en trebetygsuppsats för Herbert Tingsten om Trotskijs tänkande, säkert en krävande uppgift för denne fruktade examinerator. Fortsatta planer på studier för licentiatexamen gick dock om intet. Trots åsiktsskillnader mot den till marxismen kallsinnige professorn bevarar Björk en viss respekt för sin akademiske lärare. En mera kritisk hållning intar han till en annan professor, Gunnar Myrdal, vars verksamhet han, när denne befann sig i Sverige, också kunde följa. Myrdals ryska sympatier och förhoppningar om svenska handelsförbindelser med stormakten efter kriget finner Björk löst grundade. – Även från Nils Karlebyts kritiska granskning på 1920-talet av socialismens grundvalar, av betydelse ännu för Björks socialdemokratiska generationskamrater, tar han avstånd.

Över huvud taget är Björk på sin vakt mot personer, vars rörliga intellekt förleder dem till åsiktsbyten. Zeth Höglund luftade under den första krigsvintern sin ytterliga avsky för de svenska kommunisterna. Några år senare föredrog han dem som samarbetspartners framför de borgerliga. För Björk, själv stabil till läggningen, är denna förändring gåtfull. Till de sällsamma socialisterna räknar han även Stig Ahlgren, som övergav socialdemokratin för veckopressen, och konstaterar i anslutning till Nils Beyer att Ahlgren "visserligen var socialist men aldrig förmått intressera sig för arbetarrörelsen".

Kaj Björks arbetsplats, när han inte är inkallad, är Social-Demokraten, mot slutet av kriget efter namnbyte Morgon-Tidningen. Höglund lämnar tidningens ledning för att bli borgarråd i Stockholm och efterträds

av Rickard Lindström, tidigare redaktör för Ny Tid. Lindström var ursprungligen sågverksarbetare och förblir skeptisk till akademiker inom arbetarrörelsen. Men han tvekar inte att ta dem i sin tjänst när han finner sig ha bruk för dem och Lindström och Björk kan samarbeta. Lindström är en trogen och på det hela taget skicklig försvarare av samlingsregeringens politik. Det är först när hans spritbruk blir besvärande som han kopplas bort från den dagliga tidsningsledningen. Lindström gick ur tiden 1950, vid 56 års ålder.

Björks förbindelser med de socialistiska flyktingar från kontinenten som uppehöll sig i Sverige har ägnats ett särskilt avsnitt i boken och det hör nog till det värdefullaste bland det han har att rapportera om. Han möter Kurt Stechert, den nyligen bortgångne Willy Strzelewicz, Kurt Heinig, Immanuel Birnbaum och Stefan Szende, alla redaktörer eller politiska skriftställare. Några av dem blev av betydelse för utvecklingen i sina hemtrakter på kontinenten efter kriget, andra inte. Bland emigranterna fanns naturligtvis Bruno Kreisky och Willy Brandt, den sistnämnde av Björk länge betraktad som norrman.

De socialdemokratiska medlemmarna av krigsårens regeringar utsätts för Björks granskning. Ernst Wigforss agerande motsvarar närmast Björks uppfattningar. Till Tingstens förtjänster räknar Björk hans uppenbara förståelse för Wigforss' reflekterade personlighet. Även Gustav Möller är i stort sett en man efter Björks sinne. Per Albin Hansson skildras med respekt fast utan sympati. För Rickard Sänders egen sinne och Per Edvin Skölds pragmatiska ställningstaganden har Björk mindre förståelse. Till samlingsregeringens borgerliga ledamöter och deras hållningar under krigets påfrestningar markerar Björk en distans. Kanske särskilt kritisk är han mot den förment opolitiske utrikesministern Christian Günther som Per Albin enligt Björks bedömning fick bukt med först under de senare krigsåren.

Under de här åren lade den uppenbarligen språkkunnige Björk grunden till sin kännedom om kontinental politik och internationellt socialistiskt samarbete. Med tiden blev han en av sitt partis utrikespolitiska experter.

Åke Lilliestam

Möte med Bror Hjorth

På bildförlaget Öppna ögon har utkommit en vacker bok *"Möte med Bror Hjorth"*.

Boken är huvudsakligen ett bildverk, ett möte med Bror Hjorths konstverk (228 sidor, 143 bilder varav 40 i färg och 103 i svart-vitt). Ett rikligt urval av Bror Hjorths teckningar har man ägnat särskild omsorg. Förlagets namn är alltså signifikativt.

Texten består av sex fristående uppsatser. Författare är Ulf Linde, Margareta Wirmark, Märit Ehn, Göran Sörbom och Tommy Östmar. Hans-Olof Boström avslutar boken med en uppsats på engelska. I redaktionen har bland andra Margareta Hjorth ingått.

Även uppsatserna behandlar mer Bror Hjorths verk än hans liv och hans person. De är mer en konstanmälan än konsthistoria eller personhistoria. Vill man möta personen Bror Hjorth och känna något av sambandet mellan liv och konst kan man gå till Bror Hjorths egen bok, *"Mitt liv i konsten"*, som kom ut 1967, ett år innan Bror Hjorth dog.

I föreliggande bok finns två sidor korta levnadsdata samt en litteraturförteckning över litteratur om Bror Hjorth och av Bror Hjorth. Av Margareta Wirmarks uppsats om Bror Hjorths hus i Uppsala framgår att en stor brevsamling och bandade intervjuer och föredrag finns bevarade.

Ulf Linde skriver i sin uppsats *"Om det på nytt blir mode att forska i sambandet mellan konstnärers biografier och deras verk kommer han att bli sötebröd för doktorander. Det kan därför vara på sin plats att här framhålla att Bror Hjorth, trots att han var väl medveten om sambanden, ansåg att de saknade varje konstnärlig betydelse"*. Efter att ha läst Bror Hjorths egen bok är det svårt att hålla med om den sista slutsatsen och Ulf Linde säger också redan på nästa sida *"Ändå — helt utan konstnärlig betydelse tror jag inte att sambandet mellan levnaden och verket var i hans fall"*. Närmare än så analyserar dock knappast någon av författarna detta samband. I stället bidrar boken till att ge en idolerad och nästan mytisk bild av personen Bror Hjorth. Några exempel: Ulf Linde säger att Bror Hjorth kände sig hemma bland bondespelmän och snusande gubbar för han själv levde som de. Han var av deras sort men dock med god utbildning. Det bondska livet spanns in i en kokong av fin bildning. I Bror Hjorths egen bok kan man läsa att han flyttade med sina föräldrar till Dalboda i norra Uppland, när han var sex år, att han började i skola där men provade in till privatläroverk i Uppsala, där han gick tills han tog studenten. Hemma i Dalboda var han väl då

bara under skolloven. Efter studentexamen började han i konstskola men blev sjuk i tuberkulos och tillbringade flera år på sanatorium eller hemma, vårdad av föräldrarna. Hans trumhinnor sprack, han blev nästan döv, han var sjuk och ofta deprimerad. Han läste mycket och när han till slut blev frisk reste han först till Köpenhamn och sedan till Paris för att studera konst. Så mycket av bondskt liv verkar det inte ha varit. Den lyriska skildringen av förhållandet till föräldrarna i Göran Sörboms uppsats rymmer inte det mer komplicerade förhållande, som Bror Hjorth själv berättar om. Hans stora tacksamhet för föräldrarnas ekonomiska uppostringar under många år, skolpojken som skäms för sin mamma från landet, den sjuke unge mannen, som inte orkar älska sina föräldrar, generationsmotsättningarnas tryck, när han med familj har bosatt sig i närheten av föräldrarna, hans mångåriga och intensiva brevväxling med modern och smärtan över hennes död.

Även Bror Hjorth och musiken i Göran Sörboms artikel ger aldrig bilden av den nästan döve Bror Hjorth, som lär sig spela fiol med en pinne mellan tänderna placerad på fiolen för att kunna uppfatta tonerna. Just det faktum att Bror Hjorth var nästan döv ger ju relief åt hans stora musikin-tresse.

Dessa få exempel, hämtade ur Bror Hjorths egen bok, visar att hans liv och person hade kunnat bidra till en fördjupad förståelse av hans utveckling som konstnär. Det skulle också berikat boken med en bredare analys av Bror Hjorth i sitt konsthistoriska sammanhang. Den analys av volymer, karaktären och rytmen i Bror Hjorths värld som Ulf Linde gör på ett mycket fängslande sätt och den noggranna genomgång av Bror Hjorths verk, som Märit Ehn och Göran Sörbom gör är dock både intressanta och läsvärda.

I Tommy Östmars bidrag, som skiljer sig från de övriga, skymtar personen Bror Hjorth i en konkret situation, en teckningslektion på Konsthögskolan, där Bror Hjorth var professor. I den skissen känns något av teckningens snabba drag och spontanitet. Tommy Östmar berättar också uttrycksfullt om volymen och rummets betydelse för Bror Hjorths syn på konsten.

En konstnärsbiografi, där liv och konst ställs mot varandra tycks återstå att skapa. Stoffet måste vara utomordentligt rikt och intressant och "sötebröd" för någon konsthistorisk forskare, doktorand eller annan.

Margareta Jonason

Strängt förtroligt

Carl Henrik von Platen: *Strängt förtroligt*. (Norstedts, Sthlm 1986. 218 s.).

Strängt förtroligt har diplomater plågat påteckna de depescher som de med hänsyn till innehållet ansett böra förbehållas utrikesledningens inre cirklar. Med tiden har detta memento – jag bygger iakttagelsen på ett studium av mellankrigstidens diplomatiska dossierer – blivit en kliché, och endast den obevandrade kan vara böjd för slutsatsen att orden Strängt förtroligt skulle borge för sekret information av unikt källvärde.

"Strängt förtroligt" har Carl Henrik von Platen betitlat sina memoarer. Den som till äventyrs väntar sig sensationella avslöjanden blir dock bedragen: förf. tillhör inte blottarnas och bekännarnas skola; åtskilligt hade kunnat inrapporteras *en clair*. Förf. gör heller inte anspråk på vetenskaplig objektivitet eller fullständighet; hans önskan är att ge läsaren "osminkade porträtt och personliga uppfattningar".

Carl Henrik von Platen, äldst i den illustra brödrakrets som vidare omfattar Gustaf von Platen, med tiden Svenska Dagbladets chefredaktör, och Magnus von Platen, professor i litteraturvetenskap, inträdde 26-årig i UD:s tjänst 1939. Efter attachéår i Moskva, Rom och Ankara 1940–43 tjänstgjorde han som förste sekreterare i Washington 1948–53. Han blev byråchef i UD 1954, var chef med ambassadörs rang för Sveriges representation vid FN:s Genèvekontor 1959–63, ombud i Unesco 1965–72 och chef för Sveriges OECD-delegation i Paris 1964–72.

Efter en överdådig skildring av livet i morföräldrarnas hem – läsarens associerar osökt till julbordet i "Fanny och Alexander" – övergår förf. till den karga miljön i krigstidens UD. En rad diplomater skymtar förbi. Porträttet av Christian Günther bekräftar det redan kända. Om den problematiska Staffan Söderblom skulle man vilja veta mera än att han utstrålar "sin vana trogen en rosig och opåkallad optimism", där han i kretsen av UD:s chefer följer krigshändelserna framför kabinettets enda radioapparat. Mest utarbetat, rikt på iakttagelser och nyanser är det ingalunda okritiska porträttet av Dag Hammarskjöld. Även bilden av Erik Boheman är värdefull genom distans och kritiska schatteringar. Östen Undén skildras med påtaglig sympati trots det poängterade avståndet i partipolitiska preferenser. Förf. understryker att Undéns bedömning av Sovjetunionen starkt påver-

kades i positiv riktning av Rolf Sohlman.

Om sina upplevelser på utrikes beskickningar berättar förf. opretentiöst, kultiverat, ofta spirituellt, ibland med en självironisk nyans. Av betydande intresse är mötet med Pius XII en augustidag 1942. Fängslande är bilden av Franz von Papen, under kriget tyskt sändebud i Ankara, tidigare rikskansler i den döende Weimarepubliken, iskall opportunist och obestridd mästare i överlevnadens konst. Den utförliga skildringen av Koreakriget, som förf. kunde följa från sin utkikspost i Washington, faller något ur memoarernas framställningsram: här torde förf. direkt bygga på en egen samtida analys. Sina år i OECD och Unesco lämnar förf. tyvärr i all huvudsak åsido.

Carl Henrik von Platen har åtskilligt klokt att säga om diplomatycket. Med lågmäld intensitet pläderar han för en breddning av det traditionella begreppet utrikespolitik med motsvarande krav på den diplomatiska tjänstemannens fördjupande insikter i finansväsen, handel, vetenskap och för den "nationella" diplomatins utveckling till en multilateral – teman som förf. tidigare utvecklat i sin uppsatssamling "Diplomati och politik" (Sthlm 1966).

Om sitt privatliv är förf. övermåttan förtegen. Han hyllar sin hustru utan namnsnämmande, och det fordras verklig *close-reading* för att inse att bilden vid s. 191 föreställer Mildred von Platen, f. Ax:son Johnson.

Carl Henrik von Platen lämnade 1972 diplomatbanan för näringslivet. Här om tiger minnena. Måhända finns det plats för ytterligare en volym?

Torbjörn Norman

Emil Lundqvist

Sven Rydberg, *En man för sig – Emil Lundqvist och Stora Kopparberg under mellankrigstiden* (Atlantis, Stockholm 1985. 155 s.).

Att skriva biografier om framträdande personer som till synes saknar privatliv har sina problem. Går det att systematiskt urskilja personliga drag i den verksamhet som gjort huvudpersonen känd eller måste man nöja sig med att teckna huvuddragen i denna verksamhet och låta detta bli stommen i biografin? Sven Rydberg har stått inför problemet när han skulle teckna porträttet av Stora Kopparbergs disponent Emil Lundqvist (1872–1942). Lundqvist var en man med få intressen utanför arbetet, utan familj och med ringa intresse för att i skrift uttryc-

ka mer än det allra nödvändigaste. Något egentligt privat arkiv har han inte lämnat efter sig. Från ungdomsåren till dödsbädden – han gick aldrig i pension – var han absorberad av sitt arbete.

Av allt att döma har Rydberg redan från början haft en dubbel avsikt med sin bok. Den har blivit både en biografi över Emil Lundqvist och en översiktlig företagshistorik om Bergslaget. Det sistnämnda är mycket tacknämligt eftersom vi tidigare saknat en historisk framställning om detta företag efter 1915 där Karl-Gustaf Hildebrands stora monografi "Erik Johan Ljungberg och Stora Kopparberg" (1970) slutar. Rydberg skriver initierat och lättläst om företagets produktionsenheter, försäljning, ekonomi, ledande personer och den speciella Bergslagsanda som vilade över företagets sociala förhållanden. Det är inte en ingående ekonomisk-historisk framställning av den typ som Hildebrand skrivit men som preliminär översikt fungerar den utmärkt. Den täcker även Lundqvists företrädare Olof Söderbergs chefstid (1916–23).

Bokens titel indikerar att det biografiska elementet ska stå i centrum. Det begränsar sig dock till Lundqvists tid i Bergslaget dit han kom först i 50-årsåldern – hans öden dessförinnan tecknas på 6 sidor. Lundqvist hade då i nära 20 år arbetat inom företag som stod Marcus Wallenberg sr nära (ASEA, Kopparberg-Hofors, Svenska Emissionsinstitutet) och Rydberg pekar med all rätt på i hur hög grad de två var samspelta. Frågan är väl om någon av de många industriledare som samarbetat med Marcus Wallenberg sr var så lik honom i företagsfilosofi. Olof Söderberg fick lämna disponentbefattningen inte på grund av något påtagligt misslyckande – det går att hävda att han egentligen var framgångsrik – utan på grund av en personlig ledarstil som stämde illa med styrelsens intentioner. Lundqvist fungerade däremot som Marcus Wallenbergs förlängda arm, inte genom att vara osjälvständig utan genom att in i de små detaljerna förverkliga en av styrelseordförande och disponent gemensamt omfattad grundsyn på företaget.

Denna grundsyn kom också att prägla företagets utveckling och här möts de biografiska och företagshistoriska linjerna i framställningen. Konsolidering, trimning av produktionsapparaten och ovilja mot expansionism var ledstjärnor. Antalet anställda *minskade* faktiskt mellan lågkonjunkturåret 1923 och högkonjunkturåren i slutet av 30-talet. Orsakerna var både rationalisering

och en påtaglig ovillighet att expandera. Rydberg framhåller att Lundqvist (och Wallenberg) prioriterade konsolidering framför expansion men det bör då erinras om att hela den svenska industrin under mellankrigstiden genomgick en kraftig ekonomisk konsolidering parallellt med en kraftig expansion. Flera storföretag var finansiellt lika starka som Bergslaget trots att de utvidgats kraftigt. Relativt sett sjönk Bergslaget också under Lundqvists tid ned från en plats i täten bland svenska storföretag till en nivå under de allra främsta.

Var det en stagnation som präglade Bergslaget och kan den ytterst härledas till att de båda ledargestalterna var äldre herrar som var ovilliga till risktagande? Både Lundqvist och Wallenberg kom till företaget som etablerade företagare utan behov av att bygga upp någon ny personlig position genom spektakulära förändringar. Rydberg ställer inte denna fråga men den är intressant genom att kombinera personhistoria med företagshistoria. Svaret måste delvis bli ja; i en mening stagnerade Bergslaget. Företaget avstod helt från att ta sig an reorganiseringen av vare sig stål- eller skogsindustrin, mellankrigstidens mest krisdrabbade industribranscher som verkliga behövde ledning av starka ägare uppbackade av finansiellt starka banker. En yngre Marcus Wallenberg hade kanske lockats av sådana uppgifter. Men både han och Lundqvist hade på nära håll följt och deltagit i 1910-talets stora våg av fusioner och stora aktieemissioner vilka i början av 20-talet mestadels utmynnade i kriser och skandaler. Visserligen hade de kommit ur dessa härvar med det mesta av både kapitalet och prestige i behåll men de hade all anledning att känna sig brända av storslagna företagskombinationer och samarbete med andra, mer expansionistiska, och mindre framgångsrika företagare.

Bergslagets inre liv synes i hög grad ha kommit att präglas av de båda huvudfigurernas erfarenheter och Lundqvist hade uppenbarligen kraften att driva igenom sin vilja långt ner i organisationen. Intensiva vardagsrationaliseringar, noggranna kalkyler, sparsamhet, forcerad återbetalning av skulder men också en rejäl satsning på teknisk utveckling kännetecknade denna ledarstil. Bergslaget lyckades på egen hand vända Domnarvet, Sveriges i särklass största stålverk, från en förödande förlustaffär på 20-talet till en efterhand lönsam produktionsenhet. Vid Skutskärs massfabriker utvecklades i samarbete med Bergslagets

specialstålverk Söderfors en ny metod för blekning av sulfatmassa vilken kom att bli epokgörande. Pappersproduktionen vid Kvarnsveden moderniserades och byggdes ut och Lundqvist kom att inta en ledarställning i den internationella tidningspapperskartellen – det sistnämnda framgår inte särskilt tydligt i boken. Teknik och marknadsföring präglades av betydande dynamik. Inom Bergslaget lyckades Lundqvist förverkliga det som förefaller ha varit det wallenbergska företagaridealet under mellankrigstiden: måttligt stora företagsenheter där chefen genom intensivt arbete hade möjlighet att tränga ned i detaljerna.

I Rydbergs bok får vi utöver porträttet av Lundqvist även en rad snabbskisser av hans närmaste medarbetare, platscheferna vid de olika produktionsenheterna. Flera av dem ledde verksamheter som med dåtida mått var storföretag. Organisationsformerna blev under Söderbergs och Lundqvists tid betydligt mer formaliserade än under den autokratiska E J Ljungberg men fortfarande fanns stort utrymme för en energisk högste chef att prägla verksamheten. Inte minst Rydbergs framställning av en storföretagsledare aktionsmöjligheter under denna period ger boken dess värde.

Jan Glete

Festskrift om folkhemmet

I framtidens tjänst. Ur folkhemmets idéhistoria (Gidlunds, Malmö 1986. 256 s.) är en festskrift tillägnad Ronny Ambjörnsson, professor i idéhistoria i Umeå. Det är en antologi skriven av personer som är eller har varit knutna till idéhistoriska institutionen i Umeå. Boken handlar om idéer om framtiden, utopier. Närmare bestämt om folkhemmets idéer och ideal. I ett inledningskapitel ges en introduktion till utopier, utopiernas historia och till folkhemmets idébakgrund. De därefter följande tio kapitlen behandlar skilda personer och fenomen. Allt ifrån en arbetarförening i 1800-talets Umeå och dess tro på förnuftet och klassernas harmoni till utopier i Erik Rosenbergs fågelböcker. Däremellan behandlas Kata Dalström och det framtida socialistiska samhället, Saxon och vegetarismen, Hjalmar Öhrvall och hygienens som samhällsvision, psykiatri och visionen om ett rationellt samhälle, Alva Myrdal och befolkningsfrågan, Ludvig Nordström och det moderna Sverige, den moderna bostadens ideologi samt Fogelstadsskolans vänskapsideal.

De flesta uppsatserna centreras som sy-

nes kring en person. Men det är i de flesta fall inte personens historia som är intressant utan personen som förmedlare av vissa idéer. Det gemensamma hos bidragen är att de vill beskriva idéer och personer som haft betydelse för det svenska folkhemmet. I övrigt berör de varandra så till vida att de tar upp tilltron till rationalitet, organisation och hygien.

Jag har tittat närmare på tre av uppsatserna. "Drömmen om den nya familjen. Alva Myrdal och befolkningsfrågan" ger ett tydligt exempel på personen som förmedlare av idéer, med tonvikten lagd på idéerna. "Utopier i verkligheten. Ludvig Nordström och det moderna Sverige" tar upp både personen och hans idéer. Den tredje uppsatsen "Lövsångaren i Utopia. Om samhällsvisionen i Erik Rosenbergs fågelböcker och dess motsägelser" är ett försök att ta fram och analysera utopiska drag i en text som inte är avsedd att vara en utopi.

Kapitlet om Alva Myrdals idéer, skrivet av Elsy Wennström, grundar sig på en innehållsanalys av Kris i befolkningsfrågan och en del andra verk och artiklar av Alva Myrdal. Alva Myrdal ansåg att den rådande samhällsordningen var orsak till den sjunkande nativiteten. Lösningen blev att reformera samhället. Kapitlet beskriver Alva Myrdals samhällsvision och familjebild. I detta samhälle är rationalitet och effektivitet nyckelord. Både man och kvinna ska förvärvsarbeta och det hemarbete som inte har rationaliserats bort delar man lika på. Ansvaret för barnen är en samhällsansvarighet. Familjen blir en "fritidsfamilj". Barnanskaffning ska underlättas genom stöd in natura (så att medlen används rätt), genom en kår av experter (främst läkare och pedagoger) samt genom att familjen ska bo i kollektivhus utrustade med storbarnkammare, mathissar och kunnig personal. Familjen ska fungera som ett skydd mot individualismen. Denna har ingen plats i ett samhälle som bygger på gemenskap och socialt ansvar. Kris i befolkningsfrågan handlar inte bara om hur man ska komma till rätta med den sjunkande nativiteten utan också om hur man ska omskapa familjen och skapa en tillvaro som är jämlik för män och kvinnor.

Utopister har i alla tider laborerat med familjen som enhet. Det som skiljde Alva Myrdal från tidigare utopister var att hon inte gav man och kvinna könsspecifika egenskaper utan menade att man och kvinna på lika villkor skulle arbeta utanför hemmet.

De nyckelord som jag tog upp i början av artikeln finns med i kapitlet om Alva Myrdals idéer. Samhället och familjen skulle vara rationellt organiserade och renade från avvikare.

Kapitlet behandlar Alva Myrdals föreställning om framför allt en framtida bättre familj. Kapitlet är ointressant ur personhistorisk synpunkt, däremot säger det mycket om Alva Myrdals idéer. Idéer som då de framfördes väckte stor uppmärksamhet, sex timmars arbetsdag, daghemsfrågan, jämställdhet, och som fortfarande debatteras. Kapitlet är lättläst och är en mycket bra introduktion till Alva Myrdals idéer.

"Utopier i verkligheten. Ludvig Nordström och det moderna Sverige" av Sverker Sörlin behandlar Lubbes drömmar om och propaganda för moderniseringsprocessen i Sverige. Uppsatsen skildrar Lubbes arbete för ett enat Sverige och en enad värld. Det skulle inte längre finnas några huvudstäder, något centrum, utan hela världens integration är målet. Moderniseringen och arbetsledningen binder människor till varandra, ur detta kommer solidariteten. Lubbe tror på en andlig makt som ska förena alla människor. Sverige ska vara ett exempel för världen på en fredlig modernisering där svensk socialdemokrati har en särskild uppgift i världshistorien.

Lubbe var socialdemokrat och hade mycket gemensamt med övriga idégivare till "Folkhemmet". Bland annat ville han, liksom de, ställa folket i centrum. Folket var en resurs i moderniseringsprocessen. Men moderniseringen ställde också krav på folket. Det måste förändras och förbättras.

Förutom att skriva böcker gav sig Lubbe ut på rundresa i Lort-Sverige. Han ville avslöja de sista kvardröjande resterna av ett "gammalt" Sverige (liktydigt med bonde-Sverige) så att det moderna Sverige kunde framträda.

Lubbe var egentligen ingen utopist, snarare tvärtom. Han menade att människorna måste anpassa sig till utvecklingen. Detta skulle innebära frihet. Sörlin påpekar att Lubbes vision om att utvecklingen/industrialiseringen måste tillåtas gå framåt, har bekräftats. Men för Lubbes egen del innebar inte visionens bekräftelse frihet. Lubbe tolkade allt enligt sin vision, men det fungerade inte. På det personliga planet var Lubbe inte någon lycklig människa.

I det här kapitlet för Sörlin fram människan bakom idéerna på ett sätt som Wennström i kapitlet om Alva Myrdal inte alls gör. Kapitlet blir spännande genom väx-

lingen mellan Lubbes idéer och Lubbes liv. Även i detta kapitel tas fasta på organiserandet av ett rationellt samhälle och viljan att förbättra, förädla folket.

Det tredje kapitel jag valt att beskriva skiljer sig från de övriga. I "Lövsångaren i Utopia. Om samhällsvisionen i Erik Rosenbergs fågelböcker och dess motsägelser" vill Gunnar Eriksson rekonstruera en utopi ur en text som inte var avsedd som utopi. Han gör detta genom att dra ganska långtgående konsekvenser av vad som sägs i Rosenbergs böcker. Eriksson delar in naturälskare i två grupper efter vad han anar sig till att Rosenberg anser. "Organisationsmänniskan" pläderar för naturskydd och ordnar sightseeing i skogen. Utan honom skulle mycket av vår natur vara förstörd. "Smitaren" drar sig undan, från sina medmänniskor och sig själv, till naturen. Båda dessa typer finns i Rosenbergs fågelböcker. Det är en av motsägelserna i utopin, som titeln på kapitlet indikerar. Ur detta resonemang följer motsättningen mellan individ och samhälle.

För fågelskådaren gäller utopin att återställa det förflutna till något alltid gällande. "Organisatören" är en del och följd av ett välorganiserat samhälle. "Smitaren" vill bort från det industrialiserade samhället.

Erikssons bidrag till antologin är idérikt och inspirerande. Författaren skriver själv att det han gör är ett försök att rekonstruera utopier av "det sociala tillstånd som fordras för att realisera och uppbära alla de värden som författaren mer eller mindre tydligt känner sig till". Det är våghalsigt och spännande. Men ibland går dock författaren litet långt i sina försök och spekulationer, till exempel i det avsnitt där han försöker finna bakgrunden till "organisatören" och "smitaren". Även i detta kapitel märks ett av bokens genomgående teman – det genomorganiserade industrisamhället. Rosenberg skiljer sig dock från Alva Myrdal och Lubbe då han ser en negativ sida av det organiserade samhället.

Boken är alltså en samling uppsatser med det gemensamma temat att de vill beskriva personer och idéer viktiga för det svenska folkhemmet, där idéerna om rationalitet, organisation och hygien framstår som nyckelbegrepp. Boken hade vunnit på om detta gemensamma tema hade betonats och visats tydligare.

Den bakgrund som Roger Qvarsell i inledningskapitlet ger till utopier och folkhemmets idébakgrund hade författarna av kapitlen kunnat använda sig av. Det hade

givit ett bättre helhetsintryck. Roger Qvarsells genomgång är intressant och ger mycket att diskutera. Ett exempel är Qvarsells påstående att en utopi är drömmen om det goda. I uppslagsböcker kan man läsa att ordet utopi, som kommer från Thomas Mores Utopia, betyder ouppnåeligt (samhälls)ideal. Det har ju förts en diskussion om att utopier alltid är totalitära och i förlängningen ej önskvärda. Kan man då helt enkelt definiera utopi som drömmen om det goda? Ett annat diskussionsämne är påståendet att en åskådning kan vara en utopi även om den inte är en uttalad utopi. Detta leder till att det blir svårt att förstå hur betydelsefulla en persons idéer/utopi har varit för, i det här fallet, det svenska folkhemmet. Dessa frågor hade det varit intressant att få ytterligare belysta av författarna till de olika kapitlen.

Det andra jag vill kritisera är att ett par kapitel inte smälter in bland de övriga. Författarna av dessa lyckas inte komma åt varför deras objekt är viktiga för folkhemmets idéer och ideal. Det gäller Björn Olssons kapitel om en arbetarförening i 1800-talets Umeå och Rut Berggrens kapitel om Kata Dalström.

Sammanfattningsvis vill jag säga att boken är rolig, inspirerande och spännande. Från personhistorisk synpunkt är flera kapitel intressanta därför att de ger inblick i de beskrivna personernas idéer och ideal. Visserligen, till exempel Sörlins om Lubbes Lort-Sverige, ger även en belysning av personen bakom idéerna. Denna uppsats är en höjdpunkt i en som helhet mycket inspirerande bok.

Britta Lövgren

Arkivjubileum

Landsarkivet i Göteborg fyllde 75 år 1986. I samband med detta har landsarkivet givit ut en jubileumsskrift, *Arkiv i Väst, 1* (1895 s.). Bokens undertitel från Adelsbrev till Automobil ger en fingervisning om spännvidden i boken. Denna har i sin helhet utarbetats av landsarkivets personal och det är kanske just detta som satt sin prägel på bokens skiftande innehåll. Författarna har utgått från en volym eller handling som de själva allt efter eget intresse valt ur landsarkivets rika källor. Här finns allt från uppsatser om adelsbrev på pergament, om skogsbruk i äldre tider, om trankokeri, om bokbindning och handskriftsläsning till kyrkobokföring och lösa kvinnor i Göteborg. Totalt 27 korta uppsatser, vilka på sitt opretentiösa sätt

speglar landsarkivets verksamhet och dess arkivmaterial.

Boken inleds med ett avsnitt som behandlar landsarkivets historia sett genom tidningsurklipp och bilder sammanställda av Per Clemensson. Syftet med denna jubileumsskrift har dock inte varit att dokumentera landsarkivets historia, arkivmaterialet har i stället fått bli det centrala.

Inte helt oväntat behandlar flera uppsatser arkivmaterial, som har stort intresse för släkt- och personforskning. Ett sådant material är kyrkoböckerna. Av dessa får forskaren fram uppgifter om födda, vigda och döda i en församling. Det har emellertid visat sig att dessa uppgifter inte alltid är helt korrekta, framför allt gäller detta tiden före 1860-talet.

För större undersökningar av socialhistorisk och demografisk karaktär har detta givetvis en viss betydelse för resultatet. Detta problem behandlas i en uppsats av Beata Losman: "Verkligheten bakom kyrkoböckerna". I denna källkritiska studie, vilken torde vara den första i sitt slag, redogörs för materialets brister. Som grund för studien ligger en systematisk undersökning av människor födda 1800–1840 från Våse församling i Värmland. Författaren konstaterar att uppgifterna i födelseböcker och husförhörlängder många gånger inte stämmer överens. I födelseboken kan ett barn t. ex. få fel mor eller fel födelsedatum, beroende på att uppgifterna fördes in i efterhand från lösa anteckningslappar och liknande. Husförhörlängden har emellertid, enligt Losman, visat sig vara tillförlitligare, då den uppdaterades vid det årliga förhöret med boken i hand. Prästernas godtycke spelade också roll för kyrkobokföringen. Prästen kunde nämligen själv bestämma om släktnamn eller patronymikon skulle bokföras, oavsett vad personen kallades.

Vissa uppgifter saknas helt i födelseboken. Exempelvis saknas ofta anteckningar om dödfödda barn. Författaren ger i sin uppsats exempel på svårigheterna att beräkna antalet födselar i en familj. Detta kan givetvis få konsekvenser vid en demografisk undersökning och för släktforskaren kan det vara tråkigt att inte få veta hur livet verkligen gestaltat sig för t. ex. farfars farmor.

Bland övriga kyrkoböcker, som omfattas av Losmans källkritiska analys, kan nämnas flyttningslängder, vigselformulär samt död- och begravningsböcker.

Att prästerna hade stor betydelse för kyrkobokföringen, framgår klart av Losmans

uppsats. Ett utmärkt komplement till kyrkoböckerna för släktforskaren, är herdaminnen. Bengt O. T. Sjögren redogör i sitt bidrag "Ett herdaminne för Skara stift" för dessas tillkomst. Här nämns även andra herdaminnen, som ingår i landsarkivets bestånd av privatarkiv.

Efter kyrkobokföringsmaterialet är bouppteckningar de handlingar som efterfrågas mest på landsarkivet. Detta material behandlas i två uppsatser. I Lars Holms bidrag "Bouppteckningar enligt 1734 års lag" ges en kort bakgrundshistoria till bouppteckningarnas upprättande och en sammanfattning av lagen.

Den andra uppsatsen är betydligt utförligare och behandlar ämnet ur en annan synvinkel. Beata Losman har i en mycket pedagogisk och välskriven uppsats om "Ostindienfararen Zacharias Fröse 1803", analyserat bouppteckningar med bifogade handlingar och dessas innehåll. Uppsatsen inleds med en källkritisk granskning av bouppteckningarnas forskningsvärde. Författaren redogör för bouppteckningarnas utformning och efter vilka personer i samhället dessa upprättas. En grupp som i många fall inte efterlämnat bouppteckningar är av naturliga skäl de fattiga.

De uppgifter, som kan vara till särskild glädje för släktforskaren belyses. Losman påpekar att bouppteckningarna kan innehålla bifogade handlingar, t. ex. en testamentsavskrift eller auktionsprotokoll. Dessa handlingar finns inte förtecknade eller registrerade och upplysningar om dessa verkligen finns bevarade, kan endast fås genom en undersökning av själva volymen.

Uppsatsen avslutas med en analys av en bilaga till bouppteckningen för buteljeraren Zacharias Fröse, som avled i Ostindiska kompaniets tjänst ombord på skeppet Gustav III. Berättelsen förtäljer en del om personen Zacharias Fröse och ger även intressanta uppgifter om den handel som bedrevs vid 1800-talets början.

En annan typ av arkivhandlingar som kompletterar övrigt släktforskningsmaterial är barnmorskedagböckerna. Dessa ingår i provinsialläkararkiven. Dagböckerna har på senare tid blivit aktuella genom ett ökat intresse för astrologi. Detta material innehåller nämligen uppgifter om klockslag för födelsen, som är en nödvändig uppgift för ställande av horoskop. I vissa fall, där moderns namn och hemvist är okänd, kan dessa uppgifter spåras i dagböckerna. Barnmorskorna fick även rapportera till provinsialläkaren, om extraordinära förlossning-

ar. Annkathrine Steen berättar i en underhållande uppsats om en sådan. År 1860 förlöstes Britta Johanna Johansdotter med ett kejsarsnitt vilket var ovanligt, på Sahlgrenska sjukhuset i Göteborg. Britta Johanna återfinns även i barnmorskeberättelserna från en tidigare mycket komplicerad förlossning. Detta är ett exempel på hur man kan följa en kvinnas lidande vid barnafödandet vid den tiden. Ur detta material kan det finnas mycket att hämta för den intresserade släktforskaren. Sällan träder i källmaterial individens svårigheter fram så klart som just i dessa berättelser.

Maija Runcis

Fälldin som statsminister

Sven-Erik Larsson, *Regera i koalition. Den borgerliga trepartiregeringen 1976–1978 och kärnkraften* (Bonniers 1986. 502 s. Personregister).

När den första borgerliga trepartiregeringen tillträdde i oktober 1976 ställde många frågan om den skulle lyckas regera mandatperioden ut. Det fanns goda skäl till denna undran. Visserligen hade de borgerliga partierna alltsedan 1970-talets början agerat gemensamt i vissa strategiska frågor bl. a. rörande den ekonomiska politiken, men detta kunde inte dölja det faktum att det var fråga om tre separata partier med olika program och profiler. Som den främsta gemensamma nämnaren framstod deras vilja att erbjuda ett alternativ till den socialdemokrati som i över fyrtio år hade dominerat svensk politik. Som redan är känt visade sig denna ambition vara en bräcklig grund att bygga en regering på. Efter två år vid makten upplöstes regeringen för att, vilket är viktigt att framhålla, återskapas igen efter valet 1979.

Kampen om och kontrollen över den högsta politiska makten är ett intressant område för statsvetenskapliga och politisk-historiska undersökningar vare sig maktens trådar löper samman hos drottning Margareta, Sten Sture den yngre, Axel Oxenstierna, Gustav III, Per Albin Hansson eller Thorbjörn Fälldin. Analyser av den trängre krets människor som förvaltar denna makt ger oss ofta kunskap som bidrar till en djupare förståelse av samhällssituationen överhuvudtaget. Även om studierna oftast tidigare har inriktats på enskilda människors agerande kan dessa ofta ses som representer för mer omfattande intressegrupper och idémässiga strömningar. Studier som rör vår helt moderna historia är önskvärda

av rent demokratiska motiv. Det är angeläget att människor utanför den trängre kretsen av yrkespolitiker får kunskap om t. ex. de stundom mycket intrikata överväganden som ligger bakom den politiska centralmaktens mer manifesta yttringar.

När Sven-Erik Larsson (SEL), under den aktuella tiden fortfarande chefredaktör för DN, valt att undersöka förutsättningarna för regeringen Fälldins politiska möjligheter är det alltså ett utifrån olika utgångspunkter angeläget forskningsområde han gripit sig an. Vetenskapspolitiskt är det närmast den Brusewitzska skolan han anknuter till. Den kända liberale statsvetenskapsprofessorn i Uppsala, Axel Brusewitz, menade som bekant att man genom breda analyser av regeringars funktionssätt skulle kunna beskriva vår "levande" författning, dvs. samspelet mellan de konstitutionella förutsättningarna och den politiska praxis som underhand utvecklas.

SEL:s metod kan beskrivas som tematiskt kronologisk. Genom att på olika nivåer i den parlamentariska beslutsprocessen och med olika utgångspunkter rekonstruera skeendet mellan regeringsbildande i september–oktober 1976 och upplösningen av regeringen i oktober 1978 vill han gestalta betingelserna för regeringsarbetet i kärnkraftsfrågan – den fråga som enligt SEL föranledde att regeringskretsen inte förmådde hålla samman mandatperioden ut.

I ett bakgrundskapitel tecknas kärnkraftsfrågans politiska utveckling fram till valet 1976. Särskild uppmärksamhet ägnas av naturliga skäl Thorbjörn Fälldins kategoriska uttalanden under våren och valrörelsen 1976 angående stopp för laddning av nya reaktorer och avveckling av kärnkraften till 1985; uttalanden som i hög grad kom att utgöra förutsättningarna för samarbetet inom regeringen.

Ingående följs därefter förhandlingarna mellan de tre partiernas energiansvariga närmast under partiledarnivån Olof Johansson och Per Anders Örtendahl för centern, Carl Tham för folkpartiet och Carl Bildt och Anders Wijkman för moderaterna. Även verksamheten inom den stora parlamentariska energikommission som samtidigt arbetade under Ove Rainers ordförandeskap analyseras med siktet inställt på att förklara vad som gjorde att kompromisser i energifrågan misslyckades. SEL:s slutsats är att motsättningarna i sak inte borde ha omöjliggjort en kompromiss men Fälldin motsatte sig konsekvent en samlande lösning även om en sådan hade kunnat förankras på lägre

nivåer i partihierarkin. En långt gående kompromiss stred, menar SEL, mot statsministerns långsiktiga strategi i kärnkraftsfrågan. Författaren driver tesen att Fäldin redan före regeringsbildandet av personliga ideologiska skäl hade bestämt sig för att uppställa krav angående villkor för laddning av nya kärnkraftverk. Kraven beträffande förvaringen av utbränt kärnbränsle skulle bli så hårda att inga nya kärnkraftverk skulle kunna tas i bruk och de som var i drift kunna stängas inom den närmsta tiden. Någon säker hantering och förvaring av kärnbränslet fanns inte att tillgå. Villkoren skulle bli det redskap med vilket Fäldin kunde genomföra sin kärnkraftspolitik, fastlagd inför valet 1976.

I avhandlingen analyseras vilka konstitutionella och politiskt-parlamentariska möjligheter som stod Fäldin till buds när det gällde att hävda en linje som gick tvärt emot den som koalitionsmajoriteten drev. Dessa kapitel, som tillhör avhandlingens mest intressanta och i vilka författaren når nya resultat i förhållande till tidigare forskning (E. Vedung, L. Lewin m. fl) är systematiskt upplagda. Regeringsombildning, nyval och folkomröstning var de medel som Fäldin hade att laborera med för att tvinga folkpartiet och moderaterna till underkastelse i kärnkraftsfrågan. Kompromissa var inte aktuellt. Det stred mot Fäldins personliga övertygelse. Det gällde att med diktat tvinga de andra att gå med.

Fäldin lyckades inte att med hjälp av dessa medel tvinga koalitionsmajoriteten att acceptera hans kärnkraftspolitik. Han gjorde, enligt SEL, en allvarlig missbedömning av villkorslagens användbarhet i sammanhanget. Först i ett sent stadium av de förhandlingar rörande laddning av nya kärnkraftverk som ägde rum under förhösten 1978 fick Fäldin klart för sig att villkorslagen inte kunde användas som ett politiskt redskap. Visserligen var det regeringen som skulle utdela tillstånd efter prövning av det ansökande kraftverksföretagets möjligheter att ordna förvaring av det utbrända bränslet men regeringen fungerade i sammanhanget endast som ett administrativt beslutande organ, bundet till den sakliga prövning och de rekommendationer som dess myndigheter – i detta fall kärnkraftsinspektionen – gjort. Förhållandena klargjordes för Fäldin av den partipolitiskt obundne justitieministern Sven Romanus, som Fäldin enligt SEL mycket respektade. Fäldins utspelade trumfkort, villkorslagen, visade sig därmed värdelöst. Han

tvingades till kapitulation, dvs. till en kompromiss som innebar att ett villkorligt ja gavs till den aktuella laddningsansökan. Vissa kompletterande undersökningar skulle göras, undersökningar som av Ullsten och Bohman framställdes som rena formaliteter, varpå laddningen kunde ske. Motståndet mot uppgörelsen i den egna riksdagsgruppen, framförallt artikulert av Olof Johansson och ungdomsförbundets representanter, samt de reaktioner Fäldin mötte i sin nära krets av "privata" rådgivare uppe i Ängermanland ledde till att han insåg att spelet förlorats. Han hade inget val. Regeringen måste upplösas om hans egen politiska trovärdighet skulle räddas.

Framställningen bygger på ett mycket omfattande källmaterial av vilket huvuddelen inte tidigare utnyttjats i vetenskapliga sammanhang. Bl. a. har SEL intervjuat ett sextiototal personer vilka på olika sätt deltagit i det aktuella skeendet. Här förtjänar särskilt Carl Bildt framhållas, som på ett generöst sätt ställt ett innehållsrikt arkiv till förfogande; uppenbart är att tillgången på skriftligt källmaterial från moderater och folkpartister var mycket bättre än från centern.

Man saknar dock i avhandlingen en ordentlig diskussion om källmaterialets karaktär, representativitet och bärkraft. SEL klargör aldrig för läsaren vilka överväganden som gjort att han valt att lita till en eller annan uppgift. För en kritisk läsare blir det därför svårt att kontrollera sanningshalten i gjorda påståenden. Enligt min mening har författaren gått alldeles för långt i sin strävan att försöka teckna hela förloppet i detalj. Han borde ha valt att endast lita till det material som verkligen ger säkerställda uppgifter, även om detta lett till att skildringen av händelseutvecklingen avsevärt måst inskränkas. Som exempel på författarens något legära inställning kan nämnas att han bygger delar av sin framställning på Kaj Hammerichs bok "Kompromissernas koalition", om tillkomsten av regeringen Fäldin. Journalisten Hammerich har i likhet med SEL intervjuat ett antal personer som mer eller mindre initierat deltagit i regeringsförhandlingarna hösten 1976. Läsaren vet inte vilka personer som har intervjuats, ej heller på vilket sätt intervjuerna ägt rum. Man vet heller inte hur författaren överkommit eventuella motsägelser och svagheter i det insamlade materialet. Ibland är det uppenbart att uppgifterna inte stämmer. Bland annat kan SEL konstatera att Hammerichs uppgifter inte rimmar med de an-

teckningar han själv förde vid den aktuella tidpunkten. Dessa diskrepanser har dock inte lett till att SEL utmönstrat Hammerich som källa eller utsatt varje enskilt påståendet för kritisk prövning mot annat oberoende och säkerställt material.

Det som är avhandlingens tillgång, nämligen den rika uppsjö på uppgifter om olika aktörers roll i det intrikata politiska spelet blir på så vis tyvärr även dess brist. Det förefaller särskilt som om SEL inte själv gjort klart för sig de svårigheter som sammanhänger med utnyttjandet av intervjuer gjorda vid ett tillfälle då samtliga inblandade redan visste hur det senare gick. Risken är stor för att intervjuerna lider av en viss tendens, innehåller minnesfel eller bygger på andra icke säkerställda utsagor som den utfrågade haft tillgång till.

SEL började samla in sitt material strax efter det att regeringen upplösts. Den första intervjun med Fälldin gjordes t. ex. redan i december 1978, alltså ca tre månader efter att regeringen avgått. Avhandlingens kronologiska avgränsning till att gälla endast perioden fram till regeringsupplösningen i kombination med författarens starka beroende av det muntliga materialet gör att tolkningen av förloppet blir alltför beroende av de dominerande uppgiftslämnarnas egna bilder av vad som verkat bestämmande för utvecklingen. Särskilt tycks SEL vara fången av Fälldins skildring av den 18 december 1978. Hela SEL:s huvudtes om Fälldins långsiktiga strategi och Fälldins motiv för sitt agerande vilar till mycket stor del just på denna intervju.

Om man bortser från de påståenden om utvecklingen som tillkommit efter det att händelserna utspelats och istället koncentrerar analysen på det material som händelserna själva avsatt blir resultatet delvis ett annat, särskilt om man även tar med i bilden det faktum att Fälldin knappt ett år efter regeringsupplösningen åter var i stånd att bilda en ny borgerlig trepartiregering. Han framstod då återigen som den självklare ledaren för ett nytt borgerligt regeringsförsök och hade uppenbarligen ett obrutet förtroende hos sina regeringskolleger inom folkpartiet och moderaterna. Ett yttrande av Fälldin, fällt i ett samtal med Bohman och Ullsten 8 september 1978, mitt under de laddningsförhandlingar som ledde fram till regeringsupplösningen, kan ligga till grund för en alternativ tolkning av särskilt Fälldins insatser. Denne menade att om de borgerliga partierna skildes åt så fanns trots allt "basen kvar" för deras

verksamhet (s. 308). Yttrandet måste tolkas så att skildes partierna åt ett år före nästa val så fanns möjligheten kvar att centerns opinionsmässiga åderlätning skulle kunna upphöra. Man skulle åter kunna mobilisera den del av väljarkåren som stödde partiet framförallt p.g.a. dess hållning i kärnkraftsfrågan – en del som inte främst var intresserad av det borgerliga regeringssamarbetet i sig men som var nödvändig för att de borgerliga partierna gemensamt skulle kunna få majoritet. Fälldins dilemma var självklart att han måste kunna tillgodose såväl partiets allmänborgerliga väljares krav på en borgerlig koalition som kärnkraftsmotståndarnas, "enfrågeväljarnas", krav på en alternativ energipolitik.

Det är mot denna partistrategiska svårighet som jag vill se *funktionen* av villkorslagen utifrån Fälldins perspektiv. Min analys av Fälldin skiljer sig från den SEL tecknat framförallt genom att det partistrategiska motivet för villkorslagen betonas på bekostnad av det ideologiska och sakliga. Det vore märkligt om Fälldin så länge och övertygat skulle hängt upp sin energipolitik på en så skör tråd som villkorslagen utgjorde om han som främsta syfte verkligen hade haft att uppfylla sitt energipolitiska program – inga nya laddningar och avveckling av kärnkraften till 1985. Redan dagarna efter det att lagen först kommit på tal i regeringskretsen förvissade sig såväl Tham som Bildt och Wijkman hos företrädare för kärnkraftsindustrin om att de villkor som kunde bli aktuella inte skulle vara omöjliga för kärnkraftsföretagen att uppfylla. Det ligger självklart nära till hands att tro att Fälldin hade vetskap om dessa förhållanden. Något stöd för tanken att det var fråga om en ny radikal lag fick statsministern heller inte hos lagrådet. I dettas remissvar ifrågasatte man behovet av lagen överhuvudtaget, atomenergilagen som reglerade säkerhetsfrågorna fanns ju redan. Denna kunde användas och den nya lagen skulle inte, menade lagrådet, ge regeringen några nya befogenheter. I riksdagsbehandlingen som föregick villkorslagens antagande kan Fälldin inte heller sägas ha fått stöd för tanken att lagen var ett radikalt instrument för en alternativ energipolitik. Riksdagens näringsutskott, i vilket de borgerliga partierna var i majoritet, konstaterade med en nymodig klassisk formulering att inte en rent drakonisk tillämpning av säkerhetskraven åsyftades. I riksdagsdebatten framhöll moderaternas energiexpert Anders Wijkman för det första att säkerhetsfrågorna på kärn-

kraftsområdet förväntades kunna hanteras på ett rimligt sätt och för det andra att kärnkraften åtminstone under ganska lång tid framöver skulle vara nödvändig för den svenska energiförsörjningen. Detta hade redan sagts av såväl folkpartister som moderater i tidigare regeringsförhandlingar men nu sades det offentligt och dessutom i avslutning till att den nya lagen antogs. Statsministern visade sig inte i riksdagen denna dag, vilket är värt att notera. Möjligen ville han inte pressas på sin inställning rörande lagens verkliga innebörd?

Min tolkning är att villkorslagens funktion i Fälldins politik i första hand blev att "stoppa marschen in i kärnkraftssamhället" utan istället ett redskap med vilket centerledaren kunde hantera de båda opinioner som fanns inom det egna partiet och som utgjorde en förutsättning för det borgerliga regeringsinnehavet. Faktum är att Fälldin vid två tillfällen var med om överenskomelser i regeringen som skulle innebära laddning av nya reaktorer och som därmed stred mot de utfästelser han i definitiva ordalag gjort i valrörelsen. Han gjorde detta för att rädda den borgerliga koalitionen. Den första kompromissen som gjordes i avslutning till regeringsbildandet, kunde han politiskt hjälpligt hantera genom att åberopa den kommande villkorslagen. Men alla inom denna grupp lät sig inte nöja. I augusti 1978 hade partiet på två år förlorat 5,5 procentenheter i opinionsmätningarna. Om denna utveckling stod sig var en fortsatt borgerlig regering omöjlig efter nästa val. Om Fälldins insikt i opinionsläget vittnar hans förut citerade konstaterande.

Villkorslagen kan enligt min mening mot bakgrund av Fälldins faktiska agerande och med stöd av endast det samtida materialet ses som ett taktiskt medel, nödvändigt av partistrategiska skäl. Svårigheterna för Fälldin var att bedöma de mot varandra stående opinionernas relativa styrka i valmanskår och partiapparat. Den villkorliga laddningsuppgörelse som han slöt i september 1978 för att rädda koalitionen berodde på en missbedömning av kärnkraftsmotståndarnas styrka. Den opinion som önskade fortsatt borgerligt koalitionsregerande till priset av fortsatt kärnkraftsutbyggnad visade sig svag i förhållande till kärnkraftsmotståndet. Detta visste Fälldin dock först efter det att han testat en kompromiss. Reaktionen på denna gjorde att han var beredd att ompröva sitt beslut vilket var nödvändigt för att förutsättningarna för ett fortsatt borgerligt regeringsarbete skulle be-

varas eller i möjligaste mån återskapas fram till valet 1979.

Fälldin hade under koalitionsregerande agerat så att han hjälpligt kunnat hantera sitt partis båda opinioner. Nu, i oktober 1978, hade han tid att slicka såren och mobilisera de splittrade styrkorna för att komma igen i valet 1979 – märk väl med obrutet förtroende hos regeringskollegerna.

Att SEL så starkt betonat det ideologiska momentet i Fälldins agerande menar jag beror på att han varit alltför bunden av intervjumaterialet. De borgerliga partierna hade – precis som Fälldin uppfattade det – mycket att vinna på att i tid bryta koalitionen om man ville ha möjlighet att komma igen som ett alternativ till socialdemokraterna. Men sådant sägs inte i intervjuer strax efter en regeringsupplösning. Kärnkraftsmotståndarna var den marginalgrupp som måste mobiliseras för att bryta den socialistiska övervikten.

SEL:s avhandling är utomordentligt innehållsrik och ger en mängd intressanta upplysningar om det politiska skeendet i Sverige under den borgerliga koalitionen, upplysningar som ofta mer perifert berör avhandlingens egentliga huvudområde. Särskilt bör omnämnas folkpartiets roll i koalitionsregeringen. Belägg finns för att vissa ledande folkpartister, särskilt kanske Carl Tham, under hela den period som regeringen fungerade arbetade med alternativa parlamentariska möjligheter. Bland annat var samarbete i någon form mellan socialdemokraterna och folkpartiet aktuellt för denna partistrateg. Intressant hade varit att få veta hur arbetet inom regeringen påverkades av det faktum att företrädare för ett av koalitionspartierna såg samarbetet med centerpartister och moderater som en klar belastning såväl ideologiskt som partistrategiskt. Men lika intressant hade varit att få en systematisk analys av hur samarbetet mellan regeringspartierna fungerade i andra frågor än den som sammanhänge med kärnkraften. Kärnkraftsfrågan var klart atypisk och avspeglar sannolikt endast marginellt regeringens arbetssituation. I de flesta frågor måste ett effektivt system för handläggning trots allt ha utvecklats – även om störningar troligen funnits men då av ett helt annat slag än i kärnkraftsfrågan. Det är alltså svårt att se att SEL:s studie av kärnkraftsfrågans behandling utan vidare tillåter generaliseringar rörande betingelserna för koalitionsregerande överhuvudtaget. Fokuseringen på kärnkraftsfrågan leder till koncentration på regeringens kriser på bekostnad

av dess vardag. Detta försvårar förståelsen av det faktum att en ny borgerlig trepartiregering kunde bildas ett år efter den behandlade regeringens avgång. Den tematiska begränsningen låter sig emellertid försvara genom det djup analysen därigenom kan ges i den speciella frågan.

Till avhandlingens mest givande avsnitt hör dess slutkapitel, betitlat "koalitionsprovet". Här lyfts framställningen över den detaljrikedom som annars präglar den. Här sätts de olika aktörerna in i sitt politiska och sociala sammanhang. Här klargörs politikernas beroende av de vittomfattande nät av intressegrupper som verkar bestämmande för deras agerande och här ges SEL tillfälle att visa prov på politisk analys av god klass.

Per Thullberg

Akademien och språket

Sture Allén, Bengt Loman och Bengt Sigurd, *Svenska Akademien och svenska språket. Tre studier* (Svenska Akademiens handlingar från år 1986. 4. Stockholm: Norstedts 1986. 275 s.).

I samband med sitt 200-årsjubileum har Svenska Akademien gett ut ett antal skrifter – i läckert pastellfärgade omslag – som belyser dess verksamhet. En av böckerna behandlar Akademiens insatser för svenska språket. Den är författad av akademiledamoten Sture Allén och professorerna Bengt Loman och Bengt Sigurd. Grovt beskrivet har de tagit för sig ett århundrade var: Loman behandlar Akademiens språkliga verksamhet under dess första sekel och Sigurd under dess andra, medan Allén under rubriken "Inför tredje seklet" redogör för Akademiens framtidsplaner på det språkliga området.

I sina primärforskningar har Loman och Sigurd i första hand utgått från Akademiens egna arkiv. Det var väl en nödvändig begränsning om inte uppgiften skulle bli övermäktig. De är själva medvetna om att det kan medföra en viss närsynthet. De kompenserar emellertid dels med utomordentliga insikter i språkhistoria och språk teori, dels med en bakgrund som anställda vid Akademiens ordboksredaktion. De språk teoretiska insikterna leder till kvalificerade analyser och bedömningar av det arbete med svenska språket som utförts i Akademiens regi av olika personer, från Johan Henrik Kellgren till Hans Jonsson. Att ha arbetat som ordboksredaktör (Loman 1955–61, Sigurd 1958–65) har gett dem inte

bara jordnära erfarenheter av lexikografiska problem utan också en särskild entusiasm för uppdraget att skriva om Akademiens språkarbete.

Det är nämligen ordboksarbetet det i stor utsträckning har handlat om att beskriva. I Akademiens stadgar, utfärdade av Gustav III, anges dess uppgifter "att utarbeta en Svensk ordabok och Gramatica, jemte sådana Afhandlingar som bidraga Kunna till stadga och befordran af god Smak". Arbetet med ordboken ger sig Akademien också omedelbart i kast med, även om det i sin nuvarande form daterar sig från 1880-talet. Som en rännil vid sidan av ordboksarbetets sakta framflytande älv porlar arbetet med ordlistan, det verk som numera gör Akademiens språkliga verksamhet mest känd. Också ordlistan, vars första upplaga kom 1874, har en förhistoria i Akademiens tidigaste år, manifesterad i avhandlingen om svenska stavsättet 1801. Akademien finns med i varje fas av debatten om de svenska ordens stavning och böjning.

Uppdraget att utarbeta en grammatik leder till en språklära 1836 och ett surrogat för en sådan drygt hundra år senare, nämligen Wellanders "Riktig svenska" 1939. Dessa båda behandlas tämligen ingående av Loman respektive Sigurd; däremot tar de inte upp Akademiens fruktlösa diskussioner i frågan under det mellanliggande seklet. Den goda smaken försökte Akademien till en början främst befordra genom pristävlingar i vältalighet, sina stadgar likmätigt. Resultatet blev på det hela taget inte så lyckat, och Loman uppehåller sig väl så gärna vid stilutvecklingen sådan den kan följas i akademiledamöternas egen produktion och vid det inflytande ledamöterna kan ha haft på den svenska prosan, särskilt utanför den rena skönlitteraturen. I senare tid har Akademiens språkvårdande insatser ofta varit indirekta, som när den 1944 tog initiativet till nuvarande Svenska språknämnden. Den nyssnämnda "Riktig svenska" är för övrigt, namnet till trots, främst en handledning i konsten att skriva väl. Den långsamma glidning från normativa till deskriptiva insatser för språket som både Loman och Sigurd observerar hos Akademien gäller också stilen. Ett exempel är den forskartjänst i svensk stilistik som Sten Malmström innehade på Akademiens bekostnad under några år på 1960-talet.

I sitt bidrag (på cirka 140 sidor) som han med ett citat från Gustav III kallar "En Inrättning, ägnad endast til Språkets förbättring", urskiljer Bengt Loman tre

epoker i Akademiens språkliga arbete, som han kallar den gustavianska, den romantiska och den rationella. Det största enskilda namnet i Akademien inom vardera epoken är Leopold, J. E. Rydqvist och Esaias Tegnér d. y. Med den sistnämndes generation, noterar Loman, blir Akademiens språkarbete professionellt. Ur personhistorisk synpunkt kan det vara värt att något dra ut linjerna i detta resonemang. Under den gustavianska epoken är det de namn vi känner igen från andra fält av den andliga odlingen som återkommer också i det språkliga arbetet. Särskilt påfallande är det att det är de erkänt vittra personerna som står för de kvalitativt mest högtstående språkliga insatserna. De bästa artiklarna i den ordbok som aldrig blev färdig skrivs i epokens början av Kellgren, i dess slut av Tegnér d. ä. Det är Leopold som utformar stavningsläran och lyckas så väl att det väsentligen är hans stavning vi tillämpar än i dag. Det är Almqvist som – utan att tillhöra Akademien – genom sina pedagogiskt lysande läroböcker får den leopoldska stavningen allmänt spridd. Som kontrast kan nämnas en gymnasiektor Lars Magnus Enberg, som Akademien valde in 1824 för att stärka sin språkliga kompetens. Denne förment professionelle språkman fick uppdraget att författa Akademiens hittills enda grammatik, språkläran av år 1836. Resultatet blev förödande: i sin grammatiska huvuddel är språkläran, som Loman visar, ett helt osjälvständigt kompilat, bitvis ett rent plagiat, av två av de tre kvalificerade språklärare som utkommit i Sverige åren dessförinnan.

I kontrast mot den gustavianska amatörismen kan man tala om ett slags halvprofessionalism under den romantiska epoken. Den som styr utvecklingen av Akademiens språkarbete är Johan Erik Rydqvist, de mest kvalificerade arbetsinsatserna utförs av C. A. Hagberg och F. A. Dahlgren. Rydqvist är för eftervärlden känd som språkvetare och ett stort namn i den svenska nordistikens historia, men han var länge verksam som kritiker och publicist och började först i fyrtyårsåldern att ägna sig åt språkvetenskapen på allvar: draget av autodidakt anses lysa igenom i hans verk. Hans insatser i Akademien var att lägga ner arbetet med ordboken och starta arbetet med ordlistan. Hagberg är mest känd som vår store Shakespeare-översättare (t. o. m. i Svenskt biografiskt lexikon är hans ordboksarbete helt negligerat). När han arbetade med ordboken var han professor i

Lund, först i estetik och moderna språk, sedan i nordiska språk. Han anses emellertid ha varit bristfälligt språkvetenskapligt skolad och haft sin styrka i sin ordfyndighet och stilistiska förmåga och i sin blick för viktiga lexikografiska principer. Dahlgren är känd som vår förste betydande dialektdiktare ("Å jänta och ja") och som författare till folklustspelet "Wermlänningarne". Han hade i sin ungdom disputerat för Atterbom och var sedan, för att citera Loman, "mångsidigt verksam som litteratör och ämbetsman". Akademien drog nytta av hans arbetskapacitet både genom förarbeten till den efter hand nedlagda ordboken och genom redigeringen av ordlistans sex första upplagor.

Professionalismen kommer med den moderna språkvetenskapens genombrott vid de svenska universiteten. De nya namnen i Akademiens språkliga verksamhet är i långt mindre grad än de gamla förknippade med svensk litteraturhistoria: Th. Wisén, E. Tegnér d. y., K. F. Söderwall. Det är med dessa lundaprofessorer som ordboksarbetet återupptas och förläggs till Lund, där också mycket av arbetet med ordlistan kommer att utföras. Att man överlät verksamheterna på språkvetenskapliga specialister var väl en historisk nödvändighet och en förutsättning för ett lyckat genomförande. När man läser Lomans redogörelse för hur väl redan gustavianerna lyckades ställa och i stor utsträckning lösa de lexikografiska problemen som alltså är aktuella, undrar man dock hur mycket av den lyckade omstarten på 1880-talet som mera berodde på Söderwalls organisatoriska talang än på hans språkvetenskapliga skicklighet. Och när man läser redogörelsen för Wiséns och Tegnér's gräl om stavningen i ordlistans sjätte upplaga, blir man nästan säker på att någonting av de gamla gustavianernas vidsynthet gick förlorat med specialiseringen. Då gäller ändå Tegnér d. y. för att ha varit en ovanligt mångsidig och tolerant vetenskapsman.

För det höga syftet att skriva om Akademien som språkvårdare har Loman, uppenbarligen med Akademiens goda minne, dispenserat sig från så världsliga ting som notapparat och litteraturlista. Tyvärr försvårar detta inte bara en bedömning av Lomans egen forskningsinsats utan också arbetets framtida vetenskapliga användning. Det är desto beklagligare som hans insats helt klart är mera betydande än vad en oinitierad läsare kan frestas tro. Redan tätheten i den skenbart essäistiska framställningen kan

vara värd att observera. På flera ställen redovisar Loman små statistiska specialundersökningar i primärmaterial, t. ex. för att belysa stildrag. Varje sådan undersökning har krävt att ett stort material genomsköts, men den redovisas på en halv sida eller mindre. Företrädare för t. ex. historiska discipliner kan också ha någonting att lära av språkvetarens förmåga att komprimera ett referat av en källa till några få rader.

Till de nya resultaten med personhistoriskt intresse torde höra vägarna för Blairs påverkan på den gustavianska retoriken. Blair var en professor i Edinburgh som föreläste om poetik och retorik och 1783 lät ge ut sina föreläsningar av trycket. Loman visar först hur Gustav III:s instiftelsetal bär spår av Blairs teorier. Han gör sedan sannolikt att förmedlingen gått över en professor Neikter i Uppsala och vidare över dennes elev Leopold. För Enbergs språklära 1836 belägger Loman det nämnda starka beroendet av samtida språklärar och kan därmed i stor utsträckning avvisa tidigare påståenden om Enbergs beroende av och förtrogenhet med äldre svenska språkbeskrivningar. Det mest uppseendeväckande resultatet är kanske omprövningen av Tegnér d. y.:s förhållande till ordlistans sjätte upplaga 1889. Tidigare har sjätte upplagan framställts som Tegnér:s stora framgång, där han tack vare ett klokt kompromissande nådde sina väsentliga mål. Loman visar hur Tegnér å ena sidan kunde pressa igenom sitt alternativ genom att hota med att avgå ur redaktionskommittén, å andra sidan var mycket missnöjd med slutprodukten och övervägde att polemisera offentligt mot den.

En detalj som Loman inte reder ut särskilt klart är arbetsfördelningen mellan Rosenstein och Leopold i författandet av inledningen till avhandlingen om det svenska stavsättet 1801. Bakom de undanlåtande formuleringarna anar man en insikt om att tidigare tvärsäkra påståenden om vem som skrivit vad inte är helt underbyggda. Frågan är av intresse för språkvetenskapens historia bl. a. därför att inledningen visar en förvånande klar uppfattning om det som i modern språkvetenskap kallas fonembegreppet. Till det som Loman skulle vilja ha utrett ytterligare hör frågan om Tegnér d. y.:s inflytande på uppkomsten av den moderna svenska normalprosan. Loman har en tanke om att Tegnér:s inflytande skulle ha varit avgörande. Det förefaller lätt hisnande att tänka sig att den nutida svenskans dominerande stilart skulle kunna föras

tillbaka till en enskild persons skriftställer runt sekelskiftet.

Det är emellertid tydligt att Loman har skaffat sig en djup förtrogenhet inte bara med svenska språkets beskrivning under det slutande 1700-talet och 1800-talet, utan också med dess stilutveckling. Ibland påverkar det hans eget språk: det kan få en lätt gustaviansk touche. Lyssna t. ex. till följande omdöme om Leopold (som alltså är Lomans eget): "som vida mer förtjänar att minnas för sina essäer än glömmas för sina dramer". Eller till följande anaforiska bruk av "inte bara" i en beskrivning av Hans Järtas prosa: "Till detta intryck bidrar inte bara den samhällsvetenskapliga terminologi som han måste införa för att beskriva den nya tidens omvälvningar; inte bara den moderna naturvetenskapens intåg i bildspråket."

Bengt Sigurd har kallat sitt bidrag (på cirka 90 sidor) "Ordboken, ordlistan och några andra av Svenska Akademiens språkliga insatser under 1900-talet". Hans redogörelse för ordbokens historia från och med den första inbjudan till prenumeration 1892 och det första häftets publicering 1893 lämnar intet övrigt att önska i fråga om källhänvisningar men blir genom sin krönikeartade framställning inte särskilt fängslande. Lite roligare blir det när Sigurd kommer fram till den tid han själv upplevt. Karaktéristiken av en mångårig ordboksredaktör som "rundnätt till kropp och själ" är värd ett hedersomnämmande. Lika djärv kan ju inte Sigurd vara i uttalande bedömningar av ordbokens ledning under senare decennier. Det framgår emellertid att Ebbe Tunelds smått legendariska uppräckning av utgivningstakten efter sitt tillträde som ordbokschef 1920 delvis skedde med hjälp av metoder i arbetsledningen som inte skulle accepteras i dag, men också att Pelle Holm som hans efterträdare 1942–56 lyckades hålla samma utgivningstakt med ett mildare regemente. Nu i efterhand kan man beklaga att Akademien inte insisterade på att takten skulle hållas också efter nästa chefsbyte: då hade ordboken varit färdig i dag. Man betalar nu ett högt pris för noggrannheten i det enskilda häftet, nämligen att ordboken som helhet blir en besynnerlig skapelse, som beskriver artiondhundratalets svenska på A och tjugohundratalets på Ö.

Riktigt lödig blir Sigurds framställning när han analyserar ordbokens olika funktioner. Med rätta framhåller han att den är underskattad både som etymologisk ordbok och som reallexikon: underskattningen kan

sträcka sig ända in i den egna redaktionen. Exemplet är både övertygande och roande. Artiklarna *savaräng* och *pudding* får illustrera "att man nästan kan använda SAOB som en kokbok". "Det enda som saknas är uppgift om ugnstemperatur och hur länge rätten skall stå inne i ugnen." Också i sina semantiska analyser är ordboken mycket avancerad. Mycket försiktigt antyder Sigurd att uppdelningen i betydelsevarianter ibland kanske drivs väl långt och att tekniken i äldre band att låta väl valda exempel tala för sig själva kan ha fog för sig.

Ordlistans historia har skrivits så utförligt redan tidigare att Sigurd inte kan tillföra så mycket nytt, även om han bidrar med en del recensionsklipp. Akademiens övriga språkarbete behandlas mindre detaljerat. Kapitel om Erik Wellanders "Riktig svenska" är en utmärkt läsanvisning till denna bok, som fortfarande är mycket användbar men inte skall användas okritiskt. Inte minst visar Sigurd att det är en rolig bok. Exemplet Wellander visar för övrigt att Akademiens historia som historien om de aldrig invalda inte slutar med Strindberg. Mot de båda debattböckerna om svenska språket som Akademien gav ut 1976 och 1980 anslår Sigurd en lätt kritisk ton. Det är välkommet: åtminstone den första boken är ett exempel på språkvetenskaplig amatörism när den inte är som bäst.

Som framgår finns det mycket personhistoria i Bengt Sigurds bidrag. Till största delen handlar det dock om språkvetare som knappast varit kända utanför fackmannakretsar. Konflikten inför tillsättningen av ordbokschef 1956–57 är kanske spännande läsning bara för en mindre krets. Det är dock principiellt intressant att notera att Akademien avsåg att återgå till den äldre ordningen med en akademiledamot (Ture Johannisson) som ordbokschef.

Akademiens senaste cause célèbre i sådana frågor redovisas av Sture Allén ("Inför tredje seklet", cirka 40 sidor). Det gäller bytet 1984 av redaktör för ordlistans elfte upplaga. Titeln till trots innefattar Alléns bidrag en redogörelse för Akademiens språkarbete under de allra senaste åren. Många personer nämns där, och framtiden får utvisa hur intressanta de blir för personhistorien. Det sammanhänger bl. a. med hur Akademiens framtidsplaner kommer att realiseras. Alléns redovisning av dessa planer kommer att vara en viktig källa nästa gång Akademiens historia skrivs. Det handlar t. ex. om datorlagring av ordboken och dess excerptmaterial, både i syfte att för-

enkla arbetet för redaktörerna och att förbättra andra forskares möjligheter att komma åt materialet, om nya principer för ordlistan och dess publicering, om det nu igångsatta grammatikprojektet, om nobelsymposierna. Genomgången visar att Akademien är inne i en aktiv period i sitt arbete med svenska språket. Genom att för första gången välja en språkvetare till ständig sekreterare – nämligen Sture Allén själv – har Akademien också säkerställt att dess språkliga arbete för första gången på länge förknippas med en allmänt känd person.

Staffan Hellberg

Skytteanska professuren populärt framställt
Barbro Lewin, *Johan Skytte och de skytteanska professorerna* (Acta universitatis uppsaliensis/Almqvist och Wiksell International. 1985, 232 s.).

Den av riksrådet Johan Skytte år 1622 till Uppsala universitet donerade professuren i våltalighet och statskunskap är den i särklass traditionsrikaste akademiska lärostolen i vårt land. Det är den enda av en privatperson under 1600-talet donerade professuren; flertalet av de på privat initiativ inrättade lärostolarna har tillkommit under 1800-talets sista årtionden och under 1900-talet. För att skydda det kapital som skulle användas till att avlöna professorn och underhålla den till ämbetet hörande bostads- och institutionsbyggnaden bestämde Johan Skytte (1577–1645) att han själv såsom patronus skulle äga att vaka över att donationsvillkoren efterlevdes. I patronus uppgifter ingick även tillsättande av professorer. Patronatet skulle vara ärftligt och har efter sonens död 1683 innehaft av medlemmar av ätterna Gyllenstierna och Mörner.

Tillskapandet av professuren i våltalighet och statskunskap var ett led i den upprustning av universitetet som genomfördes av Gustav II Adolf. Dennes donation av en del av det av Gustav I skapade familjefideikomisset, de gustavianska arvegodsens, till universitetet utgjorde en förebild för Johan Skyttes egen gåva. Genom dessa donationer stärktes de icke-teologiska delarna av universitetets undervisning. Jämte präster skulle universitetet även dana skickliga ämbetsmän.

Professuren är numera helt inriktad på statskunskap och skiljer sig vad ämnesinnehållet beträffar ej från övriga professors-tjänster som är knutna till detta ämne.

Som förste professor skytteanus inkallades Johannes Simonius, professor i retorik

och poetik vid Rostocks universitet. Denne dog få år efter tillträdet och följdes av den berömda Johannes Loccenius från Leiden, som redan före utnämningen varit verksam som akademisk lärare i Uppsala. Även de följande tre professorerna var tyskar, först med Johan Upmarck — med tiden adlad Rosenadler — fick ämbetet år 1698 en svenskfödd och i landet utbildad innehavare.

Barbro Lewin har i sin faktaspäckade men likväl lättlästa historik om den skytteanska professurens historia ställt samman uppgifter från olika håll. Att hon ej gör anspråk på att framträda såsom forskare i egentlig mening framgår såväl av förordet som av bokens behändiga format. Den ingår som nr 100 i Statsvetenskapliga föreningens i Uppsala sedan år 1933 utgivna skriftserie. Genom sin karaktär avviker den från övriga i serien utgivna arbeten, vilka alla utgörs av vetenskapliga avhandlingar.

En hel del mer eller mindre kuriösa missförstånd stör läsningen. Att man skulle ha utnämnt professor Johannes Simonius "pronotarie" vid överdomstolen i Mecklenburg, som författaren påstår, förefaller orimligt. Han var troligen "protonotarie", en hederstitel av samma slag som den förrundhant utdelade titeln "vice häradshövding" i Sverige.

Att hävda att Johannes Loccenius skulle kommit "att kallas den svenska rättsvetenskapens fader" är fel. Denna äretitel tilläggs vanligen Johan Olofsson Stiernhöök.

Beträffande institutionsbyggnaden Skytteanum skriver Lewin att den "länge tjänade som bostad åt kaniken, en kyrklig tjänsteman". Skrivsättet gör att läsaren befärar att författaren lever i den tron att det endast fanns en kanik i Uppsala under medeltiden. Antalet till domkyrkan knutna kaniker uppgick under 1300-talet och senare till ca tjugو. Ett domkapitel med en enda kanik vore lika absurt som ett universitet med endast en professor.

I allt väsentligt är dock Lewins framställning av god populärvetenskaplig klass. De många biografierna förefaller väl avvägda och endast undantagsvis har författaren råkat få med information, som borde ha avhandlats med mer kritik och distans. Exempel på sådant är anekdoten om att den tankspridde professor Wilhelm Erik Svedelius skulle ha haft på sig sju skjortor samtidigt när han tillfälligtvis vistades i Stockholm. Att Svedelius kände sig besvärad när han kom till hovet eller deltog i Svenska Akademiens offentliga sammanträden samt då stundom uppträdde på ett något löjligt sätt behöver inte betyda att de anekdoter som torgfördes och med tiden hamnade i memoarlitteraturen behöver vara vare sig sanna eller ens belysande. Författaren har här tyvärr försmått att låta gycklet få den bumerangeffekt som det rätteligen borde ha fått.

Bengt Rur

Tidskriftsöversikt

Av Gunilla Karlsson

Blekingeboken 1985. I Nils-Arvid Bringéus' uppsats "Biblisk resekartor. Ett bildmotivs vandring och omvandling" nämns bl. a. bonadsmålarerna Anders Eriksson i Ås (Småland) och Kers Erik Jönsson (Dalarna) samt boktryckarna J. P. Lundström i Jönköping och N. P. Lundberg i Lund. — Rune Hillbom berättar om "Blekingesonen Johan Gottfrid Zaar" (1754–1818). Zaar kom efter oavslutade juridikstudier i Lund till operan i Stockholm, där han var anställd 1773–80. Hans äktenskap med en jägmästar-dotter från Värmland upplöstes och hustrun gifte kort efter skilsmässan om sig med officeren Magnus Lannerstierna. De rykten om hustruköp som snabbt kom i omlopp utnyttjades litterärt av Emilie Flygare-Carlén, medan Zaar själv för att bemöta ryktes-spridningen 1780 utgav "En svensk aktörs egen berättelse om dess ungdoms händelser". Tillsammans med sin nya hustru förde han ett kringflackande liv både i Sverige och utlandet. Till sist kom familjen till Stockholm, där Zaar slutligen blev organist och altviolinist i hovkapellet. — I sin uppsats om Ronneby brunn nämner Thomas Persson några av dem som medverkat vid utformningen av brunnsbebyggelsen: arkitekterna C. F. Rasmussen, A. Strehlenert, A. Arvidius och C. Modigh samt byggmästaren S. Svenson. — Eric Pettersson har ritat en karta över brukssamhället Djupafors och berättar under rubriken "Min barndoms bygd och folk" om de olika familjer som levde där i början av 1920-talet.

Bohuslän. Årsbok 1985. Harald Torgestam har skrivit en nekrolog över Uddevallas siste borgmästare Hugo Westin (1906–85). — Bertil Norberg bidrar med en utförlig biografi över professorn i fysiologi vid universitetet i Chicago Anton Julius Carlsson (1875–1956). Han växte upp under enkla förhållanden i Svarteborgs socken, utbildade sig först till präst och kom slutligen att göra betydande insatser inom särskilt hjärtfysiologin. — I Bohusläns museums bildarkiv finns deponerad en stor fotosamling efter fotografen Oscar Färdig (1882–1978). Björn Jacobson biografierar honom och berättar om hans yrkesliv i uppsatsen "Oscar Färdig — munkedalsfotograf under ett drygt

halvsekel". — Djurkonservatorn och zoologen Gustaf Kolthoff (1845–1913) var under åren 1870–78 bosatt i Bohuslän, där han sökte nya objekt för sin verksamhet som konservator. Under denna tid katalogiserade och kompletterade han de zoologiska samlingarna vid Uddevalla museum. Om Kolthoff, hans yrkesverksamhet och kontakter i landskapet berättar Wilhelm Ångermärk i uppsatsen "Gustaf Kolthoff och Bohuslän".

Bokvännen 1985. Nils Nordqvist skriver om "Georg Scheutz — en mångfrestare", Scheutz (1785–1873) började sin karriär på den juridiska banan men lämnade den 1816, då han övertog Fredrik Cederborghs tryckeri i Stockholm. Förf. berättar om hans verksamhet som boktryckare och översättare av W. Scott och Shakespeare. — Bengt Enflo har uppmärksammat den bortglömda skalden Viktor Emanuel Öman (1833–1904). Han var under 40 år medarbetare i Nerikes Allehanda, utgav språkvetenskapliga verk och läroböcker och gjorde även översättningar av utländsk poesi. Enflo behandlar dock endast hans originaldiktning i bunden form. — Under rubriken "Klemmings klassiska kataloger" skriver Jerker Persson om Otto Henrik Klemming (1825–87) och hans antikvariatskataloger, främst sviten Meddelanden för bokvännen. — Bengt Rur berättar om mångsysslaren Carl Magnus Carlander (1837–1911), hans bokintresse och hans bibliotekshistoriska verk Svenska bibliotek och exlibris (1889–94, andra uppl. 1896–1903, ny titeluppl. 1904). Förf. redogör för de olika delarnas innehåll. — Med anledning av den pågående utgivningen av nationalupplagan av August Strindbergs skrifter betonar Anders Ollfors i uppsatsen "August Strindbergs arbeten under Bonniertiden" de bibliografiska problem som är förknippade med redovisningen av Strindbergs Oeuvre. — Många av Sven Barthels böcker är illustrerade, och hans samarbete med olika bildkonstnärer har resulterat i böcker som anses tillhöra de vackraste i svensk bokproduktion under 1900-talet. Carl Olov Sommar berättar om "Sven Barthel och hans illustratörer": Rolf Mellström (1896–1953), Bertil Lybeck (1887–1945), Bertil Bull Hedlund (1893–1950) och Roland Svensson (f. 1910). — Erik Eriksson porträtterar i två uppsatser den excentriske författaren Sven Olsson (1882–1944) som från början av seklet under en mängd pseudonymer utgav bl. a. flera småskrifter och två böcker om Ryssland.

– En av Gunnar Ekelöfs intressesfärer var det svenska 1700-talet. Det har inspirerat honom i hans diktning och avsatt artiklar och recensioner. Det som fängslade honom mest var Bellman och Bellmans Stockholm. Om Ekelöfs intresse för seklet skriver Carl Olov Sommar i uppsatsen "Gunnar Ekelöf och Bellmans strömning", som avslutas med en förteckning över Ekelöfs prosa med 1700-talsanknytning. – En av de mest intressanta personligheterna i den romantiska rörelsen var Lorenzo Hammarsköld (1785–1827). Claes Skarstedt uppmärksammar 200-årsminnet av hans födelse och behandlar i "Lorenzo Hammarsköld och romantikens genombrott i Sverige" hans viktiga insatser i Uppsala. Förf. betonar bredden och mångsidigheten i hans verksamhet och tar bl. a. upp hans förhållande till Leopold och Tegnér.

Dædalus (Sveriges Tekniska museums årsbok) 1985 har som tema Museet och 30-talet. Årsbokens uppsatser handlar om strömningar och tendenser i mellankrigstidens arkitektur, byggnadsteknik och formgivning, om idéer som vägledde det omfattande museibygget över hela landet och om Tekniska museets nybyggnad, som invigdes i maj 1936. En mängd företrädare och föregångsmän inom de olika facken är nämnda i skilda bidrag. Utförligare uppgifter lämnas om byggmästarna Olle Engkvist (1889–1969; s. 94) och Anders Diös (f. 1891; s. 95). – Riksantikvarien Sigurd Curmans (1879–1966) starka engagemang i och betydelse för museibygget belyses av Christian Laine i hans uppsats "De nya museerna". – I Marie Nissers bidrag "Tekniska museet och dess föregångare" framhålls bruksdisponenten Carl Sahlin som en av de främsta förespråkarna för den bergshistoriska minnesvården och en av Tekniska museets ivrigaste tillskyndare. Sahlin grundade även bl. a. Bergslagens museum och Laxå bruksmuseum. Hans bergshistoriska samlingar ingår i Tekniska museets arkiv. – Museets skapare tekn. dr Torsten Althin (1897–1982) nämns utförligt i flera uppsatser, bl. a. i Nissers nämnda bidrag. Hans efterlämnade anteckningar, manuskript och skrivelser förvaras i museets arkiv. – Museets arkitekt Ragnar Hjorth (1887–1971) är utförligt presenterad av Tomas Mjöberg i "Tekniska museets byggnad och dess tillkomsthistoria". Hjorths ritningssamling finns i ATA.

Dalarnas hembygdsbok 1985. Under rubri-

ken "Ett trossbottenfynd" berättar Rune Bondjers om ett intressant fynd av dalmålningar från Insjön. De flesta är utförda av Winter Carl Hansson (1777–1805) omkring 1800. Målningarna är avbildade i uppsatsen och kommenteras av förf. – Med anledning av en återfunnen kartong med fotografier från Boda skriver Christian Bergin om deras upphovsman fotografen Lars Larsson (1858–1932). Larsson växte upp under tämligen fattiga förhållanden men blev tidigt intresserad av fotografering och öppnade egen ateljé i Orsa redan 1876. Efter växlande öden, som bl. a. förde honom till USA, slutade han som uppborn och förmögen hovfotograf i Stockholm, vars äldre byggnader han i början av seklet dokumenterade i närmare 1000 glasplåtar, vilka numera förvaras i Stockholms stadsmuseum.

Elbogen 1985. I andra delen av Ragnar Gustafsons redogörelse för arbetet vid "Malmö teater 1860–68" nämns flera av teaterns framgångsrika aktörer, bl. a. Carl Otto Lindmark, Lotten Magnusson, Thérèse Pauli (senare g. m. Frans Hodell), Carl Fredrik Lagerqvist, Charlotte och Mauritz Pousette och Gustaf Ullberg. – En lokalhistorisk studiecirkel om den 40-årsjubilerande malmöstadens Friluftstaden har avsatt ett antal uppsatser som publiceras i tidskriften. I flera av dem lämnas biografiska upplysningar om Friluftstadens skapare Eric Sigfrid Persson. – I Jörgen Klings uppsats om kv. Fisken i Malmö berättas om skepparen Niels Starre, som tycks ha haft en aktad ställning i staden under förra hälften av 1500-talet. – Einar Bager skriver om "Heligandsklostret, Rådhuset och Stortorget" och nämner särskilt Jörgen Kock, som spelade en framträdande roll vid ombyggnaden av det centrala Malmö i början av 1500-talet. Förf. berättar även om några medlemmar av släkten Krummedige från Månstorp. Deras kontakter med staden anses ligga bakom förvärvet av hospitalsaltaret till Västra Ingelstads kyrka. – I bibliografin "Malmö-litteratur" för 1984 nämns ett 30-tal biografiska arbeten med Malmö-anknytning. – Kjell Å. Modéer har skrivit en nekrolog över författaren Olle Helander.

Från bergslag och bondebygd 1985. I uppsatsen "Övragårdens snidade säng" berättar Tomas Jönsson bl. a. om bygdesnickaren Alfred Söderström (1855–1921) och hans formvärld. – I Örebro läns museum finns ett litet bestånd konsthantverk efter Selma Giöbel (1843–1925). Detta har föran-

lett Ingrid Hartman-Söderberg att skriva om "Selma Giöbel och hennes arbeten i läns museets samlingar". Förf. redogör ingående för Giöbels liv och breda konstnärliga utveckling: Som ung gjorde hon träsneiderier, senare blev hon internationellt ombud för svensk textilkonst, nytänkande formgivare av gobelängvävnader, mattor och spetsar, initiativtagare till Handarbetsvänner (1874) och konstnärlig ledare för vår första heminredningsfirma och för ateljéer vid Malmsjö gård (Söd.) och i Vadstena. Som textilkonstnär var hon föregångare till bl. a. Märta Måås-Fjetterström. — Om Olle Baertlings (f. 1911) och Rune Hagbergs (f. 1924) konst skriver Lars Andersson under rubriken "Konsekvens". Baertlings tavlor med öppna trianglar i en mycket speciell färgskala har setts som meditationsobjekt. I sina originellt utförda skulpturer har han arbetat med samma triangeleffekter. Hagbergs konst utmärks av asketisk enkelhet och han har givit sina arbeten en abstrakt kalligrafisk form.

Föreningen Gamla Halmstads årsbok 1985. Luvig Kollberg skriver om utfärdaren av Halmstads privilegiebrev (1327) "Hertig Knut Porse", som i sen tid givit namn åt ett kvarter i staden och blivit ihågkommen med en skulptur av konstnären Walter Bengtsson. Förf. skildrar Knut Porses dramatiska liv som slutade i Köpenhamn 1330, hans roll i den nordiska maktkampen i början av 1300-talet och hans äktenskap med Ingeborg av Norge. — Under rubriken "Halmstads siste stadsmajor — en militär sårling och miljökampe" berättar Eric Håge om förste ryttmästaren och ledamoten av Vetenskapsakademien Anders Rosensten (1687–1740) och hans 1737 utkomna "Tankar om skogars skötsel eller Underrättelse om alla willa träs natur och egenskaper", troligen den första på svenska utgivna läroboken i skogsskötsel. — Som ett resultat av en liberalare tryckfrihetsförordning startades i början av 1800-talet bl. a. i Halmstad ett antal tidningar. Om dem och deras efterföljare skriver Valfrid Göransson i uppsatsen "Det fria ordets födslovänder i Halmstad". Tidningsutgivare där var C. F. Deirich, Chr. Börjesson, Peter Jeunsson, C. E. Gernandt, J. A. Svensson och Bengt och Eric Håge. — Arkitekten Knut Beckman (1851–1943) var konstnärligt verksam och avbildade många äldre hus och miljöer i Halmstad. I bidraget "Tornväktarhuset vid Vallgatan" skriver Valter Håkansson om Beckman och med utgångspunkt i hans av-

bildning av det s. k. tornväktarhuset berättar förf. om de olika familjer som bott i detta hus. — Eric Håge skriver om sin far Bengt H. (1857–1936) och förmedlar glimtar ur hans första tid som redaktör i Halmstad i uppsatsen "En ny redaktör kommer till staden". — Sven Åremar biografierar "Hilma Hofstedt — en märkeskvinna i Halmstad". Hofstedt (1882–1937) blev tidigt politiskt medveten och aktiv inom arbetarrörelsen. Som ledamot av stadsfullmäktige, som resetalare och genom broschyrer arbetade hon för att förbättra kvinnornas och arbetarklassens situation. Hennes uppmärksammade inlägg i barnbegränsningsdebatten ledde till åtal för brott mot preventivförordningen. — Med utgångspunkt i ett totala foten berättar C. M. Andersson under rubriken "Ysbypojken som blev stor järnhandlare" om järnhandlaren August Hanson (1849–1925), hans familj, ekonomi och yrkesverksamhet i Halmstad. — I museet i Halmstad finns ett antal foton som dokumenterar verksamheten i Justus Eliassons frisersalong. Kerstin Arcadius kommenterar dessa bilder och lämnar biografiska uppgifter om Eliasson (1890–1963). — Thorsten Rehn skriver om bokbindaren Gunnar Rosengren, som under 30 år var "Halmstads okrönte revykung". — Eric Håge har läst direktören Anders Alwås självbiografiska bok "Att förtjäna saltet till vällingen" och lyfter särskilt fram Alwås porträtt av fadern "Byggmästaren Karl Andersson i Skedala". — Fil. hedersdr Eric Håge (f. 1900) har alltsedan föreningens första årsbok 1924 varit dess flitigaste medarbetare. Inför Håges 85-årsdag publiceras i årsboken en bibliografi över hans tryckta arbeten 1916–83, nästan 1000 titlar. Bibliografin har sammanställts av Per Jansson och omfattar en kronologisk och en systematisk avdelning och har personregister. I en utförlig avdelning Biografica redovisas Håges "meriter". Han var från 1921 under 30 år knuten till tidningen Halland, därav från 1931 som redaktör och ansvarig utgivare.

Gotländskt arkiv 1985. Gösta Fåhræus skriver om "Olof Fåhræus och hans närmaste — ett stycke gotländsk personhistoria från 1800-talets början". Förf. söker med utgångspunkt i bevarat källmaterial ge en detaljerad bild av sin tidiga släkting Olof F:s (1796–1884) barndom på Gotland och studieår i Uppsala och betonar hans intresse för natur och musik. Framställningen har utförliga källhänvisningar, där förf. bl. a. re-

dovisar tidigare arbeten om Olof F. och nämner var dennes efterlämnade papper förvaras. — Under rubriken "Ett kungaporträtt på Gotland" berättar Benkt Stolt om Didrik Christian Forssells (1777–1852) kopparstick av Karl XIV Johan och dess stora spridning bland kyrkans och skolans företrädare på ön. Bland den gotländske konsistorienotarien Martin Gustafsons papper i Visby landsarkiv återfinns en förteckning av "Subscribenter å Konungens Porträtt 1832", vilken återges och kommenteras. — Sven Gerentz skildrar i sitt bidrag "Kriser och ekonomiska bidrag på 1800-talets Gotland" hur den gotländska handeln påverkades av nationella och internationella kriser. Förf. nämner ett stort antal handelsmän som i samband med dessa hade ekonomiska problem. — Dick Wase har identifierat en minnestavla från S:ta Maria kyrka i Visby och skriver om "Herman Swerting — hans minnestavla och hans släkt". Borgmästarna H. Swerting och Johan Moppe samt flera borgare avrättades 1342. I uppsatsen redovisar förf. sin hypotes att de offrades för att staden skulle undgå repressalier från den framväxande Hansan efter en utbetalning av krigsskatt till konung Magnus samma år. Släkten Swerting härstammade sannolikt från Hamburg och kom till Visby med Herman S:s far; den utdog troligen redan på 1400-talet. Förf. berättar om Herman S:s ursprung och om hans och sönerns äktenskap och släkttrelationer.

Hembygden 1985. Under rubriken "Lizell — Wigelius — Söderberg. Något om ett dalsländskt släktarkiv" berättar Bexell om en stor släktkrets som på olika sätt räknade Bolstad som sin stamort och vars medlemmar under flera generationer lämnat bidrag till ett i UUB förvarat mycket omfattande släktarkiv. Förf. redogör, bl. a. i en genealogisk översikt, för sambandet mellan släkterna och ger utförliga biografiska uppgifter för flera färgstarka personer. Bland dem kan nämnas hovpredikanten hos Karl XIII prosten Sven Wigelius (1756–1821), dennes dotterson lektorn och författaren Nils Petrus (Pelle) Ödman (1838–1911), kyrkoherden Per Olof Wigelius (1807–70) och direktören Olof Alfred Söderberg (1872–1931). Störst utrymme får huvudpersonerna bakom den stora arkivbildningen kontraktsprosten Johan Viktor Lizell (1836–1913) och hans son professorn i praktisk teologi i Uppsala domprosten Gustaf Vilhelm Lizell (1874–1937). I för-

teckningar redovisas dels dessa bådastora arkiv, dels kvarlåtenskap efter bl. a. Per Olof Wigelius, Karin Amalia Lizell, f. Söderberg (1837–92), Magdalena Lizell, f. Papke (1795–1890) och Karin Sofia Söderberg, f. Wigelius (1808–84). — Per Clemensson bidrar med "Enskilda arkiv i landsarkivet i Göteborg". Åren 1954–59 genomfördes inom GLA:s upptagningsområde en inventering och registrering av bl. a. enskilda släkters, företags och gårdars arkiv; en stencilerad rapport över resultatet finns i GLA. Som exempel på släkter som levererat arkiv nämns Ekman, Gibson, Wærn och Wijk. Avslutningsvis redovisas påträffade samlingar i GLA som helt eller delvis avser Dalsland (knappt 30 st.). Bland dessa ingår bl. a. arkiv angående släkten Örtendahl, landshövding Arvid Richter, FD Anders Edestam samt ett 15-tal företags- och föreningsarkiv. — Ur arkivforskaren Bror Anderssons omfattande material rörande gårdshistoria i Valbo härad, nu förvarat hos Södra Valbo hembygdsförening, publicerar Roy Johansson "Bodane i Lerdal". Här redovisas bl. a. familjebildningar och arvstvister angående personer som under 200 år från mitten av 1500-talet var knutna till gården. — Med anledning av en torpinventering berättar Einar Johansson under rubriken "Kring Bodane-sjön" om människooöden knutna till olika torp och utgårdar kring sjön. — I Jan Wigelius' uppsats om "Den dalsländska visan" nämns bl. a. författaren till Giöta kiämpa-wisa, barockskalden Gunno Dahlstierna (1661–1709) och folklivsskildraren Rickard Dybeck (1811–77). — Roland Olsson skriver om urmakaren Olof Jonasson (1808–1900) och hans släkt. Olof J. var född och uppvuxen på gården Bön i Ödskött och blev känd för att tillverka kvalitetsmässigt högtstående urverk. Förf. placerar in honom i hans släktsammanhang i en översikt som täcker tiden mitten av 1700-talet—slutet av 1970-talet. — I Roy Johanssons sammanställning "Bilder ur Södra Valbo hembygdsförenings bildarkiv" nämns skalden Nils Ferlins faster Hanna Ferlin (1870–1947), som till i början av 1930-talet innehade fotoateljé i Färgelanda. Negativbeståndet efter henne och efterträdaren Sigfrid Johansson, ca 100 000 negativ, ingår i hembygdsföreningens arkiv. — Olof Ljung berättar i "Jakt och fångst i äldre tid" bl. a. om engelsmannen Llewellyn Lloyd (1794–1876), som från 1823 deltog i björnjakter i Dalsland. — Om bl. a. geologen Hjalmar Lundbohms (1855–1926) undersökningar av den dalsländska berg-

grunden 1880–82 skriver Olof Ljung i uppsatsen "Skiffer". Han namnger också flera av de bruksägare, skifferhuggare och tak-täckare som var engagerade i skifferhanteringen. – Minnesrunor ägnas avslutningsvis professor Gösta Bergman (1894–1984), folkskolläraren Pontus Hedén (1899–1985), rektorn Arvid Johansson (1904–85) och slöjdläraren Sven Liljeqvist (1905–84).

Historisk tidskrift 1985. Silvio Furlani berättar om "Bakunins svenska förbindelser", etablerade bl. a. under ett par besök i Sverige vid tiden för den polska resningen mot tsardömet på 1860-talet. Bland dessa kontakter kan nämnas Emil von Qvanten, Johan Jacob Nordström, August Blanche, Julius Mankell, Albert Wilhelm Björck, Lars Johan Hierta, August Sohlman, Adolf Hedin och Carl Rudolf Löwstedt. – Nils Flyg (1891–1943) var Socialistiska Partiets ordförande från slutet av 1930-talet och han är en centralgestalt i Torbjörn Nilssons studie över partiet 1938–45, "Från internationell socialism till nationell folkgemenskap". – I två debattinlägg diskuterar Olle Nyman och Jarl Torbacke Arvid Lindmans roll vid tillkomsten av borggårdstalet 1914. – I polemik mot en tidigare uppsats i tidskriften om Det svenska rådet och Engelbrektsupprorets inledningsskede publiceras två bidrag av Herman Schück och Hans Gillingstam. Båda är intressanta ur personhistorisk synpunkt: Schück redovisar och diskuterar sammanställningen hos Vadstenamötet 16 aug. 1434, Gillingstam redogör för svenska rådets världsliga medlemmar under Erik av Pommern. – Göran Nilzén och Per Thullberg presenterar det nuvarande Svenskt biografiskt lexikon och dess föregångare. De diskuterar behovet av ett nationellt lexikon, utgivningsprinciperna och de problem som är förknippade med utgivandet.

Hälsingerunor 1985. Nils-Arvid Bringéus presenterar i ord och bild "En brudkista från Delsbo". Kistan har dekorerats av en målare inom Reuter-skolan, sannolikt av Gustav Reuter (1699–1783) själv. – Om "Undersviks sockenbibliotek 1874–1899" skriver Bo Lindqvist och Ingrid Mascher. Bokutlåningen var troligen knuten till kyrkan, och en viktig roll för bibliotekets utveckling spelade kyrkoherden Hjalmar Bergvall (1839–1901). En betydande del av bokbeståndet utgjordes av den Offrénska samlingen, vars upphovsman komminister Jonas Offrén (1789–1882) vid sin död

skänkte 399 böcker till sin födelsesocken. Författarna berättar om donatorn och innehållet i donationen. – Hilding Mickelsson skriver om finsnickaren från Rengsjö Olof Olssons (1863–1930) levnadsöde och publicerar delar av hans dagbok under rubriken "Ur 'Skägg-Olles' dagbok för hundra år sedan". – Om nykterhetsrörelsens fanor och standar i Hälsingland skriver Ulla Sundin i uppsatsen "Darra kung alkohol ty vi växa". Som exempel på fanmålare nämns J. W. Qvarnström i Gävle, Ida Mellgren i Trollhättan och Viktor Lindblad i Örebro. En del föreningar tog namn efter nykterhetsivrare och lät deras porträtt pryda fanorna. Förf. exemplifierar med Logen no 453 Wadmans Minne i Harmånger och lämnar biografiska upplysningar om nykterhetsskämpan kyrkoherde Jacob Wadman (1807–79).

Idrott, historia och samhälle. Svenska idrottshistoriska föreningens årsskrift 1985. Den under andra världskriget bekante "radiomajoren" Arvid Eriksson (1898–1976), som var verksam inom den psykologiska beredskapen, sammanbragte under perioden 1930–60 en betydande boksamling, väsentligen bestående av idrottslitteratur. Samlingen såldes på auktion 1984. Bengt Rur lämnar biografiska upplysningar om Eriksson och diskuterar idrottslitteraturens värde för boksamlare under rubriken "Franska fäktlärar och annan äldre idrottslitteratur – radiomajorens samling". – Som ett bidrag belysande linggymnastiken publiceras en artikel från 1930 av löparen Edvin Wide, "den flygande skolläraren". Artikeln diskuterar förhållandet mellan gymnastik och idrott. Av Jan Lindroths kommentar framgår bl. a. att Wide var politiskt verksam som ledamot av Stockholms stadsfullmäktige 1938–54. – Ingvar Rörs har skrivit en nekrolog över ordföranden i Svenska idrottshistoriska föreningen professor Åke Svahn (1902–84).

Jämten 1985. Christina Mattsson berättar i uppsatsen "Tussa lulla mammas barn. Jämtländska vaggvisor" om en av Sveriges främsta folkliga vissångerskor, Ulrika Lindholm (1886–1977), halvsyster till folklivsforskaren Levi Johansson. Under åren 1952–64 sjöng U. Lindholm för Sveriges radios räkning in omkring 330 visor, de flesta inlärdas under hennes uppväxttid i fjällbyn Raukasjö. Mattsson presenterar också närmare några vaggvisor ur Lindholms repertoar. – Jan Raihle porträtterar bygdefo-

tografen August Lundholm (1871–1940), vars fotografiska kvarlåtenskap speglar Strömsunds utveckling under nära 75 år. I Jämtands läns museum förvaras 1 140 glasplåtar efter Lundholm. — Om den tidiga verksamheten vid "Östersunds småskoleseminarium" skriver Brita Tornell. Lärarutbildning skedde här under 60 år från 1872; drygt halva tiden leddes verksamheten av den förste föreståndaren Nils Peter Westlinder (f. omkr. 1840). Skildringar från skolan har lämnats av Levi Johansson (jfr ovan), som var ende manlige seminarist läsåret 1898–99. — Gerda Sundström bidrar med en utförlig biografi över konstnären Gustav Edwall (1902–84). Förf. berättar om Edwalls uppväxt som nummer 12 i en skara på ursprungligen 14 barn, om hans utbildning och utveckling som konstnär under studier i Stockholm — bl. a. vid Konstakademien —, i Paris och Italien. Framställningen är illustrerad med ett 10-tal målningar och akvareller, de flesta i färg. — Ingrid Telhammar publicerar en beskrivning och historik över Storsjö kyrka. Bland dem som bidrog till den första kyrkans utsmyckning på 1700-talet märks snidaren Jöns Ljungberg och målaren Pehr Sundin.

Kalmar län 1985. I årsboken ingår nekrologer över läraren Maj-Britt Lundberg (av Dag Widholm) och Ivar Svanström (av M.-B. Lundberg). — År 1596 ålades präster i Linköpings stift att föra kyrkobok. En av de kulturhistoriskt mest intressanta är Ålems äldsta kyrkoräkenskapsbok, förd av kyrkoherden Petrus Magni. I årsboken återges dess avdelning om märkliga händelser. Originaltexten omfattar 15 foliosidor och berör perioden 1596–1608. Även rikspolitiska händelser kommenteras och bl. a. nämns hertig Karls besök i Ålem 1599. — Om "Qvarnasläts hembygdsgård" i Nybro skriver Tage Gustafsson, som berättar gårdens historia och meddelar dess ägarlängd från 1533. — Eric Eilert har skrivit en monografi över byn Hultserum i Blackstad. Delar av monografin var införda i årsboken 1983 och 1984. Här berättas om livet i byn före laga skiftet 1878 och förf. nämner en mängd personer som hade olika sociala funktioner.

Kulturen 1985. I årsboken ingår kortare nekrologer av museichefen Anders W. Mårtensson över professor emeritus Sigfrid Svensson (1901–84; jfr Rig), hedersledamoten i Kulturhistoriska föreningen Karin Nordenstedt (1890–1984) och medarbe-

taren på Kulturen Rafael Kaurinkoski (1927–84).

Kungl. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala. Årsbok 1985. Under rubriken "Studier och politik. Axel Brusewitz' tidigare utveckling" skildrar Gert Hornwall den blivande statskunskapsprofessorns ungdoms- och studieår. Brusewitz (1881–1950) föddes i Finland men kom vid tio års ålder med familjen till Sverige. P. g. a. faderns arbete flyttade familjen ofta, ekonomin var svag och Brusewitz fick under hela sin skol- och studietid bo inackorderad. Hans utveckling under de första akademiska studieåren ledde till ett aktivt samhällsengagemang och en öppet erkänd radikalism. Detta resulterade i att han bl. a. tillsammans med den viljestarke sedermera jur. dr Nils Söderqvist grundade föreningen Laboremus — som han dock lämnade efter ett par år då han ansåg att den fått en alltför socialdemokratisk prägel — och lät sig inväljas i Verdandi. I studierna blev Brusewitz framgångsrikare än han hoppats. Genom Karl Arvid Edin engagerades han i emigrationsutredningen, ett arbete som han kunde utnyttja för sin lic:avhandling. Professor Simon Boëthius var handledare under doktorandstudierna.

Kyrkohistorisk årsskrift 1985. Harry Lenhammar behandlar under rubriken "Lundins kyrkohistoria" det arbete som 1896–1911 publicerades av teol. dr Carl Fredrik Lundin (1858–1913). Lundin var även historiker med konservativ grundsyn. Lenhammar tecknar de yttre dragen av hans liv. — Under Meddelanden redovisar Anders Jarlert "Pastoralexamenstryck från Göteborgs stift" 1847–95. Trycken uppges endast finnas i stiftsarkivet i Göteborg och/eller i det Nyströmska stiftshistoriska biblioteket där. Jarlert lämnar i den kronologiska redovisningen uppgift om resp. författares examensdag. — Bland recenserade böcker finns bl. a. Uno Hernroths arbete 'Prosten E. P. Hyltenius och samhällslivet i Vislanda pastorat 1750–1830' (1983; rec. Ragnar Norrman). Hyltenius¹ (1747–1829) efterlämnade 43 häften med almanacksanteckningar från tiden 1765–1824.

Lychnos 1985. I serien Gestalter i svensk lärdomshistoria skriver Tore Frängsmyr om "Otto Torell" (1828–1900). Torell började som medicinare, företog vetenskapliga polarexpeditioner och disputerade i zoologi på ett hittills förbisett pionjärarbete om Spets-

bergens molluskfauna och den arktiska regionens naturförhållanden. Han blev sin tids främste svenske geolog och var resultatrik vetenskaplig ledare för Sveriges geologiska undersökning (SGU) under 26 år. Torell gjorde sig också känd som idégivare till industriella projekt, t. ex. Skånska Cement ab. — Bland det 80-tal bokrecensioner som avslutar årsboken ingår några anmälningar av arbeten med personhistoriskt innehåll: H. Hanssons avhandling 'J. H. Ekendal och den nya folkskolan' (1984), två brevutgåvor, varav den ena innehåller 82 brev från C. G. Tessin till hustrun och Carl Hårleman från ambassadörsåren 1739–42 (1983; ed. G. v. Proschwitz) och den andra återger drygt 100 brev till Tessin från C. F. Scheffers ambassad till Paris 1744–52 (1982; ed. J. Heidner) samt S. Lindqvists avhandling *Technology on Trial* (1984; jfr Rig).

Meddelanden från Kungliga Akademien för de fria konsterna 1982–1985. Häftet inleds av en efter invalår kronologisk matrikel över akademiens ledamöter april 1985. — Långa och innehållsrika nekrologer ägnas ledamöter som avlidit under den period Meddelandena täcker: Akademiens sekreterare Karin Lindegren skriver om porträttmålaren och grafikern David Tägtström (1894–1981; 1982), skulptören Ivar Lindekrantz (1902–81; 1982), målaren Sixten Lundbohm (1895–1982; 1983), målarinnan Greta Knutsson (1899–1982; 1983), skulptören professor Eric Grate (1896–1983; 1984) och arkitekten Hakon Ahlberg (1891–1984; 1985). Sten Karling porträtterar riksantikvarien Martin Olsson (1886–1981; 1982) och John Sjöström biografier arkitekturprofessorn Hans Brunnberg (1911–81; 1982). — 1985 års Sergelpristagare — Liss Eriksson (f. 1919) presenteras av Sten Karling. Han betraktar Eriksson som "en av den svenska skulpturens tillgångar" (jfr Värmland förr och nu). — I Oscar Reutersvälds föredrag "Sergel och den diskrediterade bildhuggarkonsten" behandlas förutom J. T. Sergel även bl. a. Bouchardon och L'Archevêque.

Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen 1985. Gert Hornwall har skrivit en utförlig nekrolog över sin företrädare som överbibliotekarie vid Uppsala universitetsbibliotek Tönnes Kleberg (1904–84). Kleberg var främst biblioteksman men utövade också ett mångsidigt vetenskapligt författarskap och var under många år utgivare av

NTBB och Eranos. Han gjorde värdefulla och ledande insatser vid sedermera Göteborgs universitetsbibliotek och framför allt i Uppsala, varifrån han snabbt engagerades i ett omfattande internationellt biblioteks-samarbete. — Kjell Peterson presenterar i en utförlig recension Gösta Engströms biografi från 1983 över 'Amund Grefwe, den förste boktryckaren i Göteborg' (d. 1677).

Presshistorisk årsbok 1985. Samtliga bidrag har personhistorisk karaktär och uppehåller sig vid publicister som under olika tider gjort uppmärksammade insatser. Av den under året bortgångne journalisten Alf Martin publiceras "Jimmie — en skeppshund", där förf. berättar om sina år till sjöss. — Nils-Olof Franzén skriver, med utgångspunkt i material han fått fram vid utarbetandet av sin monografi över Hjalmar Branting, om "Ett tidningsäventyr för 100 år sedan". Förf. beskriver förhållandena vid Social-Demokraten under dess första problemfyllda år — den började utkomma i november 1885. Tidningens första redaktör var grundaren August Palm, som efterträddes av Hjalmar Branting. Till deras närmaste medarbetare hörde Axel Danielsson och Fredrik Sterky. — I uppsatsen "Strindbergs fem misslyckade försök som journalist" skildrar Kent Zetterberg Strindbergs verksamhet som tidningsman innan han slog igenom som författare. Under åren 1872–76 hade Strindberg anställningar vid Stockholms aftonpost, DN och Svenska medborgaren och hann dessutom själv utge Svensk försäkringstidning och Gazetten. Strindbergs erfarenheter speglas i hans senare skönlitterära produktion. — Karl-Hugo Wirén skriver i "Gråkappan som skulle bli röd" om professor Gustaf Retzius' förhållande till sina medarbetare på Aftonbladet både i hans egenskap av huvudredaktör och som representant för ägar-majoriteten. Förf. behandlar bl. a. Retzius' konflikter med Emil Svensén, Otto Serander, Ernst Beckman, Erik Thyselius och författarna i Det unga Sverige samt diskuterar hans syn på Ann-Charlotte Leffler. Motsättningarna på Retzius' Aftonblad kom att initiera journalisternas kamp för bättre villkor och journalistisk frihet. — Konstnären Edvard Forsström (1854–1934) är i pressarkivets teckningssamling representerad med närmare 330 tuschteckningar från tiden 1894–1916. Om Forsström och hans verksamhet som tidningstecknare skriver Ann-Katrin Hatje i "Samtidens kände och nuti-

dens okände tidningstecknare". Uppsatsen är illustrerad med några av hans bilder. — Elisabeth Sandlund, som 1984 utgav tredje delen av SvD:s historia behandlande åren 1940–55, berättar i bidraget "Galjonsfigurer eller lik i lasten?" om chefredaktören Ivar Andersons konfliktfyllda samarbete med två av sina mest kända medarbetare, litteraturkritikern Fredrik Böök och nationalekonomen Gustaf Cassel. Deras syn på utrikespolitiken resp. den ekonomiska politiken under andra världskriget kolliderade med den politiska linje Anderson ville driva som tidningens huvudredaktör. Sandlund redogör utförligt för de schismer åsiktsskillnaderna gav upphov till. — I februari 1985 bildades Hjalmar Söderberg-sällskapet. Med anledning av detta bidrar Bure Holmbäck med uppsatsen "Redaktören var en satans karl . . .", som behandlar Söderbergs förhållande till pressen i verkligheten och i hans litterära verk.

Rig 1985. Nils-Arvid Bringéus skriver om "Sigfrid Svensson och tidskriften *Rig*". Svensson (1901–84) var 1947–67 professor i nordisk och jämförande folklivsforskning vid Lunds universitet. Rig blev en kanal för hans vetenskapliga verksamhet och han medverkade där från 1926 med studier, uppsatser och recensioner. Åren 1958–82 var han verkställande redaktör för tidskriften, till vilken han lämnat en testamentarisk gåva (jfr *Kulturen*). — Gösta von Schoultz presenterar Svante Lindqvists avhandling i teknikhistoria "Technology on Trial" (1984). Titeln syftar på den process som 1731–46 fördes mot Mårten Triewald av intressenter som satsat pengar i som det skulle visa sig misslyckade anläggningar med en ångmaskin. Lindqvist skildrar inte bara M. Triewalds insatser i svensk industrihistoria utan lämnar också en intressant utredning om släkten Triewald i Stockholm. — Sven G. Sjöberg anmäler Krister Gierows, Ingmar Broheds och Per Ekströms 'Bibliografi över Hilding Pleijels tryckta skrifter 1919–1983' (1984). — Per H. Falck och Göran Tegnér skriver om "Gambla Hr Sten Stures Skåp. Kring en handteckning från 1600-talet". Teckningen förvaras i RA och bär bl. a. påskriften "ritadt av Hadorph". Författarna lämnar bidrag till upphovsmannen arkivsekreteraren Johan Hadorphs (1630–93) biografi. — Mats Hellspong har läst sedermera docenten och prästen Erik Gustaf Ehrströms (1791–1835) dagbok från sina upplevelser i Ryssland 1812–13, som publicerats av Christman Ehrström under rubri-

ken 'Moskva brinner' (1984). Jfr PHT 1985.

Sankt Eriks årsbok 1985. Östermalm firade sitt 100-årsjubileum 1985. Tidigare kallades området Ladugårdslandet och var en fattig utkant med spridd bebyggelse. Namnbytet bekräftade förvandlingen till en medveten stadsdel med ny social struktur. Årsboken uppmärksammar jubileet och flera studier ägnas Östermalm och Djurgården. Carl Olov Sommar bidrar med en uppsats om "Strandvägen", dess historia, byggnader och människor sedan 1800-talets mitt. Bakom utbyggnaden av en väg vid Ladugårdslandets strandlinje stod på olika stadier kammakaren A. E. Schuldheis, ingenjören E. E. von Rothstein och överståthållaren J. E. Hamilton. Bland de arkitekter som ritade husen vid den nya gatan märks Oskar Erikson (1847–87), Isak Gustaf Clason (1856–1930) och Johan Laurentz (1851–1901). Av byggherrarna nämns bl. a. grosshandlaren Isaac Hirsch (1843–1917), som var inblandad i tillkomsten av inte mindre än 10 av de 31 fastigheterna Strandvägen 1–57, Friedrich Bünsow och Clarence von Rosen. Den kommersiella världen dominerade starkt vid sekelskiftet; här bodde t. ex. A. O. Wallenberg, Ernest och Arthur Thiel, Josef Sachs och Gustaf de Laval. Trägen strandvägsflanör var August Strindberg. — I Margareta Cramér's framställning "Ladugårdslandet möter Östermalm i kvarteret Vildsvinet" berättas bl. a. om Handelsgården, som omkring 1700 ägdes av bryggaren Lars Torsson. Sju av hans barn kallade sig Malmberg och den näst yngste, Lars, övertog och utvidgade rörelsen. Senare ägare var handelsmannen Lorens Kolmodin, lärftskramhandlaren Abraham Keijser och krigsrådet Gustaf Snoilsky, som 1812 sålde byggnaden till Stockholms stad för att användas som militärförläggning. — Under rubriken "En sockerbagare vid Karlavägen" redogör Björn Hallerdt för den konditorverksamhet som bedrevs i Karlavägen 60 av C. Svensson 1904–08, Gunnar Siewertz 1908–27, Helge Hermansson 1927–48 och framför allt av Gunnar Strömberg 1948–76. Vid nedläggningen av verksamheten erhöll Stadsmuseet ca 900 föremål, många från seklets början. — I Anna von Ajkays uppsats "Beckholmen – Djurgårdens okända ö" nämns bl. a. Grillskas handelshusets rörelse med tjära och beck på 1700-talet. — År 1685 började skeppsvarvet vid östra Pålundet sin verksamhet. Om denna förmodligen Stockholms äldsta industri och om de människor som varit verksamma där berättar

Arne Sundström i "Mälarvarvet på Långholmen 300 år". Av dem som lett rörelsen under denna period kan nämnas köpmanen Niclas Öhrn (1743–62) fabrikören Magnus Bäckström (1762–65), segelmakare Hans Wester (1778–91), grosshandlaren Salomon Ludvig Lamm (1827–57), skeppsbyggmästaren Gustaf Gummesson och hans son civilingenjören Gustaf Ferdinand G. (1861–88), ingenjören Knut Seve Lindmark (1888–92) och varvschefen Edvin Nilsson (1927–51). – Om Amalia von Helvigs liv, hennes kulturella förbindelser men främst om hennes konstnärliga verksamhet skriver Ingrid Padel i uppsatsen "Amalia von Helvigs stockholmsakvareller". von Helvigs brev och annat material inköptes så småningom av E. G. Geijers barnbarn och utnyttjades bl. a. av Anna Hamilton Geete i hennes skildringar av skalden. Med Geijersamlingen kom en stor del av handlingarna till UUB 1977. De flesta av Amalia von Helvigs teckningar finns dock i privat ägo. – Ulla Johanson skriver om hur Stockholm sökte lösa livsmedelskrisen och de sociala problemen "Nödåret 1697". Särskilt framhålls överståthållaren Christoffer Gyllenstiernas (1639–1705) insatser. Han var också kungligt råd och bör ha påverkat centralmakten till de insatser som gjordes i krisituationen.

Samlaren 1985. Ett centralt tema i Tomas Tranströmers lyrik är problemet och möjligheten för människor att nå kontakt med varandra och med "den andra sidan". Han återkommer ofta till språkets begränsningar när det gäller att förmedla budskap mellan den reella världen och "det okända". Bernt Olsson behandlar detta ämne i uppsatsen "Tomas Tranströmer, gåtan och språket". – Lotte Kurras publicerar på tyska sin studie "Fünf unbekannte Nürnberger Klagelieder des Lars Wivallius alias Erik Gyllenstierna alias Svantho Stenbock". Kurras har i Germanisches Nationalmuseum i Nürnberg återfunnit fem hittills okända dikter av Wivallius. Dikternas innehåll tyder på att de tillkommit under skaldens fängelsetid i staden. Kurras skriver om hans yttre förhållanden under denna tid och återger de "nya" dikterna. – Under rubriken "Ikaros i åttalet" skriver Conny Svensson om Georg Nordensvan och hans 1887 publicerade romaner 'Framgång' och 'Sten', som trycktes med den gemensamma titeln 'Lifsuppgifter'. Romanerna utgör två kontrasterande variationer över samma tema. Kompositionsmetoden med två så-

dana verk sammanförda i ett band hade tidigare använts av Kierkegaard. Svensson diskuterar romanerna och deras författares förhållande till dem. – I avdelningen "Recensioner av doktorsavhandlingar" presenteras flera arbeten av personhistoriskt intresse: Claes Rosenqvists 'Hem till historien' (1984; rec. N. Å. Sjöstedt), som behandlar August Strindberg och hans drama Gustaf Adolf, Inger Månesköld-Öbergs 'Att spegla tiden – eller forma den'. Ola Hanssons introduktion av nordisk litteratur i Tyskland 1889–1895' (1984; rec. B. Nolin), Tommie Zaines 'Radikal 30-talshumanism. En studie över Per Meurlings tidiga kultur- och litteraturkritik med tonvikt på åren 1933–36' (1983; rec. P. E. Ljung) och Mona Kårsnäs' Eyvind Johnson och Djävulen' (1984; rec. M. Mazzarella). Dessutom nämns andra arbeten som behandlar bl. a. Selma Lagerlöf, C. J. L. Almqvist och Tomas Tranströmer.

Scandia 1985. Ove Moberg redogör i "Knut den stores motståndare i slaget vid Helgeå" för danske konungens expansionsplaner, som Olav Haraldsson i Norge och Anund Jakob i Sverige beslöt att stoppa. Förf. söker i studien fastställa vem den Ulf och den Eilif var, vilka enligt en anglosachsisk krönika stod i spetsen för den svenska flottan i slaget och anser dem vara identiska med två söner till den svenske hövdingen Ragnvald. Snorre Sturlasson uppger, att denne hade två söner med dessa namn. – Sven Rubenson skriver om "Sweden and the Italo-Ethiopian crisis 1935". Bland de svenska experter, missionärer och affärsmän som då var verksamma eller hade intressen i Etiopien nämns bl. a. N. Dahlberg, A. B. Svensson, Johannes Kolmodin, Ivar Kreuger, Kurt Hanner, Erik Virgin, Björn Prytz och Gunnar Agge. – I Steven Kobliks uppsats "No trucks with Himmeler" berättas om de humanitära insatser, särskilt för judar, som i andra världskrigets slutskede organiserades av Folke Bernadotte, sjukgymnasten Felix Kersten, utrikesmin. Christian Günther och ambasadören Arvid Richert.

Släkt och hävd 1985. Sten Möller skriver om "Erich och Catharina Branner, Norrköping". De härstammade från Högby resp. Västervik (Kalm.) och förf. tecknar deras livsöden och berättar om deras ättlingar till slutet av 1800-talet. Framställningen är illustrerad med en släkttavla. – Anders Perlinge utreder den "Adl. ätten Pantzerhielms

äldre härstamning". Den adlade stamfadern Jacob Holmestedt utgick på både fädernet och modernet från Tyskland. Förf. presenterar uppgifter om hans föräldrar och syskon. En släktavla åskådliggör redogörelsen. — Som svar på frågan vem som var "Sveriges äldste aktive militär?" föreslår Christopher von Warnstedt fältväbeln Georg Friedrich von Seitz (1740–1830), som vid sitt avsked 1829 hade 77 tjänsteår. Förf. har sammanställt hans meritlista och lämnar uppgift om hustrun samt barnens födelsedata. — Stig Östenson behandlar "Jacob Hårds (af Segerstad) morfar Jacob Åbrant och dennes släktskapsförhållanden". Löjtnant Jacob Hård (1734–82) var stamfar för den tredje yngre grenen av ätten Hård af Segerstad. Några uppgifter om hans morfar har tidigare inte stått att finna i den genealogiska litteraturen. Förf. söker i sin sammanställning, som är faktarik och har en gedigen notapparat, kartläggas hans härkomst på både fädernet och modernet. Tre släktavlor avslutar. — En nekrolog över rådmannen Martin Hammar (1896–1984) har sammanställts av Johan von Sydow. — Nils af Malmborg presenterar Nils Sundelius' utgåva av "Siuhundra häradh domböcker 1601–1651" (1984) och understryker materialets värde för släkt- och hembygdsforskare. På annan plats i tidskriften redogör Sundelius under rubriken "Domboken som hjälp vid släktforskning" för mantalslängdernas, andra skattelängders, landskapshandlingarnas, jordeböckernas och domböckernas värde vid släktforskning och nämner domböckerna som den förnämsta källan vid forskning före husförhörlängdernas tid. Med användande av de olika källorna utreder förf. en uppländsk släktgårds ägarhistoria. — Lars Otto Berg berättar under rubriken "Kyrkoböcker på filmkort" om det pågående projektet att konvertera rullfilmad kyrkoboksmaterial till filmkort och redogör för tidsplanen för det fortsatta arbetet. — Om "Carl Wilhelm Ettinger — den 'glömde' förläggaren i Gotha" skriver Peter Lundblad. Ettingers dotterson C. W. E. Arnold var gift med svenske generalkonsuln Johan Fredrik af Lundblads dotter Sophie Wilhelmine Friederike Mathilde von Lundblad och släkten Arnold fortlever genom deras ättlingar. — Släkten Lilo hade troligen sitt ursprung i Brabant och dess sociala etablering i Sverige skedde huvudsakligen under tiden 1640–1740. En centralgestalt inom släkten var Henrik L. d. y. (f. omkr. 1640, d. 1691), som från 1677 var värdsushägare i Stockholm. Hans son Jo-

han L. (1675–1738) var gift med en dotter till ägaren av Ramsbergs bruk i Västmanland. Från 1700 deltog han i Karl XII:s krig och satt i fångenskap i Sibirien, varifrån han återvände 1722. Om dessa två och andra medlemmar av familjen berättar Björn Rosendal under rubriken "Om släkten Lilo under 16- och 1700-talet". Släktavlor över familjen Lilo och Henriks och Johans hustrurs familjer van Oestgeest och Langmuier avslutar uppsatsen. Rosendal skriver också "Om släkten Rosendal av Lilo fram till 1800-talets mitt" där förf. grundligt utreder hammarsmedsmästaren Erik Erssons (1719–1807) ursprung på fädernet och modernet, vilket hittills varit okänt. Rosendal visar att han med stor säkerhet är utomäktenskaplig son till Johan L:s son Peter L. (1699–1762) och Margareta Matsdotter. Erik Ersson antog efternamnet Rosendal och blev stamfar för en släkt med detta namn. Redogörelsen behandlar också hans barn och deras familjer och avslutas med en släktavla. — Ragnar Strandman berättar om "Tio generationer Strandmän". Släktens äldste kände medlem Petrus S. var född i Ottestad (Vg.) 1662 och var, liksom två av sina söner, präst. De i artikeln nämnda personerna är inplacerade i en släktavla. — Axel Cedergren anmäler tredje delen av Brita Söderbergs krönika om släkten Lindhé, "Från Nissen via Ekelund till Lindhé" (1984). — Gården Våbjörntorp i Fridene socken (Skar.) är känd sedan 1471. Under två perioder har den varit i enskild ägo, 1635–92 och från 1932. Första gången ägdes den av fogden Isak Andersson Mogren (d. 1670), som gjorde den till sätesgård för sin familj. I sitt bidrag "Gården Våbjörntorp och Våbjörntorpsläktens äldre led" redogör Nils Fredrik Beerstahl för gårdens ägarlängd och lämnar sociala data för Isak Anderssons barn och deras familjer. Även ingifta släkter kommenteras. Fem släktavlor konkretiserar framställningen. — Med utgångspunkt i uppgifter i en tidigare uppsats i tidskriften och i Växjö stifts herdaminne diskuterar Liss-Eric Björkman "Några Smålandsprästers släktband". Det gäller bl. a. biskop Johannes Baazius d. ä. (1583–1649) samt kyrkoherden i Sjösas Gudmundus Petri (nämnd senast 1586) och kyrkoherden i Nottebäck Benedictus Jonæ (d. trol. 1602) och deras ättlingar. — Carl-Fredrik Holmer skriver om "Journaler över utrikesresenärer i genealogins tjänst", Nils av Malmborg berättar "Hur jag fann en förfaders bouppteckning" och Kjell G. Åberg besvarar frågan

”Vem var farfar till skräddaren Jan Åberg?”. I alla tre fallen är det fråga om en redovisning av olika forskarvägar som givit positiva resultat. — Sten Möller skriver om Oskar Lundbergs arbete ’Släkten Lundberg från Askersund’.

Svenska Linnésällskapets årsskrift 1984–1985. Under rubriken ”Grågiökar och Papi-lioner” skriver Björn Dal om kammarskri-varen vid förmyndarkammaren i Stockholm och ledamoten av Vetenskapsakademien Carl Clerck (1709–65) och hans fjärilsverk *Icones Insectorum Rariorum*, en av 1700-talets praktfullaste böcker. Clerck hade nära samarbete med bl. a. Carl von Linné och Abraham Bäck. — Olof Dixelius disku-terar problemkomplexet ”Carl Gustaf Tes-sin, Linné och naturen”. Relationerna mel-lan Tessin och Linné inleddes 1738 och för Linné innebar kontakten ekonomiska för-delar och ett stöd i karriären. Han återgäl-dade Tessins generositet genom att bl. a. ansvara för katalogiseringen av dennes naturaliesamling. Förf. anser dock att det är svårt att generellt fastställa Linnés betydel-se för Tessins natursyn, som tyder på både en klassisk traditionell och en friare, mindre dogmatisk uppfattning. — Till Linnés lär-jungar hörde bl. a. Mårten Kähler (1728–73). Om honom och den resa till Godahoppsudden som han efter fem år av misslyckanden och sjukdom måste avbryta i Italien skriver Christian Callmer i uppsat-sen ”Mårten Kähler. Naturforskare och lä-kare ur Linnés skola”. Från 1760 var Kähler verksam som amiralitetsmedicus i Karlskrona. — Linnés Västgöta-Resa (1747) inledde en händelserik period i den västgötska botanikens historia. Om denna skriver Sven Kilander i sitt bidrag ”Efter Linnés västgötaresa”. Förf. behandlar i första hand ”forskningsläget” i Skaraborg och nämner främst dem som var mer eller mindre professionella botanister och Linné-lärjungar: Sven Hof (1703–86), Anders Tid-ström (1723–79), Anders Boström (1724–69) och Johan Peter Falck (1732–74). Clas Bjerkander (1735–95) var den främste av de botanister som blev kvar i Västergötland och han ges stort utrymme i uppsatsen. Några av de viktigaste bidragen till provin-sens växtgeografi kom från medlemmar av Svenska Topographiska Sällskapet i Skara: brödraparen Johan Abraham (1750–88) och Leonard (1752–1840) Gyllenhaal och Adam (1750–1836) och Johan (1753–1837) Afze-lius, Daniel Näzenius (1752–1809), Anders Dahl (1751–89) och Olof Knös (1756–

1804). 1749 och 1783 ålade domkapitlet i Skara kyrkoherdarna att lämna in beskriv-ningar av sina pastorat och förf. nämner flera av dessa uppgiftslämnare. — Förfat-taren Carl Fries (1895–1982) visade i sina böcker en kombination av naturvetenskap-lig och humanistisk bildning. Denna tvärvetenskaplighet och hans känsla för samspelet mellan människa och natur har gjort att många ansett honom vara ”vår tids störste linnéan”. I sin studie ”Carl Fries och mar-kens historia” ger Bengt Rosén en bred och djup skildring av Fries som person, natur-kännare och författare — hans författarskap sträckte sig över sex decennier.

Sörmlandsbygden 1985. I Gunnar Annells uppsats om ”Fogdöunnorna och deras kloster” berättas bl. a. om kung Knut Erikssons och hans sonson Erik Erikssons relationer till kloster i Fogdö: Knut Eriks-sons trolovade sökte under några oroliga år sin tillflykt till klostret, och Erik Eriksson konfiskerade tio gods som klostret tidigare erhållit genom kunglig frikostighet. — I års-boken redovisas studier som utarbetats inom forskningsprojektet ”Fabriker och ar-betare i Eskilstuna kommun” vid högsko-lan i Eskilstuna/Västerås. Några bidrag be-lyser utvecklingen vid filfabriken C. O. Öberg & Co, Skogaholms Bröd ab, Rosen-fors fabriker och Nyby bruk.

Varbergs Museum. Årsbok 1985. I över-gångsskedet mellan skrä- och hantverks-samhället och det framväxande industri-samhället tillkom de s. k. arbetarföreningar-na, där radikala liberaler ur medelklassen blev de tongivande. Lennart Hjelmstedt skriver om ”Alfred Lundgren och Varbergs arbetarförening”. Musikdirektören A. Lundgren (1843–1916), som var riksdagsle-damot och ledamot av stadsfullmäktige i Varberg, initierade bildandet av arbetarför-eningen 1883. Den upplöstes sex år senare. — Henrik Jern berättar om det 1977 rivna s. k. Gerlachsa huset och lämnar en utför-lig biografi över dess arkitekt Yngve Ras-mussen (1860–1923). — Av verksamhetsbe-rättelsen för Stiftelsen Hallands läns museer framgår bl. a. att Varbergs museum har ett mycket omfattande personhistoriskt arkiv med omkring 45 000 klipp rörande drygt 26 000 personer.

Wermlandica har sedan sin tillkomst 1977 getts ut av Föreningen för Värmlandslitte-ratur. Fr. o. m. 1985 har årsbokens bas

breddats betydligt i och med att Emigrantregistret i Karlstad, Folk rörelsernas arkiv för Värmland och Värmlandsarkiv gått in som intressenter. Den har också fått ett utökat innehåll och större omfång. Flera av bidragen i den första "nya" årsboken har personhistoriskt innehåll: Nils Sundelius skriver om "Klockare i Alster och deras anknytning till kända värmländska släkter". Förf. nämner sex klockare som var släkt med varandra och verksamma från senare delen av 1600-talet: Anders Pedersson, Erik N. N., Måns Andersson, Sven Persson, Lars Jonsson och Måns Hindrichsson. — 200-årsminnet av professorn och biskopen C. A. Agardhs (1785–1859) födelse uppmärksammas genom Gösta von Schoultz' bidrag "C. A. Agardhs 'Journal' och 'Autopsia' — två handskrifter i Värmlands musei arkiv". Efter en inledande kort skildring av Agardhs liv från studieåren i Lund till biskopstiden i Karlstad presenteras de två handskrifterna. De omfattar vardera drygt 130 foliosidor. Journal är skriven i dagboksform och täcker tiden april 1807–febr. 1810, Autopsia (Självpupplevt) är uppställd kapitelvis efter ämnen och har avslutats tidigast 1811. Båda har såväl kulturhistoriskt som biografiskt värde. — Peter Olausson informerar om "Värmländska soldatrullor — en dold resurs". I olika lokala institutioner finns ett omfattande filmat och kopierat material som gäller soldater från landskapet. Länsbiblioteket i Karlstad har på 40 rullfilmer generalmönsterrullor från 1683 och roteringslängder från 1622, institutionerna i Gamla Badhuset i Karlstad och regementsmuseet på I 2 har varsin uppsättning av drygt 2000 mikrofilmade kort med militäräkenskaper för åren 1537–1618, rullor för Närke-Värmlands fältjägarregemente 1790–1883 och roterings- och utskrivningslängder för bl.a. Värmland 1622–83. — Med utgångspunkt i en brevväxling mellan medlemmar av brukspatron Carl Elis Anderssons (f. 1814) familj förmedlar Gudrun Ulhake glimtar av "Livet på Dömlé" under senare hälften av 1800-talet. Från kretsen finns också bevarade dagböcker, teckningar och fotografier. Familjearkivet förvaltas av förf. som på mördernet härstämmer från Dömlé. — Under rubriken "Trevåningen" berättar Lars Wennberg om hattmakaren Per Eliassons (1870–1948) krönika om livet i bebyggelseområdet Hyttan i Karlstad i slutet av 1800-talet. Den omfattar 230 handskrivna ark och är ett värdefullt tidsdokument. — Erik Gustavson uppmärksammar en myc-

ket aktivt jubilar i bidraget "Emigrantregistret i Karlstad 25 år". Han tecknar kortfattat Emigrantregistrets historia och redogör för de hjälpmedel det kan erbjuda vid personhistorisk forskning med värmländsanknytning: alfabetiska register över värmländska emigranter, kronologiska emigrantlängder för varje församling, kontinuerligt kompletterade frågelistor för varje emigrant, klipp och excerperade uppgifter från tidningar, passagerarlistor, mikrofilmade församlingsarkiv, ett betydande personarkiv och ett bibliotek omfattande ca 6000 volymer. — I Bengt Åkerbloms årsbibliografi "Värmlandslitteratur 1983" redovisas ett drygt 30-tal genealogiska och biografiska arbeten.

Vår hembygd 1985. Walter Hallerstig bidrar med en utförlig biografi över kyrkoherden i Huskvarna Ragnar Lindstam (1884–1956) och skildrar honom som präst och historieforskare. Lindstam publicerade åtta böcker och är kanske mest känd för 'Huskvarna krönika', som först utgavs i 26 häften åren 1923–25. — Kontoristen Arvid Henrikson (1878–1967) har i anteckningar från 1955 skildrat sin barndom i Huskvarna på 1880- och 1890-talen. I dessa i årsboken publicerade minnen nämns bl.a. handlanden Emil Carlander, lärarna Sofi Blomstrand och Alfred Dalin och brukspatron Wilhelm Tham. — Eric Claesson presenterar bröderna Bror och John Wetterbrandts vapensamling i Huskvarna stadsmuseum. Förf. lämnar biografiska data om donatorerna och berättar personliga minnen av dem. — Elverkschefen i Huskvarna Erik Nylén (1890–1965) porträtteras av Miles von Storkirch. — Bidrag till överingenjör Johan Emanuel Lagermans (d. 1930) biografi lämnas av Lennart Håkansson.

Värendesbygden 1985. Olof Örne skriver om Handelsaktiebolaget Moheda, dess historia från starten 1911 och om den fastighet där rörelsen drevs. Förf. tecknar också ett personligt porträtt av bolagets föreståndare under 50 år, Justus Carlsson (1871–1962). — Stig Tornehed tecknar under rubriken "Noblessen, trekvart-tum, rackarna och vi arbetare" ett miniporträtt av kontorschefen Olof Jönsson (1879–1981) och återger delar av hans på band inspelade personliga minnen av Vilhelm Moberg. Det kan f. ö. påpekas att en dotter till Jönsson är gift med professor Torsten Husén. — Lars-Erik Olsson berättar om Alvestas första barnmorska Christina Magnusson (1839–1919). Hon

tjänstgjorde i Alvesta–Hjortsberga i 40 år och till hennes arbetsuppgifter hörde även att vara vaccinatris och "tanddoktor". – Vilhelm Moberg var under åren 1922–27 Växjöbladets lokalredaktör i Alvesta. Samma syssla innehades 1954–65 av journalisten Eric Fransson, som skriver om sin företrädare verksamhet på orten i "Alvesta – det är min plats – sade Vilhelm Moberg ...". Fransson berättar om Moberg som tidningsreporter och om hans sociala kontakter i Alvesta. – Harry Andersson återger sina minnesbilder av lantbrukaren Johan Linden (1905–73) från Slätthög. Han var i hembygden känd bl. a. som "veterinär", jägare och virkeshandlare. – Knut Ericsson och Rune Johansson fortsätter med "Torp och backstugor i Kexås rote" den redovisning av en torpinventering i Mistelsås socken som inleddes i årsboken 1983. Författarna, som i stort sett bygger sin framställning på husförhörslängdernas uppgifter, nämner ett 25-tal torp, lämnar sociala data för de familjer som bott där och meddelar bl. a. flyttningar inom och utom socknen och vilka som emigrerat.

Värmland förr och nu 1985 uppmärksammar Värmlands konstförenings femtioåriga tillvaro och har som tema Konst i Värmland. Nathan Johnson skildrar i uppsatsen "Konstliv i Värmland under 1900-talet" värmländska konstnärers gemensamma framträdande utåt: Rackstagruppern – med framför allt Gustaf och Maja Fjæstad men även bl. a. Björn Ahlgrenson, Fritz Lindström, Ture Ander och Stefan Johansson – växte fram kring sekelskiftet. I början av 1900-talet tillkom en ny konstnärsgeneration, som fick sitt forum i det av journalisten och målaren Wenzel Björkhagen (1885–1926) 1919 bildade Värmländska konstnärsförbundet. Detta ombildades 1936 till en allmän konstförening, Värmlands konstförening, där bl. a. häradshövding Torsten Nilsson, överlärare Gustav Starck och häradsskrivare Helge Stenberg på viktiga organisatoriska poster gjort värdefulla insatser. – Barbro Järliden lämnar i bidraget "Femtio år av värmlandskonst i färg" biografiska uppgifter om Thor Fagerkvist (1884–1960), Oscar Jonsson (1895–1982), Arne Kilsby (f. 1895), Helge Frender (1906–76), Erling Årlingsson (1904–83), Knut Olson (1904–78), Sven Ekdahl (f. 1917), Wiking Svensson (1915–79), Sven Frödin (f. 1921), Harry Moberg (f. 1927), Hans Kajtorp (f. 1916), Olof Persson (f. 1921), Ingemar Löf (f. 1927), Gerd Gö-

ran (f. 1919) och Eva Sköld (f. 1940). Förf. analyserar också ett i färg återgivet arbete av varje konstnär. – Flera av de tidigare nämnda konstnärerna jämte bl. a. Liss Eriksson (jfr Meddel från FrKA), Jörgen Zetterquist, Einar Persson, Gunnar Larsson, Bernt Johansson och Gertrud Bensow-Löf nämns i Evert Lundgrens historik över "Värmlands konstförening 1955–1985". – Oscar Jonsson (jfr ovan) blir föremål för en utförlig behandling i Anita Stjernlöf-Lunds uppsats "Oscar Jonsson som monumentalkonstnär". Förf. lämnar biografiska uppgifter och kommenterar många av Jonssons arbeten. En förteckning över hans monumentalverk 1920–74 avslutar framställningen. – "Arne Kilsby – intimesten" (jfr ovan) porträtteras som person och konstnär av Sven Olov Andersson. – Under rubriken "Några skulpturer i offentlig miljö" skriver Sven-Åke Markusson bl. a. om Ivar Johnssons fredsmonument i Karlstad, Liss Erikssons Fågelmannen i Arvika (jfr ovan), Christian Erikssons Karl IX-staty i Karlstad och K. G. Bejemarks Ferlin-staty i Filipstad. – Årsboken inleds med en nekrolog av Ingemar Liman över professor Helge Kjellin (1885–1984).

Västgöta-Dal 1985–86. Henrik Ahnlund lämnar biografiska uppgifter om Daniel Tilas och återger delar av hans dagbok som berör Västsverige under rubriken "Daniel Tilas norska resa 1749–50". Ahnlund bygger sin framställning på Holger Wichmans utgåva av Tilas' Curriculum vitæ 1712–1757 (1966). – Carl-Martin Bergstrand fortsätter sin kommenterade redovisning av olika rättsfall i "Ur västgötska domböcker II". Fallen utspelades i Marks och Vättle härad 1760–1834. – I uppsatsen "Surte glasbruk – en kort tillbakablick" skriver Arne Mjörnstad om brukets utveckling från 1868. Ägare och disponenter vid bruket har varit bl. a. Gustaf Santesson, översten Paul Melin, brukspatron Martin Werner Rhedin, kapten Ragnar Söderhielm och bankdirektören Per Hamberg. Personhistoriskt intressant är bruksarkivets samling av personalakter med matrikeluppgifter förda under ett tiotal år från 1960-talets början.

Västmanlands fornminnesförening och Västmanlands läns museum. Årsskrift 1985. Under rubriken "En kilapojke minns" publiceras delar av professor Carl Erik Bergstrands (1830–1914) självbiografiska anteckningar. Bergstrand var bl. a. fö-

reståndare för den agrikulturtekniska försöksanstalten vid Ultuna och ledamot av flera akademier och av stadsfullmäktige i Stockholm. Vid två tillfällen, 1873 och 1907, gjorde han minnesanteckningar (ca 20 resp. 130 maskinskrivna A4-sidor), som nu förvaras hos familjen. Det utdrag som publiceras i årsskriften bygger i första hand på den senare nedteckningen och rör uppväxt-åren på Berga gård i Kila och skollåren i Västerås. Som inledning lämnas kortfattade biografiska data om Bergstrand. – Torsten Lundberg skriver om "Dalbo bolstadh, ett försvunnet medeltida hemman i Svartåda-len". Efter uppgifter framför allt ur Svenskt Diplomatarium berättar förf. om de personer som ägde hemmanet under medeltiden. – Georg Björkholm berättar om "Ett kroggräl i 1700-talets Västerås som blev ett fall för Svea hovrätt". För flera av de personer som på olika sätt var involverade i grälet lämnas biografiska uppgifter, bl. a. bokbindarmästaren Nils Norman, skomakaråldermannen Bengt Holm (1714–93), handelsmannen Erik Broström (1739–80), tobaksfabrikören Henrik Polviander (1731–93), vice landssekreteraren Nils Hellberg (1723–96) och bataljonsfältskären Lars

Törnblom (1736–78). – Som deposition hos kulturförvaltningen i Fagersta förvaras läns museets samling av drygt 800 glasplåtar tagna 1897–1933 och med motiv från Västansfors herrgård. Bilderna är tagna av överingenjören Severin Löwenhielm (1862–1947), som genom sitt äktenskap med Malla Enhörning kom att tillbringa många somrar på Västansfors. Flera fotografier illustrerar Johan Björklunds presentation av samlingen, som bl. a. speglar umgängeslivet på herrgården. Flitigt förekommande på bilderna är, förutom släktmedlemmar, bl. a. konstnären Ernst Lundström (1853–1931) och hans familj med söner, sedermera advokaten Magnus L (1895–1942) och flyggeneralen Åge L (1890–1975).

Östergötland 1985. Gunnar Lindqvist skriver om "Folkligt möbelmåleri i Östergötland" och lämnar biografiska uppgifter om Pehr Hörberg (1746–1816), vars möbelmåleri huvudsakligen tillhör en tidig period i hans konstnärskap, och den sent uppmärksammade Johan Bäckström (f. 1773, d. omkr. 1830). Uppsatsen är illustrerad med för konstnärerna representativa arbeten.

Förkortningslista

AA	Arbetarrörelsens arkiv
AK	Riksdagens andra kammare
DS	Diplomatarium Suecanum
HT	Historisk tidskrift
KB	Kungliga biblioteket
NTBB	Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen
PHT	Personhistorisk tidskrift
RA	Riksarkivet
SBL	Svenskt biografiskt lexikon
StvT	Statsvetenskaplig tidskrift
UUB	Uppsala universitetsbibliotek
VHAAH	Vitterhetsakademiens handlingar

Personregister

- Abraham Brodersson (Tjrhuvud), riddare, 104
 Adalvard d ä, biskop, 116
 Adam av Bremen, historieskrivare, 94, 95, 96, 116
 Adelcrantz, Carl Fredrik, överintendent, 118
 Adrian-Nilsson, Gösta, konstnär, 142 f
 Afzelius, Adam, professor, 180
 —, Johan, professor, 180
 Agardh, Carl Adolph, biskop, 181
 Agge, Gunnar, regementsläkare, 178
 Ahlberg, Hakon, arkitekt, 176
 Ahlgren, Stig, redaktör, 153
 Ahlgrenson, Björn, konstnär, 182
 Ahlin, Lars, författare, 153
 Alander, Per Gustaf, rektor, 122 f
 Albrecht av Mecklenburg, kung, 117
 Albrecht, chef för rättsavdelningen vid Auswärtiges Amt, 89
 Albrekt, kung, 100
 Alexander VII, påve, 68
 Almqvist, Carl Jonas Love, författare, 166, 178
 Althin, Torsten, tekn dr, museichef, 171
 Alwäs, Anders, direktör, 172
 (Ama,) Folke Ulfsson, riddare, 107
 (—,) Holmger Folkesson, 107
 (—,) Ulf Holmgersson, riksråd, 101
 Ambjörnsson, Nils, rådmän, 120
 —, Ronny, professor, 157
 Aminoff, rysk general, 19
 Anagrus, Mårten, kyrkoherde, 127
 Anander, Daniel, komminister, 127
 Ander, Ture, konstnär, 182
 Anders Pedersson, klockare, 181
 Anderson, Ivar, chefredaktör, 177
 Andersson, Bror, arkivforskare, 173
 —, Carl Elis, brukspatron, 181
 —, Karl, byggmästare, 172
 Andræ, Carl Göran, professor, 96
 Andrén, Oskar, deltagare i expedition till Västindien, 37, 54
 Ankarcrona, Alice, g m Karl-Albrecht av Österrike, 83
 Ansgar, ärkebiskop, 96
 Anund Haraldsson, lagman, 107
 Anund Jakob, kung, 178
 Armfelt, Gustav Mauritz, rysk generalguvernör, 136
 Arnold, Carl Wilibald, överste, 179
 —, Sophie Wilhelmine Friedrike, f von Lundblad, 179
 Aroselius, Petrus, kyrkoherde, 127
 Arsenius, Jöns, kyrkoherde, 129
 —, Samuel, häradsprost, 129
 Artéus, Gunnar, docent, 146
 Arvidius, Arvid, arkitekt, 170
 Atterbom, Per Daniel Amadeus, professor, skald, 166
 Aurivillius, Pehr Fabian, professor, 125
 Axberger, Gunnar, professor, 138
 Azzolino, Decio, kardinal, 68–74
 Baazius, Johan, biskop, 179
 —, Johannes, ärkebiskop, 118, 127
 Backman, Anders, vice kontraktsprost, 129
 Baertling, Olle, konstnär, 172
 Bagge, Carl Fredrik, kommandant, 13–17, 47 f
 Bakunin, Michail, rysk anarkist, publicist, 143, 174
 Balchen, Bernt, norsk-amerikansk överste, 147
 Barthel, Sven, författare, 170
 Bebel, August, tysk politiker, 143
 Beck, Jósef, överste, utrikesminister, 81, 85, 86
 Beckeman, Knut, arkitekt, 172
 Becker, Johannes, tysk författare, 151
 Beckman, Anders, biskop, 121
 —, Ernst, publicist, 176
 Bejemark, Karl-Göte, skulptör, 182
 Bellman, Carl Michael, 138, 171
 Bengt den gode, biskop, 117
 Bengt Kristiernsson, se Oxenstierna
 Bengtsson, Walter, skulptör, 172
 Bensow-Lööf, Gertrud, konstnär, 182
 Benzeliuss, Erik d ä, ärkebiskop, 127
 —, Erik d y, ärkebiskop, 125
 Berger, Napoleon, norsk typograf, redaktör, 60
 —, Vilhelm, redaktör, 64 ff
 Bergfalk, Pehr-Erik, professor, 61
 Berggren, Carl, sekreterare i Svenska Societeten, 62
 —, Erik, rektor, 127
 Berghult, Carl Fredrik, placemajor, 30
 Bergius, Olof Erik, expeditionsskreterare, 36
 Bergman, Gösta, professor, 174
 Bergqvist, Gustaf, möbelsnickare, 59, 65
 Bergstedt, Anders, justitiarie vid Västindiska kompaniet, 19, 21, 23, 44, 50
 Bergstrand, Carl Erik, professor, 182 f
 Bergwall, Hjalmar, kyrkoherde, 174
 Berling, Carl, prost, 130
 Bernadotte, Folke, major, scoutchef, 178
 Bernstein, Eduard, tysk politiker, 143
 Beyer, Nils, redaktör, 153
 Bildt, Carl, envoyé, 68 f, 74
 —, Carl, partiordförande, 161 ff
 Birger, kung, 99
 — Karlsson, se Stjärna
 — Magnusson jarl, se Folkungaätten
 — Nilsson, se Grip
 — Petersson, se Finstaätten
 Birgitta Arendtsdtr, se Pinnow
 — Birgersdtr, se Finstaätten
 Birnbaum, Immanuel, polsk redaktör, 154
 Bjerkander, Clas, prost, 180
 Björck, Albert Wilhelm, justitieborgmästare, 174
 Björck, Anita, skådespelerska, 132
 —, Kaj, utrikesråd, 153 ff
 Björkham, Wenzel, journalist, konstnär, 182
 Blair, Hugh, skotsk professor, 167
 Blanche, August, författare, 174
 Blasius i Skälby, frälsebonde, 100
 Blatt, Franz, dansk professor, 103

- Blom, Fredrik, professor, arkitekt, 118
 Blomberg, Harry, författare, 127
 Blomstrand, Sofi, lärare, 181
 Blotsven, kung, 96
 Boëtius, Bertil, riksarkivarie, 127
 –, Carl Gustaf, redaktör, 127
 –, Helena, f Lövgren, 127
 –, Jacob, prost, 124 ff
 –, Jacob, förläggare, 127
 –, Simon, professor, 175
 –, Sven Arvid, 127
 Boheman, Erik, ambassadör, talman, 79, 81–87, 91, 155
 Bohman, Gösta, partiordförande, 162 f
 Boije, Hans Henrik, president, 76, 77
 Bonnet, Robert, handlande, 36
 –, Robertina Eliza, 36
 Bonnier, Eva, konstnär, 145
 Boström, Anders, lektor, 180
 Bouchardon, Jaques Philippe, bildhuggare, 176
 Bournonville, Antoine, balettmästare, direktör, 137
 –, August, balettmästare, direktör, 137
 (Brahe,) Brita Joakimsdtr, 100
 Brahe, Per, riksdrots, 95
 (Brahe,) Sofie, 98
 Brahe, Tyko, astronom, 98
 Brandt, Willy, tysk förbundskansler, 154
 Branner, Catharina, 178
 –, Erich, tullinspektör, 178
 Branting, Anna, f Jäderin, publicist, 144
 Branting, Hjalmar, statsminister, 143 f, 148 f, 176
 Bratt, Lars, överste, 147
 Bring, Jöns, kyrkoherde, 130
 Broder Assersson, fogde, 104
 Brodinus, Johannes, biskop, 127 f
 Bronck, Jonas, farmare, 59
 Broomé, Bertil, professor, 125
 Broström, Erik, handelsman, 183
 Brunius, Carl Georg, professor, arkitekt, 117
 Brunnberg, Hans, professor, arkitekt, 176
 Brunner, Martin, professor, 127
 Brusewitz, Axel, professor, 130, 161, 174
 Bruzelius, Andreas, kyrkoherde, 130
 Bryngel Persson, rådmän, 119
 Brynhilda, slav, 22
 Brynolf Algotsson, biskop, 117
 Brynolf Gerlaksson, biskop, 117
 Brynolf Karlsson, biskop, 117
 Bünsow, Friedrich, trävaruhandlare, 177
 Bååth, Ludvig M, arkivråd, 68
 Bäck, Abraham, anatomie professor, 180
 Bäckman, Ida, författare, 132 f
 Bäckström, Johan, konstnär, 182
 Bäckström, Magnus, fabrikör, 178
 Börjesson, Christian, tidningsutgivare, 172
 Böök, Fredrik, professor, kritiker, 177
 Carlgren, Magnus, sekreterare i Svenska societeten, 57, 63
 Carlander, Carl Magnus, grosshandlare, samlare, 125, 170
 –, Christoffer, läkare, 8, 11, 12, 46, 47
 –, Emil, lärare, 181
 Carlsson, Albert, 42
 –, Anton Julius, profesor, 170
 –, Carl, biskop, 127 f
 –, Carl Adolf, kyrkoherde, 7, 34–43, 45, 46, 53–55
 –, Carl Julius, 36
 –, Johan Adolf, 41
 –, Juliana, f Spencer, 36, 38, 41–42, 54
 –, Justus, föreståndare för handelsab Moheda, 81
 –, Sofia Elisabeth, 42
 Cassel, Gustaf, professor, 177
 Cecilia Haraldsdtr, 107
 –, Magnusdtr, se Eka-ätten
 –, Thiegnsdtr, se Stjärnor, fem
 Celsing, Carl Fredrik, destillator, 137
 Cerrito, Fanny, ballerina, 137
 H E Charlotta, drottning, 136
 de Chirico, Giorgio, italiensk konstnär, 152
 Christensen, C A, diplomatarieredaktör, 103
 Christina, drottning, 68–74
 Cibo, Alderano, italiensk statssekreterare, 72
 Chiechanowiecki, polsk släkt, 83
 Clason, Isak Gustaf, arkitekt, 177
 Clerck, Carl, kammarskrivare, 180
 Coccius, Johan, kyrkoherde, 129
 Coleridge, Henry Nelson, engelsk författare, 35, 39, 42, 54
 Collijn, Isak, riksbibliotekarie, 103
 Collvin, Edvard, stadsläkare, 122
 Columbus, Johan, professor, 127
 Creutz, Gustav Philip, kanslipresident, skald, 134
 Cronstedt, Carl Johan, överintendent, 117
 Cullberg, Birgit, koreograf, 153
 Curman, Sigurd, riksantikvarie, 171
 Czartoryski, Olgierd, polsk pris, 83
 Czetwertyński, polsk släkt, 83
 Dahlberg, Erik, konseljsekreterare, 31
 Dahlgren, Fredrik August, byråchef, författare, 166
 –, Nils, pastor, 178
 –, Sven, lektor, 122
 Dahlstierna, Gunno, direktör över lantmäteriet, skald, 173
 Dalin, Alfred, lärare, 179
 Dalström, Kata, publicist, agitator, 157, 159
 Danielson, Axel, chefredaktör, 176
 Deirich, Carl Fredrik, tidningsutgivare, 172
 De la Gardie, Magnus, rikskansler, 69
 de Laval, Erik, överste, 86
 –, Gustaf, civilingenjör, uppfinnare, 177
 Desprez, Louis Jean, målare, förste arkitekt, 118
 Diehl, Emanuel, kontraktsprost, 130
 Dinzey, Joanne, 34
 –, Rebecca, 34
 –, Richard, köpman, 29, 41
 –, Thomas, köpman, 29
 Diös, Anders, byggmästare, 171
 Dumas, Alexandre, fransk författare, 140
 Du Rées, Jacob, lagman, 112
 Dybeck, Rickard, tf borgmästare, folklivsskildrare, 173
 Edelcrantz, Abraham Niclas, president, 118
 Edén, Nils, professor, statsminister, 148
 Edestam, Anders, FD, 173

Edin, Karl Arvid, byråchef, 175
 Edwall, Gustav, konstnär, 175
 Edwards, Isabella, slav, 41
 Egnell, Claes, överstelöjtnant, 147
 Ehrström, Eric Gustaf, kyrkoherde, 177
 Ek, Anders, skådespelare, 153
 Ek, Hjalmar, kyrkoherde, 130
 (Eka-ätten,) Cecilia Magnusr, 100
 (—,) Karl Magnusson, riksråd, 100
 Ekdahl, Sven, konstnär, 182
 Ekeblad, Clas, kanslipresident, 77
 Ekelöf, Gunnar, författare, 171
 Ekendal, Jonas Herman, kyrkoherde, 176
 Ekerman, Gustaf, kyrkvård, 22, 40
 —, Johanna Beata, 22
 Ekman, släkt, 173
 —, Olof, kyrkoherde, 127
 Eliasson, Justus, frisör, 172
 —, Per, hattmakare, 181
 Elkan, Sophie, författare, 132 f
 Elssler, Fanny, ballerina, 137
 Enberg, Lars Magnus, professor, 166 f
 Engdahl, Axel, teaterledare, revyeförfattare, 138
 Engelbrekt Engelbrektsson, rikshövitsman, 134, 174
 Engels, Friedrich, tysk filosof, 143
 Engkvist, Olle, byggmästare, 171
 Englund, Birger, överstelöjtnant, 147
 Enqvist, Per Olof, författare, 132
 Epiphane d'Orleans, katolsk kyrkoherde, 5
 Erengisle Nilsson, riddare, 105, 106
 Ericsson, John, uppfinnare, 60
 Erik XIV, 109
 — av Pommern, kung, 174
 — Jedvardsson, "den helige", kung, 94, 116
 — Eriksson, "läsje och halte", kung, 180
 — Segersäll, kung, 97
 — Johansson, se Vasa
 — N N, klockare, 181
 Erikson, Oskar, arkitekt, 177
 Eriksson, Anders, bonadsmålare, 170
 —, Arvid, major, 174
 —, Christian, skulptör, 182
 —, Liss, skulptör, 182
 Erlander, Tage, statsminister, 141
 Ersson, Erik, se Rosendal
 Ettinger, Carl Wilhelm, förläggare, 179
 Euphrasén, Bengt And, naturforskare, 46
 Eurodius, Hans, kyrkoherde, 130
 Even Hansson, kyrkoherde, 129
 Exter, Alexandra, rysk konstnär, 145

Fabrycy, polsk officer, 87
 Fahlberg, Samuel, guvernementsläkare, 19, 22 f, 48 f
 Fagerkvist, Thor, konstnär, 182
 Falck, Erik, superintendent, 118
 —, Johan Peter, professor, 180
 —, Magnus, kyrkoherde, 130
 Falkman, David Ludvig, kyrkvård, 31, 40
 Fant, Eric Michael, professor, 123, 125
 Ferlin, Hanna, fotoateljéföreståndare, 173
 —, Nils, skald, 173
 Fick, körsnär, Stockholm, 76, 77
 (Finstaätten,) Birger Petersson, riksråd, 99
 (—,) Birgitta Birgersdtr, helgon, 99 f, 102 f

(Finstaätten,) Peter Israelsson, frälseman, 100
 Fischer, Jöran, kyrkoherde, 129
 Fjæstad, Gustaf, konstnär, 182
 —, Maja, konstnär, 182
 Flyg, Nils, partiordförande, 174
 Folcker, Bror, överstelöjtnant, 147
 Folke jarl, se Folkungaätten
 Folke Ulfsson, se Ama
 (Folkungaätten,) Birger Magnusson jarl, 101
 (—,) Folke jarl, 107
 (—,) Karl "den döve", jarl, 102
 (—,) Magnus Birgersson ("ladulås"), kung, 102
 (—,) Ulf Karlsson, riddare, 102
 (—,) Valdemar, kung, 101, 102
 Folkvid, lagman, 101, 102
 Forssell, Didrik Christian, kopparstickare, 173
 —, Hans, president, 123
 Forssenius, Anders, biskop, 121
 Forsström, Aline Maria, 22
 —, Anna Elisabeth, 22
 —, Edvard, konstnär, 175
 —, Emma, 22
 —, Gustav Axel, 22
 —, Hilda Philippe, 22
 —, Johan Axel, 22
 —, Johan Eric, kyrkoherde, 6, 21–29, 32–34, 36, 37, 44–46, 49–51
 —, Matilda Elisabeth, 22
 —, Matthias, komminister, 22
 —, Petronella Elisabeth, f Robertsson, 22
 —, Zulima, 22
 Franck, Hans, generalguvernör, 88
 Franzén, Frans Michael, biskop, skald, 130
 Fredrik I, 76
 Frender, Helge, konstnär, 182
 Fries, Carl, intendent, skriftställare, 177
 Fryxell, Anders, professor, prost, 127
 Frödin, Sven, konstnär, 182
 Fröse, Zacharias, buteljäre, 160
 Fähræus, Olof, landshövding, 172 f
 (Fånöätten,) Johan Karlsson, 101
 Fäldin, Thorbjörn, partiordförande, 161 ff
 Färdig, Oscar, fotograf, 170

Gabriel Kristersson, se Oxenstierna
 Geijer, Erik Gustaf, professor, författare, 178
 Gemzeaus, Rasmus, v häradsprost, 129
 Gernandt, Christian Emanuel, tidningsutgivare, 172
 Gezeliuss, Johannes, biskop, 127
 Gibson, släkt, 173
 Gierow, Krister, överbibliotekarie, 128
 Gillingstam, Hans, fil dr, redaktör, 99, 107
 Gistedt, Elna, operettsångare, 80–92
 Giöbel, Selma, textilkonstnär, 171 f
 Gjöwell, Carl Christoffer, bibliotekarie, publicist, 125 f
 von Goethe, Johann Wolfgang, tysk skald, 138
 Goës, Axel, läkare, 29
 Goncharova, Natalia, rysk konstnär, 145
 Grafström, Sven, amassadör, 79, 83, 86 f, 89 f
 Grate, Eric, professor, skulptör, 176
 Greer, Germaine, engelsk litteraturhistoriker, 145 f
 Grefwe, Amund, boktryckare, 176
 (Grip,) Bo Jonsson, drots, 104, 106, 107

- (Grip,) Birger Nilsson, riksråd, 100
 Grisi, Carlotta, ballerina, 137
 Grubb, Nils Vilhelm, skeppsläkare, 26, 28 f, 50 ff
 von Grundtherr, chef för skandinaviska avdelningen vid Auswärtiges Amt, 89
 Grut, William, överstelöjtnant, 147
 Gudmundus Petri, kyrkoherde, 179
 Gummeson, Gustaf, skeppsbyggmästare, 178
 –, Gustaf Ferdinand, civilingenjör, 178
 Gunne Assersson, lagman, 104 f, 107
 Gustafson, Martin, konsistorienotarie, 173
 Gustav I, 100, 117 ff, 133 f, 166
 – II Adolf, 62, 109 ff, 133, 167
 – III, 5–7, 10 f, 13–17, 43, 46, 78, 95, 134 ff, 165, 167
 – IV Adolf, 19, 22–25, 27, 31, 33, 44, 47–51, 53, 55
 Gyldenstolpe, Nils, riksråd, 128
 Gyllenberg, Jacob, riksråd, 128
 Gyllenhaal, Johan Abraham, bergmästare, botanist, 180
 –, Leonard, major, entomolog, 180
 Gyllenstierna, Christoffer, överståthållare, 178
 –, Nils, major, 18
 Günther, Christian, utrikesminister, 149 f, 155, 177
 Göran, Gerd, konstnär, 182
 Göring, Herman, tysk riksmarskalk, 83, 147
- Haase, Hugo, tysk advokat, politiker, 144
 Haasum, James, guvernör, 7, 31, 32, 54
 Haddocks, Abraham, köpman, 41, 53
 Hadorph, Johan, arkivsekreterare, 177
 Hagberg, Carl August, professor, översättare, 166
 –, Rune, konstnär, 172
 Halenius, Engelbert, biskop, 120
 Hallberg, J A, agitator, 141
 Halldin, Olaus, kyrkoherde, 129
 Halsten, kung, 95
 Hamberg, Per, bankdirektör, 182
 Hamilton, Carl Otto, riksråd, 77
 Hamilton, Jakob Essen, överståthållare, 177
 Hammar, Hans Birger, kontraktprost, 130
 Hammar, Martin, rådmän, 179
 Hammarskjöld, Dag, generalsekreterare, 155
 –, Lorenzo, bibliotekarie, skriftställare, 171
 Hammerich, Kaj, journalist, 162 f
 Hanner, Knut, läkare, 178
 Hanson, August, järnhandlare, 172
 Hansson, Albert, ordf i Svenska lantarbetareförbundet, 141
 –, Ola, författare, 178
 –, Per Albin, statsminister, 149, 153 f, 159
 Hansson, Winter Carl, målare, 171
 Hausmann, Raoul, tysk konstnär, 151
 Hauswolff, Carl Ulric, kanslist, 30
 Heartfield, John, tysk konstnär, 151
 Heckscher, Eli, professor, 2
 Hedén, Pontus, folkskollärare, 174
 Hedin, Adolf, riksdagsman, publicist, 174
 Hedlund, Bertil Bull, konstnär, 170
 Hedström, Olof, metodistpastor, 60
 Hedvig Elisabet Charlotta, se Charlotta von Heidenstam, Verner, författare, 132
- Heine, Thomas Theodor, tysk författare och tecknare, 151
 Heinig, Kurt, polsk redaktör, 154
 Helander, Olle, författare, 171
 Hellberg, Nils, vice landssekreterare, 183
 von Helvig, Amalia, författare 178
 Herlitz, Carl, överste, 146
 Hermansson, Helge, konditor, 177
 Hérnquist, Peter, professor, 121
 Herslow, Carl, överstelöjtnant, 79–81, 83–91
 Heylinger, Maria, 29
 – Winfield, Cathrine, 29, 31, 33–34, 52–53
 – Rebecca, 29, 53
 Hierta, Lars Johan, direktör, publicist, 174
 Hildebrand, Hans, riksantikvarie, 117
 –, Karl-Gustaf, professor, 156
 Himmler, Heinrich, SS-chef, 90
 –, Gebhard, ministerråd, 89
 Hirsch, Isaac, grosshandlare, 177
 Hitler, Adolf, rikskansler, 85, 147
 Hjelmberg, C J, bokhållare, 59
 Hjelmdahl, Carl Eric, sadelmakare, 59
 Hjertstedt, Carl Fredrik, kyrkoherde, 130
 –, Pehr Harald, lärare, 59
 Hjorth, Bror, 154 f
 –, Ragnar, arkitekt, 170
 Hjortsberg, Lars, skådespelare, 59
 –, Lars Gustaf, bokhållare, 59
 Hodell, Frans, skådespelare, publicist, 170
 Hof, Sven, professor, 123, 179
 Hofling, Gustaf Victor, lektor, veterinär, 121
 Hofstedt, Hilma, kvinnosakskvinna, 172
 (Holk,) Håkan Siggeßon, häradshövding, 105 ff
 (–,) Magnus Siggonis, kanik, 105 ff
 (–,) Sigge d ä, 105 ff
 (–,) Sigge d y, 105
 Holm, Bengt, skomakarålderman, 183
 –, Pelle, ordboksredaktör, 167
 Holmstedt, Jacob, se Pantzenhielm
 Holmfrid Gjurdstr (Oxenstierna), 104
 Holmger, 101
 – Folkesson, se Ama
 – Magnusson, se Stjärna
 Holmström, Carl, bokhållare, 59
 Holstenius, Gabriel, kyrkoherde, 127 f
 Hoof, Johan, hovauditör, 75
 Hultén, Carl Otto, konstnär, 152
 Huysmans, Camille, belgisk premiärminister, 144
 Hyltenius, Erik Petrus, prost, 175
 Håkan röde, kung, 95
 – Folkvidsson, norsk jarl, 101
 – Siggeßon, se Holk
 Håkansson, Anders, lagman, 15, 47
 Håkon Håkonsson, norsk kung, 101
 Hård (af Segerstad), Jacob, löjtnant, 179
 Härleman, Carl, överintendent, 176
 Hägerström, Axel, professor, 149
 Häge, Bengt, chefredaktör, 172
 –, Erik, chefredaktör, 172
 Häggglund, Henrik, kyrkoherde, 130
 –, Johan Henrik, kyrkoherde, 130
 Hägglöf, Gunnar, ambassadör, 150
 Höglund, Zeth, chefredaktör, borgarråd, 153
 Höld, lagman, 101 f
 Hörberg, Pehr, målare, 183

- Iliana Mattsdr, nunna, 106 f
 Inge dä, 95 f
 Ingeborg Erengisladtr, 106
 – Mattsdr, 105 ff
 Ingegerd, gm Gunne Assersson, 104 f
 – Filipssdr, 101
 Ingelgren, Olof, kontraktprost, 128
 Ingemund Jonsson, se Vasa-ättens vapen
 Ingrid Larsdr, 107
 – Mattsdr, 106
 Innocentius XI, påve, 70, 72
 Iverus, Gustaf, rektor, 122
- Jakob Johannis, biskop, 118
 Jakobsson, Hans, kyrkoherde, 129
 Jansson, Erik, sektstiftare, 60
 Jarring, Gunnar, ambassadör, 150
 Jaurès, Jean, fransk politiker, 144
 Jernfeld, Chrispin, professor, 127
 Jeunsson, Peter, tidningsutgivare, 172
 Johan III, 109, 117
 – i Malsta, se Malsta-ätten
 – Filipsson, 101
 – Gregersson, se Ekaätten
 – Karlsson (Fånö-ätten), 101
 – Magni, biskop, 118
 Johannes Botvidi, biskop, 111 f
 Johannisson, Ture, ordboksredaktör, 168
 Johansdr, Britta Johanna, 161
 Johansen, Charles, chefredaktör, 66
 Johansson, Arvid, rektor, 174
 –, Bernt, konstnär, 182
 –, Levi, folkskollärare, folklivsforskare, 174 f
 –, Louise, g Celsing, kammarjungfru, 137
 –, Olof, partiordförande, 162
 –, Sigfrid, fotoateljéföreståndare, 173
 –, Stefan, konstnär, 182
 Johnson, Eyvind, författare, 153, 178
 Johnsson, Ivar, skulptör, 182
 Jonasson, Olof, urmakare, 173
 Jon-Sigurd, hirdbiskop, 116
 Jonsson, Hans, ordboksredaktör, 165
 –, Oscar, konstnär, 182
 Juhlin, Julius, rektor, 122
 Jägerhorn, Jan Anders, överstelöjtnant, 135
 Järta, Hans, landshövding, publicist, 167
 Jönsson, Albin, kontraktspäst, 128
 –, Carl, kontraktspäst, 130
 –, Kers Erik, bonadsmålare, 170
 –, Olof, kontorschef, 181
- Kajtorp, Hans, konstnär, 182
 Kandinsky, Vassily, rysk-tysk konstnär, 142 f
 Karl X Gustav, 112
 – XI, 108 f, 127
 – XII, 126, 128, 136, 179
 – XIII, 179
 – XIV Johan, 95, 129
 – "den döve", jarl, se Folkungaätten
 – Knutsson, kung, 107
 –, den store, 99
 – Albrecht av Österrike, 83
 – Magnusson, se Eka-ätten
 Karleby, Nils, redaktör, 153
 Karlfeldt, Erik Axel, författare, 133
 Karlström, Olof, kyrkoherde, 130
- Katarina Gerikodtr, 104–05, 107
 Katarina Hermansdr, 106
 – Thiegnssdr, se Stjärnor, fem
 – Ulfssdr, se Ulvåsaätten
 Kaurinkoski, Rafael, medarbetare vid Kulturen, 175
 Keijser, Abraham, lärftskramhandlare, 177
 –, Ernst Jakob, biskop, 121
 Kellgren, Johan Henrik, akademidirektör, skald, 165 f
 Kenicius, Petrus, ärkebiskop, 111, 118
 Kersten, Felix, sjukgymnast, 177
 Kierkegaard, Sören, dansk filosof, 178
 Kierrulf, Carl Andreas, författare, pastor, 6, 17–20, 44, 48
 –, Christina Vilhelmina, f Lomberg, 18
 –, Johan, kyrkoherde, 18
 Kilsby, Arne, konstnär, 182
 Kiltynowicz, Witold, köpman, 80
 Kjellin, Helge, professor, 182
 Kjellmansson, Johan August, målare, 63
 Klas Jöransson, se Stiernsköld
 Kleberg, Tönnies, överbibliotekarie, 176
 Klemming, Otto Henrik, antikvariatsbokhandlare, 170
 Knut Eriksson, kung, 116 f, 180
 – Magnusson, dansk kung, 101
 – "den store", kung, 178
 – Birgersson, norsk jarl, 101
 – Håkansson, norsk jarl, 101
 Knutsson, Greta, konstnär, 176
 Knös, Anders, domprost, 121, 123
 –, Olof, lektor, bibliograf, 125 f, 179
 Kock, Jörgen, borgmästare, 170
 Kokoschka, Oscar, österrikisk konstnär, 150
 Kolmodin, Johannes, legationssekreterare, 178
 –, Lorens, handlande, 177
 Kolthoff, Gustaf, konservator, 170
 von Korff, Johann Albrecht, rysk minister, 76
 Komorowski, Tadeusz, polsk general, 88
 Krapotkin, Pjotr, rysk furste, anarkist, 143
 Kreisky, Bruno, österrikisk förbundskansler, 154
 Kreuger, Ivar, direktör, 84, 178
 Kristian I, 116
 Kristofer, kung, 97
 Kronlund, Georg Adolf Edvin, häradshövding, 122
 Krook, Carl, lagman, 76
 von Krusenstierna, Agnes, författare, 132
 Kullberg, Olof, kyrkoherde, 6, 19 ff, 24, 25, 44, 48
 Kurck, Gabriel, landshövding, 119
 Kwiatkowski, Eugeniusz, polsk finansminister, 84
 Kähler, Mårten, amiralitetsmedicus, 180
 Kämpe, Carl, kansliråd, 123
- Laaban, Ilmar, konstnär, 152
 Lagerberg, Joen, överceremonimästare, 79, 81, 87, 92
 Lagerbring, Sven, kansliråd, historiker, 130
 Lagerlöf, Selma, författare, 132 f, 178
 Lagerman, Johan Emanuel, överingenjör, 181
 Lagerqvist, Carl Fredrik, skådespelare, 171
 Lago-Lengquist, Dick, överstelöjtnant, 148
 Lamm, Salomon Ludvig, grosshandlare, 177

- Langmuer, släkt, 179
 Lannerstierna, Magnus, kapten, författare, 170
 L'Archevêque, Pierre Hubert, bildhuggare, 176
 Lars Andersson, justitieborgmästare, 119
 – Jonsson, klockare, 181
 Larson, Marcus, konstnär, 141
 – Sven, sekreterare, 66
 Larsson, Carl, konstnär, 144 ff
 –, Gunnar, konstnär, 182
 –, Karin, f Bergöö, textilkonstnär, 144 ff
 –, Lars, hovfotograf, 171
 Laurentius Boëtii, munk, 104
 Laurentz, Johan, arkitekt, 177
 Leche, Frans, kyrkoherde, 129
 –, Jöns, kyrkoherde, 129
 Leffler, Ann-Charlotte, författare, 176
 Lenæus, Johannes, ärkebiskop, 127
 Leonardo da Vinci, italiensk konstnär, 145
 Leopold, Carl Gustaf, handsekreterare, skald,
 166 f, 171
 Leurén, Jacob, guvernementsläkare, 23, 25, 49
 Leverentz, Frans Jakob, boktryckare, 122
 Lewin, Leif, professor, 162
 Lidén, Johan Henrik, professor, bibliograf, 125 f
 Lidforss, Bengt, professor, skriftställare, 142
 Lieberman, Thure, prost, 128
 Liljeqvist, Sven, slöjdlärare, 174
 Lilo, släkt, 179
 –, Henrik, vårdshusägare, 179
 –, Johan, bryggare, officer, 179
 –, Peter, brukspatron, 179
 Lind, Jenny, sångerska, 61, 136 f, 143
 Lindbergh, Abraham, kyrkoherde, 129
 Lindblad, Viktor, fannmålare, 174
 Lindblom, Jacob, ärkebiskop, 25, 27, 50–52
 Lindecrantz, Ivar, konstnär, 176
 Lindell, E J, snickare, 59
 Linden, Johan, lantbrukare, 182
 Lindhé, släkt, 179
 Lindholm, Lars, fil dr, redaktör, 125
 –, Ulrika, vissångerska, 174
 Lindman, Arvid, amiral, statsminister, 174
 Lindmark, Carl Otto, skådespelare, 171
 –, Knut Seve, ingenjör, 178
 Lindqvist, Herman, fackföreningsordförande,
 socialminister, 143
 Lindstam, Ragnar, kyrkoherde, 181
 Lindström, Fritz, konstnär, 182
 – Rickard, chefredaktör, 154
 von Linné, Carl, arkiater, 120 f, 180
 Lizell, släkt, 173
 –, Gustaf Vilhelm, professor, domprost, 173
 –, Johan Viktor, kontraktsprost, 173
 –, Karin Amalia, f Söderberg, 173
 –, Magdalena, f Papke, 173
 Ljung, Sven, fil dr, stadshistoriker, 108
 Ljungberg, Erik Johan, VD för Stora Koppar-
 berg, 156 f
 –, Jöns, snidare, 175
 Ljunggren, Carl Johan, kronobrännieriinspektör,
 35
 Lloyd, Llewellyn, jägare, författare, 173
 Loenbom, Samuel, amanuens, urkundsutgivare,
 127 f
 Loccenius, Johannes, professor, 169
 Lorichs, Severin, placemajor, 28
 Losman, Arne, docent, 125
 Lubomirski, Zdzislaw, 83
 Ludvig XV, 134
 Lundberg, Knut, komminister, 128
 –, Maj-Britt, lärare, 175
 –, Nils Petter, boktryckare, 170
 af Lundblad, Johan Fredrik, generalkonsul, 179
 Lundbohm, Hjalmar, fil dr, teknisk direktör, 173
 –, Sixten, konstnär, 176
 Lundgren, Alfred, musikdirektör, 180
 Lundholm, August, fotograf, 175
 Lundin, Carl Fredrik, teol dr, lärare, 175
 Lundius, Carl, kyrkoherde, 127
 Lundkvist, Artur, författare, 141 f
 Lundqvist, Emil, VD för Stora Kopparberg,
 156 f
 Lundström, Ernst, konstnär, 183
 –, Magnus, advokat, 183
 –, Peter, boktryckare, 170
 –, Åge, flyggeneral, 183
 Lustine, Karin, 138
 Luth, Olof, lektor, 123
 –, Pehr, lektor, 123
 Lybeck, Bertil, konstnär, 170
 Lönner, Anders, prost, 27
 –, Charlotte, 34
 – Fredrik Adolf, kyrkoherde, 6, 26 ff, 37, 41 f,
 44 ff, 50 ff
 – Selma, 34
 Löwenhielm, Malla, f Enhörning, 183
 –, Severin, överingenjör, 183
 Lövgren, Oscar, teol dr, förlagsredaktör, 131 f
 Löwstedt, Carl Rudolf, publicist, 174
 Löf, Ingemar, konstnär, 182
 Macciati, Cesare, k livmedicus, 70
 Magnus Birgersson "ladulås", kung, 102
 – Eriksson, kung, 173
 – Haraldsson, biskop, 118
 – Karlsson, se Stjärna
 – Nilsson, se Röde
 – Nilsson, dansk prins, 96
 – Siggonis, se Holk
 Magnusson, Christina, barnmorska, 181
 –, Lotten, skådespelare, 171
 Malmberg, Axel, kyrkoherde, 130
 Malmborg, Lars, bryggare, 177
 Malmgren, N M, juvelerare, 59
 Malmström, August, professor, konstnär, 145
 Malmström, Sten, professor, 165
 (Malsta-ätten,) Johan i Malsta, 100
 (–,) Johan Gregersson, frälseman, 100
 (–,) Tomas Jonsson, biskop, 100
 Mankell, Julius, kapten, krigshistoriker, 174
 Mann, Heinrich, tysk författare, 151
 Mannerstedt, Nils Julius, ryttmästare, 75
 Margareta, drottning, 161
 –, g m lagman Höld, 101 f
 – Clausdtr, abbedissa, 100
 – Eriksdtr, se Vasa
 Martin, Alf, journalist, 176
 Martinson, Harry, författare, 153
 –, Moa, författare, 132
 Marx, Karl, tysk filosof, nationalekonom, 143
 Matisse, Henri, fransk konstnär, 142
 Mats i Kundby, frälsebonde, 100

Matuszewski, polsk finansminister, 86
 Melin, Paul, överste, 182
 Mellgren, Ida, fanmälar, 174
 Mellin, Gustaf Henric, prost, författare, 130
 Mellström, Rolf, konstnär, 170
 Mendelssohn, Felix, kompositör, 137
 Mercier de la Rivière, fransk nationalekonom, 134
 Mikołajczyk, polsk partiledare, 90
 Miller, Alice, psykoanalytiker, 131
 Moberg, Gustaf Peter, 123
 —, Harry, konstnär, 182
 —, Vilhelm, författare, 153, 181 f
 Modigh, C, arkitekt, 170
 Mogren, Isak Andersson, fogde, 179
 Mollstadius, Axel, överstelöjtnant, 112
 Moltke, tysk ambassadör, 83
 Moppe, Johan, borgmästare, 173
 More, Thomas, lordkansler, filosof, 159
 Morsing, Lars, justitiarie, 31 f, 38, 54
 Móścicki, Ignacy, polsk president, 80 f
 Munch, Edvard, norsk konstnär, 151
 Munktel, Johan Fredrik, prost, 27, 49, 51, 128
 Munthe, Henrik Mattias, hovrättsråd, 137
 Murray, Gilbert, försvarsattaché, 147
 Myrdal, Alva, statsråd, 157 ff
 —, Gunnar, professor, 153
 Måns Andersson, klockare, 181
 Måns Haraldsson, borgmästare, 119
 — Hindrichsson, klockare, 181
 Måås-Fjetterström, Märta, textilkonstnär, 172
 Möller-Nielsen, Egon, skulptör, 152
 Mörner, Carl Gustaf, hovjägmästare, 75

Næzenius, Daniel, provinsialläkare, 180
 Narutowicz, Gabriel, polsk president, 80
 Neikter, Johan Fredrik, professor, 125, 167
 Nemes, Endre, konstnär, 151 ff
 Nicolaus Hermann, biskop, 103
 Nils, biskop, 117
 —, ärkebiskop i Lund, 103
 — Jakobsson, kyrkoherde, 129
 — Magnusson, se Stjärna
 — Magnusson, riddare, se Röde
 Nilsson, Christina, sångerska, 62, 143
 —, Edvin, varvschef, 178
 —, Torsten, häradshövding, 182
 —, Torsten, utrikesminister, 150
 —, Nittve, Karl-Erik, överstelöjtnant, 147
 Nordberg, Beata Sofia, f Mannerstedt, 75 f
 —, Carl Axel, fabrikör, 75
 —, Johan, kapten, 75 ff
 Nordenstedt, Karin, hedersled i Kulturhistoriska föreningen, 175
 Nordensvan, Georg, författare, kritiker 178
 Norderling, Johan, guvernör, 30 ff, 44 f, 52 f
 Nordström, Johan Jacob, professor, politiker, 174
 —, Ludvig, författare, 157 ff
 Nordvall, Jonas, prost, 129
 Norlander, Emil, redaktör, revy författare, 138
 Norman, Nils, bokbindarmästare, 183
 —, Torbjörn, fil lic, 143
 Normann, Sven, direktör, 80, 90
 Nothin, Torsten, justitieminister, överståthållare, 149

Nowak, Willy, tjeckisk konstnär, professor, 151
 Nowiomagus, Jacob, kyrkoherde, 128
 Nycander, Svante, chefredaktör, 150
 Nylén, Erik, elverkschef, 181
 Näsberg, Bror Olof, adjunkt, 34
 —, Charlotte, f Lönner, 34, 53

Oden, slav, 22
 Odescalchi, Livio, hertig, 70
 van Oestgeest, släkt, 179
 Offrén, Jonas, komminister, 174
 Olander, Valborg, adjunkt, 132 f
 Olaus Petri, kansler, 111, 116
 Olav Haraldsson, norsk kung, 116, 178
 — Tryggvason, norsk kung, 116
 Olof Skötkonung, 96, 116
 — Ingemundsson, se Vasa-ättens vapen
 — Svenonis Fristadius, domprost, 119
 Olson, Axel, konstnär, 142
 —, Erik, konstnär, 142
 —, Knut, konstnär, 182
 Olsson, Martin, riksantikvarie, 176
 —, Olof, finsnickare, 174
 —, Sven, författare, 170
 Oscar II, 83
 Osmund, engelsk hovbiskop, 117
 Otterbjörk, Roland, universitetslektor, 107
 Oxenstierna, ätt, 99
 — Axel, rikskansler, 112, 161
 (—) Bengt Kristiernsson, riksråd, 100
 (—) Gabriel Kristersson, riksråd, 100 f
 (—) Holmfrid Gjurdstr, 104

Palm, August, skraddare, redaktör, 176
 — Rutger, kontraktsprost, 130
 Panin, Nikita, rysk utrikesminister, 76
 Pantzenhielm, släkt, 178
 —, Jacob, major, 179
 Papegoja, Bernt, kapten, 112
 —, Johan, major, vice guvernör, 112
 von Papen, Franz, rikskansler, ambassadör, 156
 von Pastor, Ludwig, professor, 71
 Paul, Thérèse, skådespelare, 171
 Peder Sigvidsson, se Ribbing
 Pehrsson, Erik, häradspäst, 129
 Persson, Einar, konstnär, 182
 —, Eric Sigfrid, byggmästare, 171
 —, Olof, konstnär, 182
 Peter Israelsson, se Finsta-ätten
 Petersson, Lorents, kontraktsprost, 127
 —, Nils Peter, kyrkoherde, 130
 Petrus Magni, kyrkoherde, 175
 — Olavi, prior, 103
 Pettersson, Hedvig, 35
 Pierson, Mons, nybyggare, 59
 Pilefelt, Georg, major, 112
 Pilsudski, Jósef, marskalk, 80–85
 (Pinnow,) Birgitta Arendstr, 100
 Piskor, polsk officer, 87
 Pius XII, påve, 156
 von Platen, Carl Henrik, ambassadör, 155 f
 —, Gustaf, chefredaktör, 155
 —, Magnus, professor, 155
 —, Mildred, f Axelsson Johnson, 156
 Plater, Emilia, 92
 Pleijel, Hilding, professor, 46, 47, 129, 177

- von Plessen, släkt, 99
 Polviander, Henrik, tobaksfabrikör, 183
 Porse, Knut, hertig, 172
 Porthan, Henrik Gabriel, professor, 125
 Posse, Knut, överste, 125
 Potocka, Helena, polsk grevinna, 83, 92
 Potocki, Alfred, polsk greve, 83
 —, Józef, polsk greve, 83
 Potworowski, polsk ambassadör, 88
 Pousette, Charlotte, skådespelare, 171
 —, Mauritz, skådespelare, 171
 Poussin, Nicolas, fransk konstnär, 145
 Princell, J G, pastor, 61
 Printz, Armegot, 112
 —, Catarina Elisabet, 112
 —, Johan, guvernör, 112
 Printzensköld, släkt, 76
 Prytz, Björn, envoyé, affärsman, 178
 Przeździecki, polsk överste, 83
 Påvel Jönsson, 106

 Queckfeldt, släkt, 76
 von Qvanten, Emil, bibliotekarie, skriftställare, 174
 Qvarnström, J W, fanmålare, 174

 Ragnvald, kung, 97, 178
 Rainer, Ove, generaldirektör, 161
 Raneke, Jan, fil. dr., heraldiker, 98–99, 108
 Rantzau, släkt, 98
 —, Daniel, överbefälhavare, 118
 Rasmussen, C.F., arkitekt, 170
 —, Yngve, arkitekt, 180
 von Rayalin, Salomon Mauritz, guvernör, 5, 8 f, 12, 14, 43
 Retzius, Gustaf, professor, publicist, 176
 Reubensson, herr, 61
 Reuter, Gustav, målare, 174
 Reuterholm, Gustaf Adolf, president, politiker, 18
 Rhedin, Martin Werner, brukspatron, 182
 Ribaer, Ann, författare, 131
 (Ribbing,) Peder Sigvidsson, 103
 Richert, Arvid, minister, landshövding, 89–90, 178
 Richter, Arvid, landshövding, 173
 Rimbart, ärkebiskop, 96
 Rinman, Johannes, rektor, skriftställare, 131
 Romanus, Sven, justitieminister, 162
 Rooth, Gerhard, redaktör, 66
 Rosander, Gustaf, bokhållare, 59
 von Rosen, Clarence, hovstallmästare, 177
 Rosenadler, Johan, se Upmark
 Rosenberg, Erik, författare, 157 ff
 Rosenblad, Mathias, justitiestatsminister, 39, 42, 48
 Rosendal, släkt, 179
 —, Erik, hammarsmedmästare, 179
 Rosengren, Gunnar, bokbindare, 172
 von Rosenstein, Pehr Herman, kommandant och vice guvernör, 9 f, 12, 14
 Rosensten, Anders, ryttmästare, 172
 Rosensvärd, Johan Samuel, guvernör, 30, 32, 50 ff
 von Rothstein, Emil Edvard, intendent, 177
 Rozanova, Olga, rysk konstnär, 145

 Rudbeckius, Johannes, professor, biskop, 111
 Rudnicki, Tadeusz, polsk minister, 90
 Rudolf av Mecklenburg, biskop, 117
 Ruuth, Eric, övermarskalk, 13, 16, 46 f
 Rydberg, Viktor, professor, författare, 138
 Rydén, Värner, ecklesiastikminister, 143
 Rydqvist, Johan Erik, bibliotekarie, kritiker, 166
 Rydz-Śmigły, Edward, polsk generalinspektör, 81, 86
 Rådberg, Fredrik, kyrkoherde, 41
 Råfelt, Johan, landshövding, 77
 Röde, Magnus Nilsson, marsk, 104
 (Röde,) Nils Magnusson, riddare, 104

 Sachs, Josef, direktör, 177
 Sahlin, Carl, bruksdisponent, 71
 Salve Kristinasson, 101 f
 — Margaretasson, 101 f
 Sandell, Lina, psalmdiktare, 131 f
 Sandler, Rickard, landshövding, utrikesminister, 85, 149
 Santesson, Gustaf, disponent, 182
 Sapieha, polsk släkt 83
 Sartre, Jean-Paul, filosof, författare, 153
 Saxo, historieskrivare, 96 f
 Saxon, Johan, förläggare, 157
 Scarinus, Jonas, biskop, 118
 Schaeij, Petronella, 15
 Schartau, Henric, kontraktsprost, 8
 Scheffer, Carl Fredrik, guvernör, direktör, 132 f, 176
 —, Ulrik, kanslipresident, 134
 Scherman, Wilhelm, ritare, 57, 61
 Scheutz, Georg, boktryckare, 170
 Schuldheis, A E, kammakare, 177
 Schürer, Joseph, guvernementssekreterare, 16
 Schönbeck, Christian, kyrkoherde, 130
 —, Henrik, kontraktsprost, 28, 30
 Scott, George, metodistpredikant, 7, 39, 42, 45, 54
 —, Walter, engelsk författare, 170
 von Seitz, Georg Friedrich, fältväbel, 179
 Selander, Nils, lantarbetare, 140
 Sergel, Johan Tobias, skulptör, 176
 Serlachius, Viveca, skådespelare, 132
 Serrander, Otto, publicist, 176
 Shakespeare, William, engelsk dramatiker, 170
 Siewertz, Gunnar, konditor, 177
 Sigfrid, biskop, 116
 Sigge Birgersson, 106
 Sigrd Gunnadtr, 105–107
 —, Magnusdtr, se Stjärna
 —, Mårtensdtr, 107
 Silfverstrand, Johan Gustaf, kyrkoherde, 129
 Silverhielm, Isac Peter, livdrabant, 75
 Simolin, Johan, legationssekreterare, 76 f
 Simonius, Johannes, professor, 168 f
 Sjunde Ragvaldsson, borgmästare, 106
 Sjöberg, Birger, författare, 137 ff
 Sjöström, Johan, sadelmakare, 59
 Skiotte, Niels, kyrkoherde, 129
 Skyum-Nielsen, Niels, professor, 103
 Skytte, Johan, riksråd, 168 f
 Sköld, Eva, konstnär, 182
 Slaweka, Johan, riksråd, 100
 —, Klaus d. ä., frälseman, 100

–, Klaus d. y., häradshövding, 100
 (–), Märta Johansdtr, 100
 Snoilsky, Carl, överbibliotekarie, författare, 139 f
 –, Gustaf, krigsråd, 177
 Sofia Albertina, prinsessa, 135
 Sohlman, August, publicist, 174
 –, Rolf, ambassadör, 156
 Sommeliuss, Gustaf, akademibibliotekarie, 125
 Sparman, Israel, assessor, 118
 Spegel, Haquin, biskop, 118
 Spezioli, Romolo, k livmedicus, 70, 73
 Springer, Christopher, 77
 Staaff, Karl, statsminister, 143
 Stackelberg, Bernt Robert, guvernör, 25 f, 28, 30, 50 f
 Starck, Gustav, överlärare, 182
 Starre, Niels, skeppare, 171
 Stechert, Kurt, polsk redaktör, 153
 von Stedingk, Victor, avdelningsdirektör, 112
 Steffen, Gustaf, professor, nationalekonom, 144
 –, Richard, professor, litteraturhistoriker, 144
 Sten Bengtsson, 107
 Stenberg, Helge, häradsskrivare, 182
 Stephen, Joseph, metodistpredikant, 39, 54
 Sterky, Fredrik, chefredaktör, 176
 Stiernhöök, Johan, revisionssekreterare, hovråd, 169
 (Stiernsköld,) Klas Jöransson, frälseman, 100
 –, Nils, riksråd, 100
 Stjernstedt, Wilhelm, general, 83
 Stjernswärd, Carl Georg, major, godsägare, 130
 Stigzelius, Lars, ärkebiskop, 127
 (Stjärna, Vinsta-ätten,) Birger Karlsson, 106
 (–) Holmger Magnusson, 106
 (–) Magnus Karlsson, 106–07
 (–) Nils Magnusson, 106
 (–) Sigrid Magnusdtr, 106–07
 (Stjärnor, fem,) Cecilia Thiegnsdtr, 106–07
 (–) Katarina Thiegnsdtr, 106
 (–) Thiegn Jonsson, borgare, 106
 von Stockenström, Erik, riksråd, 77
 Stolpe, Sven, fil. dr., författare, 69, 74
 Storckenfeldt, Sigrid, författare, 131
 Strandman, släkt, 179
 –, Petrus, kyrkoherde, 179
 Strehlenert, A, arkitekt, 170
 Streseman, Gustav, rikskansler, 86, 149
 Strindberg, August, författare, 132, 143 ff, 168, 170, 176, 178
 Strzelewicz, Willy, polsk redaktör, 154
 Strömberg, Gunnar, konditor, 177
 Sture, Sten d. ä., riksföreståndare, 177
 Sture, Sten d. y., riksföreståndare, 161
 –, Svante, riksråd, 101
 Sturlasson, Snorre, historieskrivare, 178
 Styffe, Carl Gustaf, universitetsbibliotekarie, 108
 Styrbjörn, biskop, 118
 Stähle, Carl Ivar, professor, 108
 Sundberg, Anton Niklas, ärkebiskop, 7, 42
 Sundelius, Maria, operasångerska, 66
 Sundén, Hjalmar, professor, 127
 Sundgren, Nils, redaktör, 131
 Sundin, Pehr, målare, 175
 Sundqvist, Nils, landsantikvarie, 113
 Svala, Anders, kyrkoherde, 130
 Svan, Åke, professor, 174

Svanberg, Max Walter, konstnär, 152
 Svanström, Ivar, riksdagsman, 175
 Swedberg, Jesper, biskop, 118, 120, 123, 127
 Svedelius, Wilhelm Erik, professor, 169
 Swedlund, Nils, överbefälhavare, 150
 Sven(o) Jacobi, biskop, 118
 Sven Persson, klockare, 181
 – Svenonis, borgmästare, 119
 Svensén, Emil, publicist, 176
 Svenson, S, byggmästare, 170
 Svensson, Anders, missionär, 178
 –, C, konditor, 177
 Swensson, Hugo, adjunkt, 120
 Svensson, Johan Aron, tidningsutgivare, 172
 –, Roland, konstnär, 170
 –, Sigfrid, professor, 175, 177
 –, Viking, konstnär, 182
 Swerting, Herman, borgmästare, 173
 Szende, Stefan, polsk redaktör, 154
 Söderberg, släkt, 173
 –, Hjalmar, författare, 177
 –, Karin Sofia, f Wigelius, 173
 –, Olof, VD för Stora Kopparberg, 156, 174
 Söderblom, Staffan, envoyé, 155
 Söderhielm, Ragnar, kapten, 182
 Söderqvist, Nils, jur. dr., 175
 Söderstedt, Fredrik, klockare, 12, 17
 Söderström, Alfred, snickare, 171
 Söderström, Ole, författare, 132
 Söderwall, Knut, professor, 166
 Taft, William, president, 66
 Taut, Bruno, tysk arkitekt, 142
 Tegnér, Esaias d. ä., biskop, skald, 26, 51, 137, 166, 171
 –, Esaias d. y., ordboksredaktör, 166 f
 Tessin, Carl Gustaf, kanslipresident, 76, 77, 133, 176, 180
 Tham, Carl, generaldirektör, 161, 163 f
 –, Wilhelm, brukspatron, 181
 Thiegn Jönsson, se Stjärnor, fem
 Thenstedt, Fredrik Ludvig, guvernementssekreterare, 22, 30
 Thiel, Arthur, grosshandlare, 177
 –, Ernest, bankir, 177
 Thofelt, Sven, överste, 147
 Thorell, Johan Carl, kyrkoherde, 5, 13 ff, 20, 43, 46, 47, 49
 –, Margareta, 15, 17, 48
 Thoren, Ragnar, militärattaché, 86
 Thunberg, Anders, veterinär, 121
 Thunborg, Anna Elisabeth, f Streling, 14
 –, Johanna, 14
 –, Sven, kyrkoherde, 5–17, 24, 36, 43–49
 Thurgot, biskop, 116 f
 Thyselius, Erik, publicist, 176
 Tidström, Anders, adjunkt, 180
 von Tiesenhausen, Fabian, ryttmästare, 109
 Tilas, Daniel, riksheraldiker, 182
 Tingsten, Herbert, professor, chefredaktör, 153
 Titzian, italiensk konstnär, 145
 (Tjurhuvud,) Abraham Brodersson, 104
 Tor, slav, 23
 Torell, Otto, professor, geolog, 175 f
 Torkel Haraldsson, riddare, 107
 Torsson, Lars, bryggare, 177
 Torsten Jonsson, se Malsta-ätten

- (Tott,) Birgitta, 105
 Trancell, Carl Johan, kassör, 59
 Tranströmer, Tomas, författare, 178
 Triewald, Mårten, director mechanicus, 177
 von Troil, Uno, ärkebiskop, 6, 19 ff, 48 ff
 Trolle, Gustav, ärkebiskop, 119
 af Trolle, Georg Henrik, guvernör, 19 f, 49
 Trotskij, Leo, rysk politiker, 153
 Trybom, Anders Peter, borgmästare, 122
 Trägårdh, Lars, kyrkoherde, 130
 Tuneld, Ebbe, ordboksredaktör, 167
 Tunström, Göran, författare, 132
 Tyszkiewicz, Rose, 83
 Tägelycke, Laurentius Andreae, kyrkoherde, 129
 Tägtström, David, konstnär, 176
 Törnblom, Lars, bataljonsfältskär, 183
- Ulf Gudmarsson, se Ulvåsa-ätten
 —, Homgersson, se Ama-ätten
 —, Karlsson, se Folkunga-ätten
- Ullberg, Gustaf, skådespelare, 171
 Ullsten, Ola, partiordförande, ambassadör, 162 f
 Ulrika Eleonora, drottning, 128
 Ulstadius, Lars, präst, pietist, 127
 (Ulvåsa-ätten,) Ulf Gudmarsson, riksråd, lagman, 103
 (—,) Katarina Ulfsdtr, 103
 Undén, Agnes, f Jacobsson, fil mag, 148
 —, Östen, professor, utrikesminister 148 ff, 155
 Uppmark, Johan, adl Rosenadler, professor, 169
 Utter, Per Månsson, arkivsekreterare, 104
- Wadman, Jacob, kyrkoherde, 174
 Waenberg, handlande, 77
 Wærn, släkt, 173
 Wahr, Jonas, kyrkoherde, 130
 Valdemar, kung, 101 f
 —, biskop i Odense, 103
 Wallenberg, André Oscar, bankdirektör, 1, 2, 3, 177
 —, Marcus, VD i Stockholms enskilda bank, 156 f
 —, Raoul, legationssekreterare, 150
 Wallqvist, Olof, biskop, 9, 13 ff, 46, 47
 Walram, Olof, häradshövding, 100
 Warberg, Jöran, kyrkoherde, 129
 (Vasa,) Erik Johansson, riksråd, 100
 (—,) Margareta Eriksdtr, 100
 (Vasa-ättens vapen,) Ingemund Jonsson, fogde, 100
 (—,) Olof Ingemundsson, frälseman, 100
 Vasari, Giorgio, italiensk arkitekt, skriftställare, 142
 Weibull, Curt, professor, 96
 —, Lars, akademisekreterare, 8
 —, Lauritz, professor, 94, 98, 103
 Weinberg, C. V., grosshandlare, 28
 Weiss, Peter, författare och konstnär, 152 f
 Wellander, Erik, professor, 165, 168
 Wennerberg, Gunnar, ecklesiastikminister, författare, 122
 Wennerström, Anders, möbelsnickare, 59
 Werdeman, Carl Fredrik, kolonialtjänsteman, 22
 Wester, Hans, segelmakare, 178
 Westin, Hugo, borgmästare, 170
- Westlinder, Nils Peter, seminarieföreståndare, 175
 Wetterbrand, Bror, förman vid Huskvarna vapenverkstad, 181
 —, John, verksam vid Huskvarna vapenverkstad, 181
 af Wetterstedt, Gustaf, utrikesstatsminister, 25, 27, 28, 30 ff, 40 f, 51 ff
 Weygand, Maxime, fransk general, 85
 Wide, Edvin, överlärare, löpare, 174
 Widegren, David, kyrkoherde, 14
 Wigelius, släkt, 173
 —, Per Olof, kyrkoherde, 173
 —, Sven, prost, 173
 Wigforss, Ernst, finansminister, 148
 Wijk, släkt, 173
 Wijkman, Anders, generalsekreterare, 161, 163
 —, Johan Henrik, häradshövding, 76, 77
 Wiksell, Johan Peter, hamnmästare, 31
 Wilberforce, William, engelsk filantrop, parlamentsledamot, 39
 Wilde, Oscar, engelsk författare, 142
 Willers, Uno, riksbibliotekarie, 125, 150
 Winberg, Gustaf, möbelsnickare, 59
 Vincent Henningsson, biskop, 117
 Winfield, Matthew, engelsk köpman, 29
 Wingeflycht, Georg, kammarherre, 76
 af Wingård, Carl Fredrik, ärkebiskop, 7
 Virgin, Erik, generalmajor, 176
 af Wirsén, Carl David, kritiker, författare, 138
 Wisén, Theodor, professor, 164
 Wivallius, Lars, skald, 178
 Witos, Wincenty, polsk partiledare, 81
 Wojciechowski, Stanislaw, polsk president, 80
 Wolff, Johan Bernhard, prost, 46
 Voltaire, François Marie, fransk författare, 133
 Vormorsen, Franz, superintendent, 129
 Wrangel, Carl Gustaf, riksmarsk, 125
 Wretling, Eric, apotekare, 124–25
 Wulfstan, historieskrivare, 96
 Vysjinskij, Andrej, rysk utrikesminister, 150
- Yllner, Axel, kontraktsprost, 130
 Yunkers, Adja, konstnär, 152
- Zaar, Johan Gottfrid, organist, 170
 Zetterquist, Jörgen, konstnär, 182
 Zettervall, Helgo, överintendent, 117–18
 Zoll, Kilian, konstnär, 130
 Zymierski, polsk general, 88
- Åberg, Jan, skraddare, 180
 Åbrant, Jacob, löjtnant, 179
 Åhman, Erik, kyrkoherde, 129
 Åsbrink, Eva, rektor, 122
- Ärlingsson, Erling, konstnär, 182
- Ödberg, Fridolf, lektor, 122–23
 Ödman, Pelle, lektor, författare, 173
 Öhrn, Niclas, köpman, 178
 Öhrvall, Hjalmar, professor, 157
 Öman, Viktor Emanuel, skald, 170
 Örneklou, Per, landshövding, 112
 Örnklo, Per, landshövding, 119
 Örtendahl, släkt, 173
 —, Per Anders, generaldirektör, 161
 Östlund, Egon, ingenjör, 142–43

PERSONHISTORISK TIDSKRIFT

ÅTTIOANDRA ÅRGÅNGEN
1986

STOCKHOLM

PERSONHISTORISKA SAMFUNDET

GENOM

PER THULLBERG

MEDEL TILL UTGIVNINGEN HAR ANSLAGITS AV
HUMANSTISK-SAMHÄLLSVETENSKAPLIGA FORSKNINGSRÅDET
OCH KUNGLIGA PATRIOTISKA SÄLLSKAPET

INNEHÅLL

Liv och gärning. Av <i>Göran B. Nilsson</i>	1-4
De svenska prästerna på S:t Barthélemy under den svenska kolonialtiden. Av <i>Jan Arvid Hellström</i>	5-56
Svenska societeten i New York 150 år. Av <i>Ulf Beijbom</i>	57-66
Meddelanden angående Personhistoriska Samfundets årsmöte 1986	67
Drottning Christina och kardinal Decio Azzolino: Kärleksbrev från det sista decenniet. Av <i>Marie-Louise Rodén</i>	68-74
Johan Nordbergs - ett offer för frihetstidens intrigspel - rymning med Christopher Springer till Ryssland och England. Av <i>Folke Millqvist</i>	75-78
Några svenska memoärförfattares syn på Polen och polsk politik under mellankrigstiden och andra världskriget. Av <i>Erland F Josephson</i>	79-92
Recensioner	
Västgötarnas plats i Sveriges äldre historia. Av <i>Sten Carlsson</i>	93-97
Dansk Heraldik. Av <i>Bror Jacques de Waern</i>	97-99
Det medeltida Sverige. Av <i>Hans Gillingstam</i>	99-101
Värmlands förste lagman. Av <i>Hedda Gunneng</i>	101-102
Den heliga Birgitta. Av <i>Ingvar Fogelqvist</i>	102-103
Vadstena-inslag i danska diplomatiet 1376-1379. Av <i>Jan Liedgren</i>	103-108
Militarisering under äldre Vasatid. Av <i>Sven Lilja</i>	108-111
En kyrkoledare från 1600-talet. Av <i>Sten Carlsson</i>	111-112
Nya-Sverige-guvernören Johan Printz och hans ättlingar. Av <i>Hans Gillingstam</i>	112
Uppsalas äldsta historia. Av <i>Sven Lilja</i>	112-115
Stifts- och skolstaden Skara. Av <i>Birgitta Lager-Kromnow</i>	116-123
Mer om Alingsås. Av <i>Hans Gillingstam</i>	123
Svenskarna i Boston. Av <i>Sten Carlsson</i>	124-125
Olof Knös. Av <i>Gunnar Broberg</i>	125-126
Nytt om den religiöse oppositionsmannen Jacob Boëthius. Av <i>Hans Gillingstam</i>	126-128
Nordvästskånska präster. Av <i>Sten Carlsson</i>	128-130
Lina Sandell. Av <i>Catharina Broomé O. P.</i>	131-132
Selma Lagerlöf. Av <i>Vivi Edström</i>	132-133
En kung i sin tid. Av <i>Göran Nilzén</i>	133-136
Jenny Lind. Av <i>Åke Lilliestam</i>	136-137
Fridas bok - folklig och raffinerad. Av <i>Ebba Lindberg</i>	137-140
Lantarbetarehistoria. Av <i>Per-Erik Back</i>	140-141
Vänbok till Artur Lundkvist. Av <i>Märta Forsström</i>	141-142
Modernistpionjären GAN. Av <i>Barbro Schaffer</i>	142-143
Hjalmar Branting. Av <i>Åke Lilliestam</i>	143-144
Konstnärshustru. Av <i>Barbro Schaffer</i>	144-146
Officershistoria. Av <i>Arvid Cronenberg</i>	146-148
Östen Undén. Av <i>Ulf Brandell</i>	148-151
Endre Nemes - ett ojämnt geni. Av <i>Barbro Schaffer</i>	151-153
I Sverige under andra världskriget. Av <i>Åke Lilliestam</i>	153-154
Möte med Bror Hjorth. Av <i>Margareta Jonason</i>	154-155
Strängt förtroligt. Av <i>Torbjörn Norman</i>	155-156
Emil Lundqvist. Av <i>Jan Glete</i>	156-157
Festskrift om folkhemmet. Av <i>Britta Lövgren</i>	157-159
Arkivjubileum. Av <i>Maija Runcis</i>	159-161
Fälldin som statsminister. Av <i>Per Thullberg</i>	161-165
Akademien och språket. Av <i>Staffan Hellberg</i>	165-168
Skytteanska professuren populärt framställt. Av <i>Bengt Rur</i>	168-169
Tidsskriftsöversikt. Av <i>Gunilla Karlsson</i>	170-183
Förkortningslista	184
Personregister	185-194

